

प्रयोग हृदय संहिता - सूत्रस्थान -

०५ वाहटाचार्य with the commentary
वाक्यप्रदीपिका ०५ परमेश्वर - Edited
with variants by Vayaskara N.S.

Mosses - in 2 parts. (Vaidyasarathy
Series - 9, 15), Kottayam,
1950-1963.

45

45

2008-0260 (Part 1)
2008-0261 (Part 2)

103.

Bill No. 3

07-08

By D R Sharma

Ashtanga Hridaya Samhita

WITH

the Vakyapradeepika Commentary
of Parameswara.

PART 1.

Edited by
VAYASKARA N. S. MOOSS.

Published by the Proprietor,
Vaidyasarathy Press, Kottayam.
1950

All rights reserved.

वाहटाचार्यविरचिता
अष्टांगहृदयसंहिता

परमेश्वरद्विजोत्तमेन विरचितया वाक्यप्रदीपिकाख्यया व्याख्यया समुद्धसिता

प्रथमो भागः

वयस्करस्थाननिवासिनाऽर्य-
नारायणक्षमासुरसूनुनेयम् ।
संशोधिता वैद्यवरेण वाक्य-
प्रदीपिका शङ्करनामकेन ॥

कोट्टयनगर्यो

वैद्यसारथिमुद्रणालयाधिपतिना
स्वीये मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

कोलम्बोन्दा: ११२५.

क्रिस्ताब्दा: १९५०.

DATA ENTERED

Date 30/8/08

SANS

615.536

ASH

pt. 1

KALANIDHI

Rare Book Collection

ACC No. R-260.....

IGNCA

Date: 25.3.08.....

उपोद्घातः ॥

अस्मिन् हि कलौ प्रजानामल्पासुष्ट्रमल्पमेधत्वं चावबुध्य प्रायेणैकाङ्गप्रधानत्वादतिविस्तरत्वाच्चाष्पाणि खलु तन्त्राणि नोचितान्यद्यतनीनां शिष्यशेमुषीणामिति मनसि कृत्वा चरकसुश्रुतादीनि तन्त्राणि संगृह्य युगानुरूपसन्दर्भं नातिविस्तृतं गद्यपद्यात्मकमष्टाङ्गप्रतिपादकमस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादितन्त्रदोषविवर्जितं वैद्यकसाररूपमष्टाङ्गसंग्रहाख्यं तन्त्रमाचार्येण वाहटेन प्रथममकारि ॥

एतदपि काले य उतममतयस्तेषामेव संग्रहाख्येऽस्मिन् ग्रन्थेऽधिकारः, गद्यपद्यमयत्वादर्थगाम्भीर्याद्विशालत्वाच्च । हेतुनाऽनेनाचार्यो वाहटः, तस्मादनल्पफलमल्पसंमुखतानां प्रीत्यर्थं संग्रहादपि सारभूतं चरकादीनामतिविप्रकीर्णानां तन्त्राणां सारतर्रोचयरूपं पद्यमयमष्टाङ्गहृदयाख्यं तन्त्रं नातिसंक्षिप्तविस्तृतमकरोत् ॥

अष्टाङ्गहृदयतन्त्रस्य कर्ता सिन्धुदेशसमुद्रवः संघगुप्तस्य तनयो गृहश्रमी बुद्धभक्तोऽष्टाङ्गसंग्रहकारो वाहट एव । यत्त्वष्टाङ्गहृदयकारो वाहटोऽष्टाङ्गसंग्रहकारात् भिन्न इति केषाञ्चिद्विदुषां मतं तत् सर्वथा प्रामादिकमेवेति मन्यामहे, इन्दुना विरचितायामष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां शशिलेखायां तथा तेनैव रचितायां संग्रहव्याख्यायां तथा वहीष्वन्यासूपलब्धास्वपि हृदयव्याख्यासु संग्रहहृदययोरेककर्तृकत्वं स्पष्टीकृत्योक्तत्वात् । ग्रन्थद्वयस्य भाषासादृश्यात् प्रायेण मतभेदस्यादर्शनाच्च मतमेतन्निर्मूलमतिविस्मयकरञ्च नः प्रतिभाति ॥

सुविदितमेवैतद्विदुषामायुर्वेदाब्धिप्रतरणपोतपात्नाणां भिषजामध्येतृणां च यदायुर्वेदशास्त्रावबोधकेषु बहुषु तन्त्रेष्वष्टाङ्गप्रतिपादकत्वेन सारतरग्रहणेन चातिप्रसिद्धमभिभासुरमष्टाङ्गहृदयसंहितारत्नं वर्तत इति ॥

आयुर्वेदशास्त्रस्य पठनपाठनादौ केरळाख्येऽत्र भूविभागे चरकसुश्रुतादिसंहिताभ्य आसीत् प्रचारो वाहटाचार्यकृतस्याष्टाङ्गहृदयस्येति निर्विवादमेव । हृदयग्रन्थस्य पठनानन्तरं प्रज्ञाबृंहणायैव चरकसुश्रुतसंग्रहादीनामव्ययनं कार्यमिति केरळीयभिषग्वरा मन्यन्ते ॥

अष्टाङ्गहृदयस्य केरळीयैर्भिषग्वरैर्विरचिताः केरळीयया गौर्वाणीमयाश्चानेकाष्टीका वर्तन्ते । विविधासु हृदयव्याख्यास्वेताः प्राधान्येनाहता दृश्यन्ते केरळीयैर्भिषक्प्रवरैः ॥

व्याख्यानानाम्.	ग्रन्थकर्ता.	व्याख्यानानाम्.	ग्रन्थकर्ता.
शशिलेखा	इन्दुः	सर्वाङ्गसुन्दरी	अरुणदत्तः
अन्वयमाला	वासुदेवः	पाठ्या	रविः
बृहत्पाठ्या		व्याख्यासारः	
बृहद्व्याख्यासारः		हर्षा	

व्याख्यानाम.	ग्रन्थकर्ता.	व्याख्यानाम.	ग्रन्थकर्ता.
हृदयबोधिका	श्रीदासपण्डितः	वाक्यप्रदीपिका	परमेश्वरः
कैरळी		लळिता	शङ्करः

इन्दोः केरळीयाभिजनत्वं विचारणीयम् । अरुणदत्तस्त्वौत्तराह एव । अन्ये व्याख्यातारः केरळीया एवेति मन्यामहे । अब् प्रदर्शिताः सर्वा व्याख्याः पञ्चाशदधिक-
शतवर्षात् प्राचीना एव ॥

केरळीयभिषग्वैरविरचितेषु बहुष्वप्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यानेषु पुरातनं हृदयङ्गममिदं
वाक्यप्रदीपिकाव्याख्यानम् । सरळ्या गैर्वाणीभाषया विरचितेषा व्याख्याऽतीवोपयु-
क्ताऽध्येतृणामद्यतनीनामायुर्वेदस्य ॥

वाहटस्य प्रकाशिकेऽयं व्याख्या वाक्यप्रदीपिका केवलं सूत्रशारीरनिदानस्था-
नजामेव पूर्णतया समुपलभ्यते । परमेश्वरद्विजोत्तमेनास्य कर्ताऽष्टाङ्गहृदयस्य संपुर्णा
टीका विरचितेति ज्ञायते । अवशिष्टानां चिकित्सितकल्पोत्तरस्थानानामपि सा समुप-
लभ्यते चेत् तदासादने यत्नः कर्तव्य इति मत्वाऽस्माभिः कृता गवेषणा । समीचा
गवेषणाफलेनास्माकं चिकित्सितस्थानस्य मदालयचिकित्सिताध्यायावधि व्याख्यान-
स्यास्य हस्तलिखितमेकं तालपत्रपुस्तकमस्माभिरुपलब्धम् । अतो हेतोरस्य रचयिता
चिकित्सितस्थानस्यपि व्याख्या विरचितेत्यत्र नास्ति नः सन्देहः । व्याख्यासम्पादने
भूयोऽपि समुद्यमः कृतश्चेद्वाहटस्य सम्पूर्णा वाक्यप्रदीपिकेयं व्याख्या लब्धुं शक्या
भवेदिति मन्यामहे । अष्टाङ्गहृदयस्यावशिष्टभागस्य वाक्यप्रदीपिकाया व्याख्या कस्य-
चित् सकाशे वर्तते चेत् कृपया तदस्मभ्यं निवेदनीयमिति च प्रार्थयामो वयं
सर्वेभ्यः सज्जनेभ्यः ॥

व्याख्यातृविचारः ॥

भवति खवन्ती पुराणेतिहासप्रसिद्धा भारतनदीति ख्याता निळाख्या कश्चित्
सरित् भारतखण्डस्य दाक्षिणाल्ये भागे पश्चिमोदधिकच्छप्रदेशप्रसिद्धेऽत्र केरळाख्ये
परशुरामक्षेत्रे । तत्तीरनिकटे नावापुरालयसमीपे बेटमिति ख्याते देशे त्रैयाष्टकवंशेष्व-
न्यतममश्वत्थप्रामनाम्ना प्रथितं भूसुरालयं वर्तते । तत्र जायः कश्चित् भिषग्वरोऽस्या
वाक्यप्रदीपिकायः कर्तेति ज्ञायते, व्याख्यानेऽस्मिन्नध्यायपरिसमाप्तौ “इति निळातीर-
गताश्वत्थप्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन विरचितायामष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां वाक्यप्र-
दीपिकायां प्रथमोऽध्यायः” इति स्वकर्तृवोक्तत्वात् ॥

सि च परमेश्वरभिषग्वरः कस्मिन् समये केरळमुदमलञ्चकारेति निश्चयेन वक्तुं
न किञ्चिदपि प्रमाणमुपलब्धमस्माभिः । साम्प्रतं खलु ग्रन्थान्तरसाहाय्येनोपलब्धं
वृत्तान्तं वयं दिशं दर्शयामः । अस्मत्कुलजातेन वासुदेवभिषग्वरेण विरचिताऽष्टाङ्गहृदय-

संहिताया अन्वयमालाख्या काचिद्व्याख्याऽत्र कृति । अयं वासुदेवः केरळदेशप्रसिद्धेष्वष्टवैयागारेष्वन्यतमेऽश्वत्थग्रामाख्ये वंशेऽवतीर्णस्य कस्यचिद्विषजोऽन्तेवासी समभूत् । अष्टाङ्गहृदयस्योत्तरस्थानस्य प्रथमाध्यायव्याख्यावसानेऽन्वयमालाख्यायामस्यां व्याख्यायामेवं लिखितं तत्कलैव “वटग्रामभिषक्च्छिष्यवयस्करकवेः कृतौ । उत्तरेऽन्वयमालायामध्यायः प्रथमो गतः ॥” इति । वटग्रामशब्देनात्र सरितो निष्ठायास्तीरं प्रसिद्धो वटमिति ख्यातो देश एवाभिप्रेत इति द्योत्यते—

नौद्धत्यादिदमीर्यते खलु मया यन्नाम काव्यज्ञता-

कृत्यादिप्रसरः प्रसङ्गत इह त्वध्यायसन्ध्यन्तरे ।

तस्याज्ञाबलकीर्तनाय वटदेशोद्भूतिभाजः स्फुरन्-

निर्देशस्य हि देशिकस्य भिषजां चूडामणेस्तत्परम् ॥

इति षष्ठाध्यायव्याख्यानावसरेऽन्वयमालायामुक्तत्वात् ॥

वासुदेवभिषग्वरसेऽयं ६०० कोलंबवर्षात् पूर्वं समजनीति वक्तुं शक्यते, वंश-
पारम्पर्यवृत्तान्तदर्शनात् । अस्या वाक्यप्रदीपिकायाः कर्ता कश्चिदश्वत्थग्रामवासी भिषग्वर
इति पूर्वं प्रदर्शितमेव । परमेश्वरद्विजोत्तमकिञ्चित्तेयं वाक्यप्रदीपिका प्रायेणान्वयपूर्वा
कृता । अन्वयमालाकरस्यास्य वासुदेवस्य काले प्रायेणान्वयसहिता वाक्यप्रदीपिका-
समाना काचिद्व्याख्या वर्तमानाऽभविष्यद्यदि, अन्वयमात्रेणैवोपनिबद्धामेनामन्वयमालां
रचयितुं यत्नोऽसमञ्जस एवेति प्रतिभाति । अतो हेतोरयं वाक्यप्रदीपिकाकर्ता परमेश्वरस्त्व-
न्वयमालाकर्तुर्वासुदेवस्य पश्चात्कालजीवीति निश्चेतुं शक्यते । एवं विचार्यमाणे सति वाक्य-
प्रदीपिकाकर्तुः परमेश्वरभिषग्वरस्य कालः ६०० कोलम्बवर्षानन्तरमिति निश्चेतुं शक्यते ॥

अश्वत्थग्रामाख्यभिषग्वंशपरंपराविषये वर्तते काचित् किंवदन्ती भूयः श्रुत-
पूर्वाऽस्माभिः स्थविरेभ्यो बैद्यवरेभ्यः । सा च यथा—

पुरा किल भगवन्तौ देवभिषजावश्विनीसुतौ सकलकलिकालाफलितकळङ्कातङ्कपङ्का-
चिलेऽस्मिन् लोके कियन्मात्रं निरामयत्वमुभुज्यते जनैरिति ज्ञातुमुद्युक्तवन्तौ
स्ववेषपरिच्छन्नौ चातिमनोहरौ विहगरूपधारिणावाविर्बभूवतुरस्मिन् भारतवर्षे । व्याधि-
प्रतीकारसमर्थाश्चिकित्साशास्त्रपारङ्गताः कति तावद्वर्तन्ते के च ते सयैद्या इति पथ-
न्वेषणं कर्तुमुत्सुकौ निजरूपपरिच्छन्नौ नासत्यौ स्थाने स्थाने परिभ्रमन्तौ सुविख्यातानां
विमलगुणमणीनां चिकित्साशास्त्रपारावारपारीणानां व्याधिप्रतीकारतत्पराणामगदङ्काराणां
गृहाम्याशे समागम्य “कोऽहं कोऽहं” गिति श्रुतिमधुरां वाचमवोचताम् । किन्तु
प्रश्नानामेतेषामुत्तरमलभमानौ तौ विहङ्गमौ ग्रामाद्ग्रामं चरन्तौ यदृच्छया केरळदेशं
सम्प्रापतुः । केरळदेशपर्वतनवेलायां व्योमप्रयाणप्रह्वान्तदेहौ तौ दिव्यविहगौ ग्रामं
प्रत्याहिण्डमानौ कस्मिंश्चिद्दिने वावासुरालयसमीपं निजानदीतीरं समागत्याश्वत्थग्रामभिष-
ग्वरसदनप्राङ्गणवृत्तिं पाटलापलाशकिंशुकाशोकवमराजिविराजिते मालतीमल्लिकादिविकसि-
त्तसुरभिकुसुमधूळीपाळीपरिमळपरिपूर्णं दिव्यौषधिविलसित आरामे कस्मिंश्चिदश्वत्थवृक्षे

समुविष्टाबुद्धैः “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरु” गति वाचमुदचरतां । स्पष्टोच्चारयुतामर्थं
गर्भामिमां वाणीं यथामति श्रुत्वा स पिप्पलाख्याधीशो भिषक्प्रेष्ठ इदं तावुवाच—

काले मितहितभोजी कृतचक्रमणः क्रमेण वामशयः ।

अविधृतमूत्रपुरीषः स्त्रीषु जितात्मा च सोऽरुक् ॥

प्रत्युत्तरमिदं श्रुत्वा तौ विद्वद्भौ तत्क्षणमेव तिरोबभूवुः । तदनन्तरं
किञ्चित्कालेऽतिक्रान्ते सनत्कुमारौ तौ वैद्यशास्त्राभ्यसनोत्सुकतयेति व्याजेन मनुष्य-
वेषधारिणौ तं भिषक्प्रेष्ठं पुनरपि परीक्षितुं तत्र समागत्य चलदलग्राममध्यवसताम् ।
एवं तत्र वर्तमानौ वैद्यविद्यामनवद्यामभ्यस्य कस्मिंश्चिद्दिने स्वाचार्याभावे तद्ग्रहागतस्य
कस्यचिद्रोगिणो निगूढं किञ्चिच्छस्त्रकर्म चक्रुः । तत आचार्यागम एतत्कर्मद्रष्टा
क्वश्चिदाचार्यपुत्रो रहस्यकृत्यमेनं स्वपित्रे निवेदयामास । निजवेषपरिच्छन्नौ तच्छिष्या
बालकनिवेदनमिदं विज्ञायैतत्पर्यन्तमेव स्वगित्रासो युक्त इति मत्वा स्वकीययाथार्थ्य-
माचार्याय निवेद्याव्ययनगुरुदक्षिणयैकं वैद्यकसारभूतं ग्रन्थं दत्त्वा तत्रान्तर्दधतुः” ।
एवमश्विनीदेवानुग्रहसम्पादका अश्वत्थप्रामाख्यवैद्याष्टकवंशजाता भिषग्वराः ॥

व्याख्यानस्यास्य वैशिष्ट्यमपि किञ्चिल्लिख्यते । वाक्यप्रदीपिकायामस्यां व्या-
ख्यायामष्टाङ्गहृदयतन्त्रान्तर्गतानां बहूनां विषयाणां सुस्पष्टमतिसूक्ष्मञ्च कृतं विशदी-
करणम् । यत्र यत्रान्यव्याख्यातृणां मतं नास्य सम्मतं तत्र तत्र स्वसम्मतं भिन्नं
मतञ्च स्पष्टतया प्रकटितमनेन व्याख्यात्रा । द्रवद्रव्यविज्ञानीयोक्तानामपक्षीरेक्ष्वादीनामन्न-
स्वरूपविज्ञानीयान्तर्गतानां शकृर्शिविजपक्वान्नादीनां शोधनादिगणसंग्रहणीयोक्तानां मदना
दिगणपठितानामोषधीनाञ्च भिन्नपुत्रपरम्पराया पठितया प्रसिद्धयैव कैरळ्या भाषय-
पर्यायान्तराणि कथितानि ॥

ग्रन्थस्यास्य संशोधनार्थं हस्तलिखितान्यष्टाङ्गहृदयसंहितायाश्चत्वारि पुरातनान्याद-
र्शपुस्तकानि वाक्यप्रदीपिकाख्याया व्याख्यायास्तालपत्रात्मकं पुरातनमेकं पुस्तकं वाक्य-
प्रदीपिकाव्याख्यासहितं कैरळ्यक्षरैर्मुद्रितमेकं पुस्तकञ्च समाहृत्य तानि चावहितमनसा
संशोध्य कृतो यत्नः । एतेष्ववदर्शग्रन्थेषु वर्तमानाः पाठभेदाश्च तत्तत्पुस्तकसंज्ञासंहिता-
ष्टिपणीषु प्रदर्शिताः ॥

संशोधनार्थमङ्गीतानां हस्तलिखितपुस्तकानां संक्षिप्तं कृतं सूचिपत्रं निर्दिष्टम् ॥

यन्नेनानुत्पेन संशोधितेऽस्मिन् ग्रन्थे मतिमान्यादनवधानाद्वा भ्रमप्रमादादिदोष-
क्वचिदुपलभ्येत चेत् गुणैकपक्षपातिनो महामतयो विद्वांसः संशोधयन्त्वौचित्यमनुजिज्ञेयति
सविनयमभ्यर्थयामो वयम् ॥

कोट्टयम्

८-३-१९५०

भिषजां विवेकस्य

नारायणशर्मात्मजस्य शङ्करशर्मणः ।

ग्रन्थानां सूचिपत्रम् ॥

१. अ. ग्रन्थः । अष्टाङ्गहृदयम् । मूलमात्रं सम्पूर्णं षट्स्थानात्मकं च ।
पत्रसंख्या श्रीन - श्रीवत्र । (१—१६०) अस्मत्कुलग्रन्थशेखरालयस्थमिदं ताल-
पत्रात्मकं पुस्तकम् । नातिपुरातनमन्वयपर्यवसानादिचिह्नितं लेखकप्रमादादिरहितमतीव
परिशुद्धञ्च । ग्रन्थस्यावसानभागे त्वयं लेखः— 'इति वैद्यपतिसघगुप्तस्य सूनोर्वाहटस्य
कृतावष्टाङ्गहृदयसंहितायामुत्तरस्थाने चत्वारिंशोऽध्यायः । अष्टाङ्गहृदयं समाप्तम् ।
श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु' ॥

2. **आ. ग्रन्थः । अष्टाङ्गहृदयम् ।** मूलमात्रं सम्पूर्ण षट्स्थानात्मकं च ।
 पत्रसख्या श्रीन - जञ्छदे 1 (9—२८९) अस्मदग्रन्थसंग्रहालक्ष्यमिदं तालपत्र-
 मयं पुस्तकम् । नातिपुरातनं क्रमेणान्वयपर्यवसानादिचिह्नितं प्रायेण परिशुद्धं ।
 ग्रन्थावसाने त्वयं लेखः— इत्युत्तरे चत्वारिंशोऽध्यायः । इति वैद्यपतिरामघुसस्य
 सूनीर्वाहदस्य कृतावष्टाङ्गहृदयं समाप्तम् । आगुर्वेदार्थतत्त्वज्ञैरापूर्णकृष्णान्तरैः । दाक्ष्यादि-
 गुणशालीनैः शोध्यतां भिषगुचमैः ॥ शुभं शुभम् । (കാരാതിരത്ത എൻപതാ-
 മത മകരമാസം ഇരുപത്തഞ്ചാം തീയതി ചതയം നക്ഷത്രവും
 ഇക്രൂപിതീയയും സോമവാരവും കൂടിയദിവസം എട്ടാം രാശിഭാരം
 എഴുതിത്തീർന്നു.) करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीधन्वन्तरमूर्तये नमः ।
 श्रीपरमेश्वराय नमः । शुभम् ।

३. इ. ग्रन्थः । अष्टाङ्गहृदयम् । मूलमात्रं सम्पूर्णं षट्स्थानात्मकं च ।
पत्रसंख्या १—२२८ । अस्मद्ग्रन्थशेखरागारस्थमिदं तालपत्रात्मकं पुस्तकम् ।
पुरातनं क्रमेणान्वयपर्यवसानादिचिह्नितमतीव परिशुद्धं च । मत्पितृपितामहेन नारायण-
शर्मणा वैद्यवरेण लिखितमिदम् । ग्रन्थस्यावसाने त्वयं लेखः—
इति वैद्यपतिसंघगुप्तस्य सूनोर्बाहटस्य कृतावष्टाङ्गं यं समाप्तम् ॥

धन्वन्तरिभिषगुद्भूतनाथाम्बिकादयः । मत्पूर्वसेविता नित्यं मङ्गलं प्रदिशन्तु मे ॥
पनसान्दोलिकारुहः कुलविद्यापथा चरन् । वयस्करतया नृणां तदाग्रायां योऽलभत् प्रभुः ॥
तस्य कारुण्यपीयूषपात्रभूतोऽस्त्वयं जनः । मृत्युञ्जयसमानस्य जनकस्य महात्मनः ॥
श्रीशङ्करमहावैद्यतनेष्वप्रजन्मन् । नारायणाख्यवैद्येन लिखिताऽष्टाङ्गसंहिता ॥ अपूर्वे-
दार्थतत्त्वज्ञैरापूर्णकरुणान्तरैः । दाक्ष्यादिगुणशालीः शोध्यतां भिषगुत्तमैः ॥ संग्रहाचल-
सम्भूतामार्युर्वेदाब्धिगामिनीम् । अकरोद्यत् सुधागङ्गाभगदार्थी स वाहेतः ॥ षट्स्थान-
हृदसम्पूर्णवैद्यशास्त्रामृतोदकाम् । अर्थषट्त्रिंशदभीरमहदावर्तभैरवाम् ॥ विंशत्यधिकसम्पू-
र्णशताध्यायतरङ्गिणीम् । अनवद्याष्टसाहस्रपद्युल्लुदमालिनीम् ॥ रोगयादोगणव्याप्तस्था-
नान्तरसुदुस्तराम् । अमृतोपमभैषज्यरत्नहेमादिशालिनीम् ॥ तीक्ष्णामिक्षारशस्त्रादिबद्ध-

വാനലസേവിതാം । സൌമ്യൗഘസുഖസ്पर्ശമന്ദമാരുതവീജിതാം ॥ ശല്യാകർഷണയന്ത്രാദിമീനാ-
 കർഷണമാലിനീम् । കषായച്ഛൂർണ്ണസംലേഖതോയസൈകതപङ्കിണീम् ॥ രസായനാശ്വകരണശൈത്യശ്ചീഗ്രപ്രവാ-
 ഹിനീम् । ഇन्दുदर्शनसम्पूर्णवेदार्थामृतपाथसीम् ॥ രോഗിപാതകിനിശേഷവിനാശിതഗദാശുഭാം ।
 भिषगुत्तमसिद्धौघसुनिवेदितवैभवाम् ॥ साऽविष्फुरतु साष्टाङ्गा हृदये हृदयाभिधा ।
 सौष्ट्वैश्वर्या यथा गौरी सुन्दरीन्दुमुखी मम ॥ रागादिരोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृता-
 नशेषान् । औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान योऽपूर्वैधाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ रागादिसेगाः
 सहजाः समूला बेनाशु सर्वे जगतोऽप्यपास्ताः । तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्याग-
 मज्ञांश्च पितामहादीन् ॥ करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ विन्दुसल्लिपिविसर्गवी-
 चिकाशृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम् । हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥
 श्रीसूर्यादिसर्वग्रहेभ्यो नमः ॥

കൊല്ലം തൊഴുതായിരത്തിത്തൊണ്ണൂറ്റിയൊൻപതാമത മീന
 മാസം മൂന്നാതീയതി പൂരവും വെളുത്തവായും തൊയറാട്ടിയും
 കൂടിയ ദിവസം ഉച്ചതിരിഞ്ഞ ആഴിയും മൂന്നുവീരലും ഒരു
 പ്ലോറ കക്കടകം രാശികൊണ്ടെ എഴുതിത്തീൻ അഷ്ടാംഗഹൃദയ
 ഗ്രന്ഥം. ഇരുനൂറ്റിഇരിപത്തൊട്ടെ ഏടിൽ എഴുതിത്തീൻ. ശ്രീ
 മഹാഗണപതയെ നമഃ ശ്രീസരസ്വതൈയെ നമഃ ശ്രീകൃഷ്ണായനമഃ
 ശ്രീഭവദ്വ്യാസായ നമഃ ശ്രീഗുരുഭ്യോ നമഃ. ശുഭം ഭവതു.

൧. ൧. ഗ്രന്ഥഃ । അഷ്ടാङ्ഗഹൃദയം । മൂലമാർഗ്ഗം സമ്പൂർണ്ണം ഷ സ്ഥാനാത്മകം ച ।
 പത്രസംഖ്യാ ശ്രീന - ജവലന്യ । (൧—൨൩൩) അസ്മദ്ഗ്രന്ഥശേഖരालयस्थ താല-
 പത്രപുസ്തകം । പुरാതനം परिशुद्धं प्रायेणान्वयपर्यवसानादिचिह्नितञ्च । खण्डितबहुपत्रञ्च ।
 ग्रन्थस्यावसाने त्वयं लेखः— “इत्युत्तरे चत्वारिंशोऽध्यायः । कर्णनाम्रेदं
 लिखितं पुस्तकं × × × × । मन्दारकुन्दकुलसुन्दरमन्दहासमिद्रादिविन्दितमनोज्ञपदा
 रविन्दम् । वन्देहमिन्दुवद्भूतं मुनिवृन्दवन्द्यमिन्द्रीवरप्रियमकान्तिमहं मुकुन्दम् ॥
 बोधितमुनि × × × × × × । × × × × श्वेतसि मे कनतु कृष्णमार्ताण्डः ॥
 विन्दुसल्लिपिविचित्रवीथिकाशृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम् । हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हति
 समीक्ष्य सज्जनः ॥ श्रीवासुदेवाय नमः । धन्वन्तरये नमः” ॥

൨. ൨. ഗ്രന്ഥഃ । വാക്യപ്രदीപികാഖ്യാ । സൂത്രസ്ഥാനാത്മകാ । പത്രസംഖ്യ
 ൧—൧൦൧ കോട്ടയനഗരീ തിരുനകരദേശവാസിനാ൬ കേരളപുരുഷാസ്തവ്യാനാ൬ പണ്ഡിതവര്യാണാ-
 മസ്ഥംപരമസുഹൃദാ൬ ഋഗ്വേദപരാശരവാണാ൬ സകാശാലംഭമിദം താലപത്രമധം പുസ്തകം ॥

ॐ

श्रीमद्वाहटाचार्यविरचितम्

॥ अष्टांगहृदयम् ॥

परमेश्वरद्विजोत्तमेन विरचितया वाक्यप्रदीपिकाख्यया

व्याख्यया समुल्लसितम्

सूत्रस्थानम्

प्रथमोऽध्यायः ।

हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

मनःकुमुद्वतीबोधशरच्छीतळरोचिषे ।

समस्तकामसन्तानतुरवे गुरवे नमः ॥

ब्रह्मदक्षाश्विमषवदात्रेयादीन्नतोऽस्म्यहम् ।

आयुर्वेदविदो वैद्यान् लोकत्रयहितैषिणः ॥

इह तावदयं तन्त्रकारो लोकहिताय शास्त्रमारिरिप्सुस्सदाचारमाचरन् “आशीर्नमस्क्रिया न्वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्” इति प्रबन्धमुखस्थितिलक्षणं चानुविदधानशस्त्रस्याविघ्नेन परिपमाप्तिप्रचयगमनार्थं शिष्यशिवावाप्त्यर्थं चेष्टदेवतानमस्कारं करोति रागादीत्यादिना—

रागादिरोषान् सततानुषक्तानशेषकायंप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदान् जघान योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥

तस्मै अपूर्ववैद्याय नमः अस्त्वित्यन्वयः । तस्मै इति पदेन सर्वनाम-
प्रसिद्धार्थमिति वचनात् प्रमाणतः प्रसिद्धस्यैवापूर्ववैद्यस्य नमस्कार्यता, तस्मात् प्रमाणप्र-
सिद्धार्थप्रेण भवितव्यम् । तस्मैव समाराधकसमारंभसफलीकरणसामर्थ्यात् । अपूर्व आश्च-
र्यभूतः । वेत्तीति वैद्यः, तेन महादेव इहाभिधीयते । उक्तञ्च — “भवरोगातुरस्येह तव
पादाब्जसंस्मृतिः । भेषजं भिषजां श्रेष्ठं नान्यत् विद्वान विद्यते” ॥ “भिषक्तमं त्वां भिषजां

शृणोमि” इति श्रुतिश्च । महादेवप्रतिपादकेनापूर्वशब्देन ध्विकीर्षितवस्त्वौपयिकविशिष्टप्रतिपत्तिलाभहेतुताञ्च दर्शयति । “तं यथोपासते स तथा भवती”ति श्रुतिश्च । नम इति • देहवाङ्मनसामवनतिशंसी निपातः । अस्तुशब्देन साष्टाङ्गो भवत्विति प्रार्थना । “उरसां शिरसा पद्भ्यां मनसाऽञ्जलिना दशा । वाचांसाभ्यां संप्रयुक्ताः प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ नराणां वाङ्मनः कायैः श्रुतिस्मृत्यञ्जलिप्रदैः । दैवानुग्रहणी चेष्टा सर्वांरभे नमस्कृतिः” ॥ इति च ॥ “कायिको वाचिको वाऽस्ति नमस्कारस्तु तन्मुखे । समाप्तिलिङ्गानुमितो नान्यथा तत्समापनम्” ॥ इति नमस्कारस्यावश्यानुष्ठेयत्वम् । कथमस्यापूर्वत्वमित्याह—यो रागादिरोगानशेषाजघान इति । राग आदियेषां द्वेषलोभादीनां ते रागादयः, मनसो विकाराः । रागादयश्च ते रोगाश्च इति रागादिरोगाः । देहमनसी रुजन्तीति रोगाः । “मनश्शरीरयोस्तापः परस्परमनुब्रजेत् । आधाराधेयभावेन तप्ताज्यघटयोरिव” ॥ इत्युक्तञ्च । रागो हि नाम जीवात्मना संबद्धस्संसारचक्रप्रवर्तकोऽज्ञानहेतुको मुकुळगन्धवदस्पष्टः परिणामे विजृम्भमाणो मानसो विकारविशेषः । “मुकुळमोदवद्दील्ये सजीवाज्ञानसंभवः । विकारो मानसस्तीव्रो राग इत्यभिधीयते ॥ इदं मे स्यादिदं मे स्यादिति भेदविकल्पनी । मानसी सादृश्यविषया वृत्तिरिच्छेति कथ्यते ॥ प्रचिता सैव कुर्वाणा प्रवृत्तिश्चोत्तरक्षणे । तदसिद्धौ विरोधेन तापनी राग उच्यते ॥ हन्मयेन छेदयिष्यामि सर्वोपायैर्द्वेनादिकम् । अस्येति तीव्रा या बुद्धिस्स द्वेष इति कथ्यते । अन्यायेन परद्रव्यादित्सा वा लोभ उच्यते” ॥ आदिशब्देन द्वेषमोहौ वा गृह्येते । आदिशब्देन अरिषड्वर्गः परिगृहीतो वा । त्रयाणामेषामेव संसारनिदानत्वेन प्राधान्यात्, अत एवौत्सुक्यमोहारतिदानिति तत्कार्यत्वनिर्देशः । अशेषान् कृत्वा । एषां शेषोऽज्ञानम् । अज्ञानमूलत्वात् । जघान पुनरावृत्यभावेन निरीकृतवानित्यर्थः । सततानुष्कृतानित्यादिविशेषणैर्हनने दुष्करत्वं दर्शयति । सततं सर्वदा, अनु जन्मनः प्रभृति शरीरिणा सञ्जतान् । अन्वित्यनेन रागे गते द्वेषः, तस्मिन् गते लोभः, इति रागादीनामेकावच्छेदेन शरीरे नित्यसंश्लेषो दर्शितः । अनुशब्देन देहान्तरप्राप्तौ च संबन्धो दर्शितः । अशेषकायप्रसृतान् गजतुरगोरगादीनां सर्वजन्तूनां काये प्रसृतान् गतान् । ब्रह्माण्डान्तस्थितसर्वजीवेषु व्याप्तानित्यर्थः । अशेषे काये च प्रसृतानिति वा । अशेषो मनःपर्यायः—“अशेषो बुद्धिरात्मा च मनीषा धिषणा मतिः । चित्तसप्रयञ्च सन्तानं शेषुषी स्वान्तमान्तरम्” ॥ इति ॥ मनसि स्थितानां रागादीनां नेत्रस्वरविकृत्यूरुकापादीनां दर्शनात् कायेऽपि प्रसरणं युक्तमेव । तथा, औत्सुक्यमोहारतिदान् । औत्सुक्यमुत्कण्ठा—“अलब्धाधिषये रागे वेदना महती तु या । संश्लेषणं नु गात्राणां तामुत्कण्ठां निर्वुधाः” ॥ मोहः कार्यगत्यज्ञत्वम् । स्थानासनशयनचक्रमणेष्वेकत्रानवस्थितिरतिता । तान् ददति । मिथ्याज्ञानलक्षणस्य मोहस्य कारणत्वं ज्ञानाभावलक्षणस्य मोहस्य कार्यत्वमिति मोहस्य कारणत्वं कार्यत्वञ्च वेद्यम् । एवंविधान् रागादीन् यो हतवान् तं भगवन्तं साष्टाङ्गपातेन नमस्कारेण पूजयामीति भावः । अथवा—वेत्तीति वैद्यः । तस्य धोतोः कर्मापेक्षत्वात् सर्वं जानीतीति । तस्मात् सर्वज्ञ इति सिद्ध्यति । “सर्वज्ञस्सुगतो बुद्धः” इति च । न तस्मै बुद्धमुनये नमोऽस्तु । अयमाचार्यो बुद्धभक्त इति प्रसिद्धिः । तत्पक्षे रागादीनां त्रयाणामेव ग्रहणम् । रागो द्वेषश्च

मोहश्च त्रय एव महाविषाः । निर्विषो भगवान् बुद्धो रागाद्या येन नाशिताः ॥
इति वस्तुनिर्देशः कृतः । “वस्तुः प्रमेयपुरुषः प्रमेयश्च निगद्यते” । इति तल्लक्षणम् ।
“वक्तव्यं सर्वशास्त्रादौ संबन्धार्थप्रयोजनम् । तद्वीनतन्त्रे श्रोतारः प्रवर्तन्ते हि जातु
न” ॥ इत्युक्तत्वादत्रोपायोपेयलक्षणस्संबन्धः । उपायश्शास्त्रम् । उपेयमायुः, धर्मा-
र्थसुखानि च । अस्य शास्त्रस्य हेतुलिङ्गौषधस्कन्धतया हेतुलिङ्गौषधाख्यं स्कन्धत्रयम-
भिधेयम् । “धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” । इति मुनिवचनेना-
स्यापि रोगोपशान्तिः प्रयोजनमित्युक्तं भवति । “विवक्षितोऽत्र संबन्ध उपायोपेय-
लक्षणः । आरोग्यपरमायुष्यं धर्मार्थानामुपेयता ॥ उपायश्शास्त्रमर्थस्तु हेतुलिङ्गौषधा-
न्वयम् । स्कन्धत्रयं रोगशान्तिः प्रयोजनमुदाहृतम्” ॥ एवमादिग्रन्थेन ॥

शास्त्रफलावाप्यमाशीरादिकं युक्त्या संबन्धादिकञ्चोक्त्वा शास्त्रं प्रस्तौति— अयेति ।

अथात आयुष्कामीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अथ अतः आयुष्कामीयं नाम अध्यायं व्याख्यास्यामः इत्यन्वयः । अथशब्दो मंगळा-
धिकारानन्तर्येषु द्रष्टव्यः । “ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । गण्डं भित्वा
विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ वेदादौ प्रथमो योज्यो द्वितीयश्शास्त्रवेदयोः” ।
इति । अथ शास्त्राध्येतृणां मङ्गलं भवत्विति मङ्गले । अधिकारे, आयुष्कामीयं
शास्त्रमधिक्रियते यावदत् ऊर्ध्वं प्रकम्यते तत्सर्वमायुष्कामीयं वेदितव्यम् । आयु-
ष्कामीयां दिनचर्याम्, आयुष्कामीयं वाजीकरणमिति । आनन्तर्ये, इष्टदेवतावन्दनानन्तरं
शिष्यप्रश्नानन्तरश्च । अतोत्तराख्यालङ्कारबलादीदृशशिष्यवचनमुन्नीयते संसारेऽस्मिन्नमी
प्राणिनो नानारोगानीकमभिभूतास्त्रातारमलभमानाश्चतुर्वर्गस्त्राप्यसमर्था दृश्यन्ते, तत् को
नु भगवन्नत्रोपायः स्यादिति । शिष्यप्रश्नानन्तरं गुरुर्वाहटनामा प्रतिषज्जे । अतः—
अस्माद्धेतोः शिष्यः श्रुतशीलशौचादिसंपन्न इत्यतो हेतोः । “अतश्शब्दोऽत्र हेत्वर्थे
हेतुशिष्यस्य संपदः । बाह्याध्यात्मिकभावेन संपदो हि द्विधा मताः ॥ आध्यात्मिक-
स्तु जिज्ञासा संशयादिसमन्विता । पुस्तकाचार्यवद्वाद्या बाह्याः शिष्यस्य संपदः” ॥
आयुष्कामीयमिति—एति सततं यातीत्यायुः । एवं गत्वास्वभावं कथं युगानुरूप-
कालवर्ति नीरोगं स्यादिति कामयन्ते याचयन्त इत्यायुष्कामी । तेभ्यो हितमायु-
ष्कामीयम् । सकलायुर्वेदार्थसूत्रणादायुष्कामहितत्वम् । नामशब्दः प्रसिद्धौ । सर्वाचा-
र्यानुमतत्वं प्रसिद्धिः । अध्यायं—आयोऽर्थगतिः । एकामर्थावगतिमधिकृत्य प्रवृत्तो ग्रन्थोऽ-
ध्यायः । सर्वस्य ग्रन्थस्यार्थमधिकृत्य प्रवृत्तत्वेऽपि ग्रन्थस्यैकदेशस्य रुद्ध्या योगेना-
र्थगतिमधिकृत्य प्रवृत्तिरध्यायः । विविधैः प्रकारैः, विविधप्रकारत्वं तादात्विकाल्य-
न्तिकभेदेन, द्विविधदुःखप्रतीकारहेतु व्याख्याम् । आत्मविविधौ । यावच्छिष्यबोधो-
त्पत्तिः, इदमेवमिति निश्चयो यावत्स्यात् तावत् । व्याख्यास्यामो वर्णयिष्यामः ।
अत्र प्रकथनार्थस्य ख्यातेः परस्मैपदिनः परिग्रहादारभस्य परहितत्वं द्योतयति ।

अथातश्शब्दयोर्निपातत्वाद् बहुवचनोक्तत्वेन । “यत्र यत् च यो योऽर्थो घटते तत्र तत्र च । निपतन्ति विचित्रार्थैर्निपातास्तेन संज्ञिताः ॥ उपसर्गनिपातानां केवलानां स्वरूपतः । न स्वरूपाद्वेत्तेऽर्थोऽस्ति द्योतकास्त्वन्यसन्निधौ ॥ दीर्घा यथान्वतमसि सञ्जातो युगपद्बहुन् । अर्थानपि द्योतयति तथा चाद्याः प्रसङ्गतः ॥”

यदत्र व्याख्यातं तत् किं स्वमनीषाकल्पितं न वेति शङ्कायामाह—इति ह स्मेति ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ह आत्रेयादयः महर्षयः इति आहुः स्म इत्यन्वयः । हशब्दोऽनुकम्पायां, न तु फलाकांक्षयेति भावः । आत्रेयादयः—“आत्रेयश्च भरद्वाजो निमिः काश्यप एव च । हारीतः क्षारपाणिश्च तथा लंबार्थनादयः ॥ असंख्येया गणास्त्वेते शक्रशिष्या महर्षयः” । महान्तश्च ऋषयश्च ते महर्षयः । “अवाप्तव्यान्यवाप्तानि यस्य सर्वाणि देहिन् । परोपकारव्यसनी स महानभिधीयते” ॥ ज्ञानाद्यतिशथियोगाद्वा महत्त्वम् । ऋषणात् सर्वतत्त्वानां यथार्थदर्शनादृषयः । अनेकैर्षिग्रहणमनेकैर्षिमतसंग्रहार्थत्वादस्य शास्त्रस्येति । इति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण । “इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु” । आहुः स्म ब्रुवन्ति स्म । “लट् स्मे” इति भूते लट्प्रयोगः । एवमागमप्रामाण्यमस्य तन्त्वस्योक्तं भवति । अथ शिष्यवचनादनन्तरमतो हेतोः, यस्मादर्थं शिष्यः श्रुतादिसंपन्नो धीमेधुदिमांश्च प्रार्थितवान् । अत आयुष्कामीयन्नामाध्यायं विविधैः प्रकारैराशिष्यबोधोत्पत्तेर्ज्ञेयिष्यामः । केवलमनुकम्पमाना आत्रेयादयो महर्षय इति ब्रुवन्ति स्म ॥

ननु काम्यमानस्याध्यायुषस्साक्षादिष्ठानिष्ठप्राप्तिपरिहाररूपत्वाभावात् कथं निर्विशङ्कं श्रोतृजनप्रवृत्तिरित्याशङ्कां परिहरन् श्रोतृजनं प्रोत्साहयति— आयुरिति ।

आयुः काम्यमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ १ ॥

आयुः काम्यमानेन आयुर्वेदोपदेशेषु परमादरः विधेयः इत्यन्वयः । युगानुरूपं गीरोगमायुरिच्छता पुष्पेण । आयुर्वेदार्था उपदिश्यन्त एमिरात्रेयादिप्रणीतैश्शास्त्रैस्तेष्वायुःशशास्त्रेषु परमादरः पाठावबोधानुष्ठानरूप उत्कृष्टो यत्नः कर्तव्यः । “एव सामान्येनायुःशशास्त्रेषु पाठावबोधादिकं कर्तव्यमित्युक्तिः सर्वायुःशशास्त्रसारसंग्रहभूते स्वकीये शास्त्रे नितरां पाठावबोधादिकं कर्तव्यमिति विशेषोक्तौ पर्यवस्यति । सामान्यविधेर्विशेषपर्यवसायित्वात् । आयुर्वेदोपदेशेष्विति बहुवचननिर्देशादन्यशास्त्रत्रिषयोपपन्नानामर्थब्रशादिहोपनिपतितीनामर्थानां विज्ञानार्थं तत्तत्तन्त्रेष्वप्यादरो विधेय इति च द्योतयति । आयुषः काम्यत्वे हेतुं विशेषणद्वारा दर्शयति— धर्मार्थसुखसाधनमिति । त्रियतेऽनेन समस्तजगदिति धर्मः । अर्थत याच्यत इत्यर्थः । स च गोभूहिरण्यादिः सुशब्दः

शोभनार्थः । खमिन्द्रियम् । यत्रेन्द्रियाणां शोभनो हर्षः, तत् सुखमुच्यते । तद् द्विविधं तादात्विकमात्यन्तिकश्च । तादात्विकं सुखं कामः, तदङ्गानि सक्चन्दनादीनि च । आत्यन्तिकं सुखं मोक्षः । “तादात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते । आत्यन्तिकं सुखं मोक्षस्स दुष्प्रापोऽयतात्मभिः” । तेषां साधनमुपायः । एवं धर्मार्थयोस्सुखस्य चायुस्साधनमित्यर्थः ॥

अथायुर्वेदस्य नित्यत्वाद् गौरवं प्रतिपाद्य तन्मूलत्वेनात्वेयादिप्रणीतानां ग्रन्थानां गौरवमासूच्य तन्मतानुसारेणात्मनोऽपि ग्रन्थस्य गौरवं दर्शयति— ब्रह्मेति ।

ब्रह्मा स्मृत्वाऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥ २ ॥

तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरि ।

ब्रह्मा आयुषः वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं अजिग्रहत् । पुरा सृष्ट्युन्मुखो विधाता वेदस्मरणानन्तरं पूर्वमनुभूतमायुर्वेदं वेदवत् हुद्वा दक्षप्रजापतिमबोधयत् । स दक्षोऽश्विनावबोधयत् । तौ सहस्राक्षमबोधयताम् । तावश्विनौ तद्वेदग्रहणकुतूहलिनमिन्द्रमबोधयताम् । सः, अत्रिपुत्रादिकान् मुनीनजिग्रहत् । पुरा दक्षयज्ञध्वंसनानन्तरमुद्भूतैर्ज्वरादिभिरुपद्रुतान् प्राणिनो धर्मादिकरणासमर्थान् पुरुषार्थसाधनाक्षमान् हुद्वा तत्परिहारार्थं परमकारुणिकैरात्वेयादिभिर्महर्षिभिर्दिशष्यतामुपगतैस्सम्प्रार्थितुस्स इन्द्र आत्वेयादिमहर्षीनबोधयत् । त आत्रेयादयः स्वशिष्यभूतानग्निवेशादिकान् मुनीनजिग्रहन् । अजिग्रहतामजिग्रहन्मित्यत्र वचनविपरिणामेन सम्बन्धः । ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरि । तुशब्दस्समुच्चये । ते, अग्निवेशादय आत्रेयादयश्च, आयुर्वेदो मान्तर्द्वादिति मन्यमानाः प्रत्येकं स्वनामाङ्कानि शास्त्राणि तेनिरि चक्रुः, सविस्तरं कृतवन्तः । तन्त्र्यन्ते धार्यन्त आयुर्वेदार्था एभिरिति तन्त्राणि ॥

मुनिप्रणीतेषु तेषु तन्त्रेषु बहुषु सत्सु किमात्मनस्तन्त्रकरणे प्रवास इत्याशङ्कयामाह— तेभ्य इति ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैभ्यः प्रायस्सारतरोच्चयः ॥ ३ ॥

क्रियतेऽष्टांगहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ।

तेभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः क्रियते इत्यन्वयः । तेभ्यो मुनिकृतेभ्यस्तन्त्रेभ्यः प्रायो बाहुल्यात्सारतराणामुच्चयः । उच्चीयन्ते सङ्गृह्यन्ते, विक्षिप्ताः पदार्था अनेनेत्युच्चयः, एकत्र

राशीकरणम् । सारतरग्रहणेनैतद्भ्रमयति । संग्रहे साराणामुच्यः कृतः । अनेन सारतराणां प्रधानतराणां प्रदेशानामुच्यः कृत इति । अतिविप्रकीर्णैर्भ्य इति हेतुगर्भे विशेषणम् । इतस्ततो विक्षिप्तार्थजालेभ्यः । अनेनास्य तन्त्रस्य प्रारम्भे निमित्तमुक्तम् । संग्रहे तु — “तेषामेकैकमव्यापि समस्तव्याधिसाधने” इत्यारभ्य “तेऽर्थास्स ग्रन्थबन्धश्च संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा” इत्यन्तेन ग्रन्थेन निर्दिष्टम् । किन्नाम क्रियमाणं तन्त्रमित्यत आह—अष्टाङ्गहृदयमिति । अन्वर्थकञ्चैतत् । यथा शरीरस्य सर्वावयवैर्भ्यः प्रधानदेशो हृदयं तथेदमष्टाङ्गायुर्वेदस्य प्रधानभूतत्वादृदयमिव हृदयम् । वक्ष्यति च “हृदयमिव हृदयमेत”दिति । अतिसंक्षेपातिविस्तरौ यत् न विद्येते तन्नातिसंक्षेपविस्तरम् । अतिरंक्षिप्तातिविस्तृतपुनरुक्तादिसर्वदोषवर्जितमिति यावत् । “संज्ञां निमित्तं कर्तारं परिमाणं प्रयोजनम् । प्रागुक्त्वा सर्वतन्त्राणां पश्चाद्वक्ताऽनुवर्णयेत् ॥” इत्युक्तत्वात् । अनेन संज्ञानिमित्ते उक्ते, प्रयोजने पूर्वमुक्तञ्च । अन्थानि च युक्त्योपलक्षयेत् ॥

कानि पुनस्तान्यङ्गानीत्यत आह— कायेति ।

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ४ ॥

अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।

तस्य कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् अष्टौ अङ्गानि आहुः, येषु चिकित्सा संश्रिता इत्यन्वयः । तस्य शास्त्रस्य कायादीनष्टावङ्गान्याहुः । ब्रह्माऽत्रेयादय इति शेषः । येषु कायादिषु चिकित्सा संश्रिता । कायचिकित्सा, बालचिकित्सा, इत्यादि द्रष्टव्या । “चिञ्चयन” इत्यस्माद्भातोर्व्युत्पत्तिदितः कायशब्दः । सम्पूर्णधातुर्देह इत्यर्थः । बालस्त्वासम्पूर्णधातुत्वात् पृथक् चिकित्साभेदेन निर्दिष्टः । बालस्य ग्रहसम्बन्धाद् ग्रहचिकित्सा । ततः शरीरस्य मूलरक्षार्थमूर्द्धवाङ्गचिकित्सा । ततः शलाकादिशस्त्रसाधनसामान्येन शल्यचिकित्सा । पीडाकरणसामान्यादंष्ट्राचिकित्सा । दंष्ट्रा विषात्मिका, सर्पलृताळकादिष्विषचिकित्सेत्यर्थः । विषेणाशु मरणे सम्भाव्यमाने रसायनोपयोगो युक्त इति तदनन्तरं जराचिकित्सा, रसायनोपयोगः । रसायनसिद्धानां विषयैषिणां वृषचिकित्सा, वाजीकरणोपयोगः । इति कायचिकित्सादिभिरष्टभिरङ्गैः सुप्रतिष्ठितमिदं शास्त्रमित्यभिप्रायः । चिकित्सा व्याधिप्रतीकारः । “चतुर्णां भिषगादीनां चिकित्सानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्दातुसाध्याया चिकित्सेत्यभिधीयते ॥”

एवमागमशुद्धिपूर्वकं स्वयं तन्त्रकरणे हेतुमाख्यायाऽयुष्कामीयाध्यायस्य वक्ष्यमाणार्थसूचना करोति । तत्रापि तन्त्रस्य कायाद्यङ्गसंग्रहात्मकत्वात् कायस्य च दोषधातुमूलसमुदायत्वात् तेषु च दोषाणामेव प्राधान्यतिनेवादावाह— वायुरित्यादि ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषास्समासतः ॥ ५ ॥

वायुः पित्तं कफः च इति दोषाः समासतः त्रयः स्युः इत्यन्वयः । चशब्द-
स्समुच्चये । वायुश्च पित्तञ्च कफश्च, इत्युक्तप्रकारेण दोषास्संक्षेपतस्तयो भवन्ति ।
असमासकरणं पृथक् पृथक् प्राधान्यरूपानर्थम् । वायोः प्राधान्यत्वं पूर्वनिर्देशः ।
प्राधान्यञ्च वक्ष्यति “विभुत्वादाशुकारित्वादि”त्यादिना ॥

दोषानुक्त्वा तेषां प्रवृत्तिमाह— विकृतेति ।

विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ।

ते विकृताऽविकृताः देहं घ्नन्ति वर्तयन्ति च इत्यन्वयः । ते वातादयः,
विकृताः क्षयवृद्धिभाजः शरीरं काश्यादिरुजादिना पीडयन्ति । अविकृताः स्वप्रमाणस्थिताः,
देहमुत्साहादिना स्थापयन्ति । अत्र विकृताऽविकृतपदयोः समस्तत्वाद्विकृता देहं घ्नन्ति,
अविकृता देहं वर्तयन्ति, इति भ्रान्तिनिरासाय योग्यतया क्रमज्ञापनार्थं चशब्दो निर्दिष्टः
इति बोध्यम् । तेन यदा विकृतास्तदा घ्नन्ति यदाऽविकृतास्तदा वर्तयन्तीत्यर्थोऽवगम्यते ॥

दोषाणां सकलशरीरव्यापित्वेऽपि नियतं स्थानमाह— त इति ।

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ ६ ॥

ते व्यापिनः अपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः इत्यन्वयः । दोषास्सकलशरीरचरा
अपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । विशेषेणेति वाक्यशेषः । तत्र तामेरधः पक्षाशयो
वायोः स्थानम् । हृन्नाभ्योर्मध्यं पित्तस्य स्थानम् । हृदयादूर्ध्वं वक्षोभागः कफस्य
स्थानमिति गम्यते ॥

देहदेशसंबन्धविशेषमुक्त्वा कालसंबन्धविशेषमाह— वय इति ।

वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।

ते क्रमात् वयोहोरात्रिभुक्तानां अन्तमध्यादिगाः स्युः इत्यन्वयः । वातादयस्सकल-
शरीरव्यापिनोऽपि क्रमाद्वयोहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः । वयश्शब्देनात्र बाल्यादित्रय-
समुदायश्शरीरपरिणामः परिगृह्यते । वयसोऽन्ते वार्धक्ये वायुः, मध्ये कौमारे कफो
पित्तम्, आदौ कौमारे कफो वर्द्धते । भुक्तमाहारः । तस्यान्ते जीर्णप्रायावस्थायां
वायुर्वर्द्धते । मध्ये पच्यमानावस्थायां पित्तम् । आदावामावस्थायां कफो वर्द्धते ।
अहोऽन्ते सायाह्ने वायुः, मध्याह्ने पित्तं, पूर्वाह्ने कफो वर्द्धते । निशाया अन्ते-
अपररात्रे वायुः, अर्द्धरात्रे पित्तं, निशाया अहो-पूर्वरात्रे श्लेष्मा वर्द्धते । इत्यहोरा-
त्रविभागस्य ऋत्वात्मकत्वात्तद्ग्रहणेन तेषामपि सूचनं कृतमित्यवसेयम् । सुश्रुते

तदुक्तञ्च—“तत्र दिवसपूर्वाह्णे वासन्तिकालिङ्गं मध्याह्ने त्रैष्मिकं सायाह्ने प्राचृषिकं प्रदोषे
वार्षिकमर्द्धरात्रे शारदं प्रत्युषसि हैमन्तिकमुपलक्षयेत्” इति । सर्वत्र सर्वेषामनूतमध्या-
दिगत्वप्रतिषेधार्थं क्रमादिति वचनम् ॥

दोषकार्याणां प्राधान्यस्याग्नेः स्वरूपं निर्दिशति — तैरिति ।

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निस्समैस्समः ॥ ७ ॥

तैः अग्निः विषमः तीक्ष्णः मन्दः च भवेत् । समैः समश्च भवेदित्यन्वयः । तैर्वा-
तादिभिः क्रमादग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्च भवेत् । अत्र वातादीनां समुदितानामेव शरी-
जननसमर्थत्वात् भूयसा तु व्यपदेश इति न्यायेनैकैकोत्कर्षकृतो वैषम्यादिकार्यभेद
इत्यवगन्तव्यम् । तेन वातोत्कर्षेण विषमः, पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः, कफोत्कर्षेण मन्दः,
समैः परस्परार्पक्षया हान्युत्कर्षविवर्जितैस्समः स्यादित्यर्थोऽवतिष्ठते । समैरित्यनेनाकुपि-
तानामन्योन्यसमानां परिग्रहः । “समवातपित्तकफानां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः”
इति मुनिः । चशब्देन संसर्गस्समुच्चीयते । तत्र यदा द्वयोर्दोषयोर्त्कर्षस्तदा द्वयमेवोद्यम् ।
यथा वातपित्तयोराधिक्ये सत्यग्नेस्तैक्ष्ण्यम्, वायोर्योगवाहित्वात् । वातकफयोराधिक्ये
मान्द्यम् । कफपित्तयोर्त्कर्षे, आहारवशात् कदाचिन्मान्द्यं कदाचित्तैक्ष्ण्यमिति । एवं
चतुर्विधोऽग्निर्भवतीति भावः ॥

अग्निचातुर्विध्यमुक्त्वा तदाश्रयस्यापि कोष्ठस्य चातुर्विध्यमाह— कोष्ठ इति ।

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैस्समैरपि ।

तैः कोष्ठः क्रूरः मृदुः मध्यः स्यात् । समैरपि मध्यः स्यात् इत्यन्वयः । अत्रापि
क्रमादित्यनुवर्तते । तैर्वातादिभिरेकोल्लभणैः क्रूराद्यस्त्रयः कोष्ठाः । समैस्समप्रमाणस्थितैरपि
मध्यः स्यात् । न केवलं कफेन मध्यकोष्ठेत्यपिशब्दार्थः । वातोत्कर्षेण क्रूरः,
पित्तोत्कर्षेण मृदुः, कफोत्कर्षेण मध्यः । हान्युत्कर्षविवर्जितैरपि मध्य एव कोष्ठ इति ।
अत्र समदोषे मध्यकोष्ठे तु वातपित्तयोः स्वं स्वं क्रूरकोष्ठमृदुकोष्ठलक्षणं विरुद्धं कर्म
युगपत्कर्मशक्तयोः परस्परप्रतिबन्धेनावतिष्ठमानयोरविरुद्धः, तृतीय एव कफः स्वं कार्यमेव
मध्यमारभते । इति समदोषमध्यकोष्ठतासंज्ञा । वृद्धेन श्लेष्मणा पूर्वो मध्यो जायत
इति कारणभेदादनग्नोर्भेदः । नाग्नैव केवलं समानत्वम् । “अधिकश्लेष्मणा मध्यो वमने
व्यक्तिमेष्यति । समदोषस्तु यो मध्यो विरेके स सुखो भवेत् ॥” इत्युक्तत्वात्
क्रियया चोभयकोष्ठभेदज्ञानं दिद्यते ॥

दोषकार्यत्वात् प्रकृतिर्निरूप्यते— युक्तेति ।

शुक्लार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणैव विषक्रिमेः ॥ ८ ॥

तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।

जन्मादौ शुक्लार्तवस्थैः तैः पृथक् • क्रमात् हीनमध्योत्तमाः तिस्रः प्रकृतयः स्युरित्यन्वयः । जन्मादौ गर्भाधानकाले, जीवसंक्रमणसमय इति यावत् । तत्काले शुक्लशोणितयोर्द्वयोर्धः प्राकृतो दोषः पाटलादिवासितपानीयामोदवत् बीजस्य गर्भारम्भशक्तिप्रतिबन्धाक्षमोत्कर्षविशिष्टेन वासनारूपेणाधिको दृश्यते । तेन प्रकृतिर्जायत इत्यर्थः । क्रमाद्वातेन हीना, पित्तेन मध्या, कफेनोत्तमेति । पृथगित्यनेन संसर्गसन्निपातजत्वमपि प्रकृतीनां दर्शयति । वातादीनां दूषणात्मकत्वेऽपि शुक्लार्तवावस्थायां प्रकृतिनिष्पादनं प्रत्यनुपहन्तृत्वमस्तीति दृष्टान्तेन दर्शयति । विषकृमेर्विषेणैव । यथा विषयोनेः कीटवृश्चिकादेरन्यमारणात्मकेनापि विषेण विषात्मिका प्रकृतिस्संपद्यते तथा शरीरोपघातकरैरुत्कृष्टैरपि दोषैः शुक्लार्तवावस्थायां प्रकृतिर्जायते । अचिन्त्यप्रभावत्वाद्धेतुफलभावस्येति भावः । प्रकृतिश्शरीरस्वभावः । सा च जन्ममरणान्तरालवर्तिनी स्वकारणोद्देकजनिता निर्विकारा कापि दोषसंस्थितिः । अत्र चशब्देन सत्त्वरजस्तमोगुणास्समुच्चीयन्ते । तैरपि वातादिवत् सप्त प्रकृतयः स्युः ॥

प्रकृतीनां गुणकथनद्वारा संसर्गसन्निपातजाताश्च प्रकृतयः स्युरिति दर्शयति—
समेति ।

समधातुस्समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजा ॥ ९ ॥

समस्तासु समधातुः श्रेष्ठा, द्विदोषजा निन्द्या इत्यन्वयः । सर्वप्रकृतिषु मध्ये, समा हीनात्रिकभावरहिता धातवो देहधारणस्वभावा वातादयो यस्यां प्रकृतौ सा समधातुप्रकृतिः, कफप्रकृतेरपि श्रेष्ठ्यर्थः, प्रशस्यतमा । वातपित्तजा, वातकफजा, पित्तकफजा च प्रकृतिर्निन्द्या । बहुव्याधिजनकत्वान्निन्द्यत्वम् ॥

एवं दोषाणां संख्यास्थानकर्माण्युक्त्वा स्वरूपन्निरूपयति— तत्रेति ।

तत्र रूक्षो लघुश्शीतः खरस्सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।

तत्र अनिलः रूक्षः लघुः शीतः खरः सूक्ष्मः चलः इत्यन्वयः । तेषु वातादिषु मध्ये वातो रूक्षादिगुणयुक्तः । गुणगुणिनोरभेदोपचारादेवमुक्तिः । यत्राङ्गे विकृतो वायुर्वर्तते तत्रावयवे वर्तमाना रूक्षादयः, बाहत्वं तस्य बोधयन्तीति कार्यवशाद्वातो रूक्षादिगुणयुक्त इत्यभिधीयते । वातस्य रूक्षलघुशीता गुणाः प्रधानाः । तत्रापि रूक्षः प्रधानगुणः ।

एतैर्वानुर्वद्वते । तद्विपरीतैः स्निग्धोष्णगुरुभिश्शमं यातीत्यभिप्रायः । खरः परुषः । सूक्ष्मलोतोगामित्वात् सूक्ष्मः । चलो नैकत्र स्थितिशीलः ॥

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥ १० ॥

पित्तमिति । पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवमित्यन्वयः । सस्नेहश्च तीक्ष्णोष्णश्च सस्नेहतीक्ष्णोष्णम् । सस्नेहमीषत्स्निग्धगुणयुक्तमित्यर्थः । अत्र तीक्ष्णोष्णाभ्यामाहारविहाराभ्यां पित्तं वर्द्धते, मन्दशीताभ्यां शमं यातीत्यभिप्रायः । प्रायस्तीक्ष्णगुणेन कोपे, आशुकारित्वमुक्तम् । उष्णेन यथा कुप्यति तथा नान्यैरिति । पित्तगुणेषूष्णगुणः प्रधानः । लघ्वादीनामप्रधानत्वमेव । तद्विपरीतैश्शमश्च । विस्रमामसन्धिः । सरं व्यापनशीलम् । पित्तकोपे तु सर्वदेहव्याप्तिः । नानिलवदेकदेशकोप इत्यभिप्रायः । द्रवमिति द्रवमूर्तित्वात् ॥

स्निग्धशीतो गुरुमन्दः श्लक्ष्णो मृत्तः स्थिरः कफः ।

स्निग्ध इति । कफः स्निग्धः शीतः गुरुः मन्दः श्लक्ष्णः मृत्तः स्थिरः इत्यन्वयः । स्निग्धशीतगुरवः कफवृद्धिकराः । श्लक्ष्णोष्णलघवश्शमनाः । मन्दश्चिरकारी । पित्तकोपवन्नाशुकारीत्यर्थः । मृत्तः कचकचायमानः । स्थिरोऽव्याप्तिशीलः । एवन्दोषाणां गुरुलघ्वादिगुणयोगादग्नीषोमात्मकत्वं साधितम् । एवं हि दोषाणां स्वरूपे ज्ञाते वातादिहेतुकस्य रोगग्रामस्य स्वरूपञ्च ज्ञातं भवति ॥

एषाञ्च दोषाणां मिश्रीभूतानां तन्त्रव्यवहाराय संज्ञाद्वयं चिकीर्षुराह— संसर्ग इति ।

संसर्गस्सन्निपातश्च तद्वित्रिक्षयकोपतः ॥ ११ ॥

तद्वित्रिक्षयकोपतः संसर्गः सन्निपातः च इत्यन्वयः । तेषां वातादीनां द्वयोः क्षयश्च कोपश्च संसर्गसंज्ञः । त्रयाणां क्षयश्च कोपश्च सन्निपातसंज्ञः । तद्वित्रिक्षयकोपत इति प्रथमार्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

दोषघ्नातुमलो हि देह इति दोषानुत्त्वा तदनन्तरं धातुमलान्निर्दिशति— रसेति ।

रूसासृङ्मांसमेदोस्थिमैज्ज' शुक्लानि धातवः ।

सप्त दूष्या, मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १२ ॥

रसासृग्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्रानि सप्त धातवः इत्यन्वयः । शरीरधारणाद्वातुसंज्ञा । दोषमलानामपि देहधारणाद्वातुत्वमस्ति तथाऽप्यमी सप्तैव मुख्या धातुशब्दवाच्या इति नियमार्थं सप्तग्रहणम् । दूष्यास्ते च । धातवो वातादिभिर्दूषणीयाः । मज्जा इति नकारान्तम् । मूत्रशकृत्स्वेदादयो मलाः । मलिनीकरणान्मलसंज्ञाः । आदिशब्देन कर्णमलदूषिकादिपरिग्रहः । अपि च मलाश्च दूष्या इत्यर्थः । धातुवन्मलाश्च दोषैर्दूषणीयाः ॥

दोषादीनां वृद्धिहानिकारणदर्शनमुखेन सर्वभावानां वृद्धिहानिकारणमाह— वृद्धिरिति ।

वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।

समानैः सर्वेषां वृद्धिः स्यात्, विपरीतैः विपर्ययः स्यात् इत्यन्वयः । सर्वेषां दोषधातुमलानां समनैस्सदृशैर्वृद्धिः । विपरीतैरसमानैर्विपर्ययः क्षयः । समनैरिति बहुवचननिर्देशाद् द्रव्यगुणक्रिया गृह्यन्ते । तत्र द्रव्यतो यथा— मांसं मांसेन वर्द्धते । गुणतो यथा— गव्यं क्षीरमोजसो वृद्धिकरम् । क्रियातो यथा— धावनादिका क्रिया वायोवृद्धिकरी । आस्यादिवास्वप्नादिका कफवृद्धिकरी । अत्रापि गुणसामान्यस्यैवाव्यभिचारित्वम् । एषां तुल्यगुणैर्वृद्धिर्विपरीतैः क्षयो भवेदित्युक्तत्वात् । द्रव्यतो विपरीतं यथा— गवेषुकं मांसस्य क्षयकरः । गुणतो यथा— मद्यमोजसः क्षयहेतुः । क्रियातो यथा— सुखशीलताकर्म वायोः क्षयकरम् । सर्वधैतदाध्यात्मिकान् भावानधिकृत्योक्तम् । यद्यस्य वृद्धिकरं तत्तस्य समानम् । यद्यस्य क्षयकरं तत्तस्य विपरीतमिति ॥

वातादीनां गुणैस्समानासमानाभ्यां वृद्धिक्षयावभिधायेदानीं समानासमानात्मकान् रसादीनाह— रसा इति ।

रसास्वाद्मल्लवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ १३ ॥

षड्द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ।

स्वाद्मल्लवणतिक्तोषणकषायकाः षड् रसा भवन्ति । स्वाद्वादयो रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः । ते षड् स्युः । षड्ग्रहणं नियमार्थम् । द्रव्यं हरीतक्यादिहरिणाद्यात्मकम्, आश्रितास्तत्र स्थिताः । ते च यथापूर्वं बलावहाः । ते चेति चशब्दो विशेषवाची । ते च स्वाद्वादयो रसाः पूर्वानुक्तिरमेण देहस्य बलावहा बलकराः । तेन सर्वेभ्यो भूतस्य देहबलकरत्वं कषायस्याल्पबलकरत्वमिति । तत्र भूतयोगविशेषो रसानां बलाबलकरत्वे हेतुः ॥

१. 'सप्तग्रहणमोजसः कदाचिदपि दूष्यत्वं नेति सूचयितुं' इति पाठ्यकारः । २. वृद्धिः समनैरिति— 'कृष्णात्रेयस्तु गुणसामान्यमेवेच्छति । तदग्रन्थो हि— 'एषां तुल्यगुणैर्वृद्धिर्विपरीतैः क्षयो भवेदिति' इति श्रीदासशण्डितः ।

रसानुत्तवा तेषां दोषप्रशमनप्रकोपविभागं दर्शयति — तत्रेति ।

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ॥ १४ ॥

कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।

तत्र आद्याः त्रयः रसाः मारुतं घ्नन्ति । तेषु षट्सु रसेषु मध्ये, आद्याः स्वाद्व-
म्लवणास्त्रयो रसा वायुं प्रशमयन्ति, अन्ये तु त्रयस्तं कुर्वते । तेषु रसेषु तिक्तो-
षणकषायकाः कफं प्रशमयन्ति, अन्ये तु त्रयः स्वाद्वम्लवणास्तं कफं कोपयन्ति ।
कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति, अन्ये तु त्रयस्तं कुर्वते । अन्ये त्रयो लवणाम्ल-
कटुकाः पित्तं कोपयन्ति । एवं स्थावरजङ्गमात्स्रकस्य द्रव्यस्याध्यात्मिकभावैर्न समानो-
समानत्वं द्रष्टव्यम् ॥

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १५ ॥

द्रव्यं शमनं कोपनं स्वस्थहितं इति त्रिधा स्यात् इत्यन्वयः । यत्कुपितस्य
वाय्वादेः समीकरणसमर्थं तच्छमनम् । यदकुपितस्य कोपकरणं तत् कोपनम् । यत्र
कुपितस्य समीकरणे समर्थनापि समस्य कोपने केवलं यथास्थितमेव संवाहयति तत्
स्वस्थहितम् । अनेन प्रकारेण द्रव्यं त्रिप्रकारं भवति । “मत्स्यादि दोषकोपाय
गुळुच्याधुपशान्तके । स्वस्थवृत्तौ तु शाल्यादि त्रिधैव द्रव्यकल्पना ॥” इत्युक्तम् ।

द्रव्याश्रितत्वाद्वीर्यमाह — उष्णशीतगुणोत्कर्षादिति ।

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

तत्र उष्णशीतगुणोत्कर्षात् वीर्यं द्विधा स्मृतं इत्यन्वयः । तस्मिन् द्रव्ये, उष्ण-
शीतौ गुणौ, तयोस्तत्कर्षोऽतिशयः, गुणाव्यतिरिक्तः । तस्माद्वीर्यं द्विप्रकारं स्मृतम् । द्रव्यगु-
णोत्कर्षशक्ती उष्णशीतौ वीर्यसंज्ञां लभेते इत्यर्थः । लघ्वादिसामान्यगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विप्रकारं स्मृतम् ।
शक्तिवत्तातेषां तन्मुखेनैव कार्यकरणत्वम् । यद्यपि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं तथाऽप्यग्नीषो-
मान्तकत्वात्सर्वभावानां किञ्चिदुष्णगुणोत्कर्षं तन्मुखेनैव कार्यकरमुष्णवीर्यमुच्यते ।
विपरीतं शीतवीर्यमुच्यते ॥

वीर्यविपाकयोरतीन्द्रियत्वसामान्याद्विघ्नानन्तरं विपाकं दर्शयति — त्रिधेति ।

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ॥ १६ ॥

द्रव्यस्य स्वाद्वस्त्वकटुककात्मकः विपाकः त्रिधः इत्यन्वयः । स्वादादिषड्रसाश्रयस्यापि द्रव्यस्य जाठरान्निसंयोगे मधुराम्लकटुकस्वभावो विपाकस्त्रिप्रकार एव । विशिष्टः पाको विपाकः, द्रव्यपाकादन्यः, रसपाकाच्चान्यः । आत्मकग्रहणाद्रसादस्याभेदः सूत्रितः ॥

द्रव्याश्रितान् गुणानाह— गुरुमन्देति ।

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ।

गुणास्ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ १७ ॥

सविपर्ययाः ससूक्ष्मविशदाः गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः गुणाः विंशतिरित्यन्वयः । विपर्ययैः— लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षपरुषद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छिलैः सहिता गुर्वदयो द्रव्येषु कार्यनिष्पादनेन कल्थ्यमाना गुणसंज्ञा भावा विंशतिसंख्या भवन्ति । तत्र लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षत्वपरुषद्रवसंयुताः कठिनत्वसरस्थूलपिच्छिलाः सविपर्ययाः । गुरोर्बृहणं कर्म, लघोर्लघुघनं, मन्दस्य शमनं, तीक्ष्णस्य शोधनं, हिमस्य स्तंभनं, उष्णस्य, स्वेदनं, स्निग्धस्य क्लेदनं, रूक्षस्य शोषणं, श्लक्ष्णस्य रोपणं, परुषस्य लेखनं, सान्द्रस्य प्रसादनं, द्रवस्य विलोचनं, मृदोः श्लथनं, कठिनस्य द्रुतनं, स्थिरस्य सन्धारणं, सरस्य प्रेरणं सूक्ष्मस्य विवरणं, स्थूलस्य XXX, विशदस्य क्षाब्धनं, पिच्छिलस्य लेपनमिति गुणानां यथास्त्वं कर्म बोध्यम् । तत्र गुरुलघू अन्नपाककालानुमेयौ; चिरपाकी गुरुः, आशुपाकी लघुः । मन्दतीक्ष्णौ कार्यानुमेयौ; मन्दश्चिरकारी, तीक्ष्ण आशुकारी । शीतोष्णमृदुकठिनश्लक्ष्णपरुषाः स्पर्शग्राह्याः । स्निग्धसूक्ष्मौ चक्षुर्ग्राह्यौ । व्याप्तिशीलस्सरः, विप्ररीतः स्थिरः । एवं द्रव्याणां रसवीर्यविपाकैर्गुणैः कार्यकरत्वमुक्तं भवति ॥

अथेदानीमुक्तधर्मकाणां द्रव्याणां सदोपयोगात् सदैव दोषवैषम्ये तत्साम्ये वा प्राप्ते विशेषमाह— कालेति ।

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।

सम्यग्योगश्च विज्ञेयौ रोगारोग्यैककारणम् ॥ १८ ॥

कालार्थकर्मणां हीनमिथ्यातिमात्रकः योगः सम्यग्योगः च रोगारोग्यैककारणं विज्ञेयौ इत्यन्वयः । कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः । अर्था इन्द्रियार्थाः, शब्दादयः । कम कस्य वाक्चित्तानां, धावनादि । तेषां हीनमिथ्यातिमात्रको योगः सम्यग्योगश्चेत्युभयविधो यथासंख्यं रोगारोग्यैककारणं विज्ञेयौ । हीनमिथ्यातिमात्रको योगो रोगैककारणं, सम्यग्योगो रोगारोग्यैककारणमिति सामस्यप्रयोगेण विज्ञेयाविति पाठो युक्ततरः ॥

१. रोगारोग्यैककारणमिति सामस्यप्रयोगेण विज्ञेयाविति पाठो युक्ततरः ॥

योग आरोग्यैकारणम् । एककारणं प्रधानकारणं विज्ञेयः । कालस्य स्वलक्षणैः शीतोष्णवर्षैरल्पः संयोगः स्वलक्षणाभावश्च हीनयोगः । तैरेवोत्कृष्टयोगोऽतियोगः । अन्यलक्षणकालस्यान्मलक्षणयोगो मिथ्यायोगः । अन्यूनानतिरिक्तस्वलक्षणयोगः समययोगः । शब्दादीनामनुकूलानामप्रतिषिद्धानां च यथास्वमिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिरल्पकालसंयोगः, अत्यन्तासंयोगश्च हीनयोगः । तेषामेव तैरनवरतं संयोगोऽतियोगः । प्रतिषिद्धैः संयोगो मिथ्यायोगः । अनुकूलैरप्रतिषिद्धैश्चैरन्यूनानतिरिक्तो योगस्सम्यग्योगः । एवं कर्मापि मन्तव्यम् । एतेषां हीनातिलक्षणं “हिनोऽर्थेनेन्द्रियस्याल्पस्संयोगः” इत्यादिना ग्रन्थेनोपरिष्ठाद्बुध्यति । अत्रायोगादीनां दोषकोपकारणत्वादोगकारणत्वमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

रोगारोग्ये के इत्याह— रोगस्त्विति ।

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

दोषवैषम्यं तु रोगः, दोषसाम्यं अरोगता इत्यन्वयः । तुशब्द एवार्थः । दोषादीनां यद्वैषम्यं हीनाधिकभावः स्वकर्मानुमेयः, तदेव रोगः । यदा दोषाणां वैषम्यं स्यात्तदा ज्वरादिरोगोत्पत्तिः । यदा तेषामन्यूनाधिकभावेन स्थितिस्तदा रोगाभाव इत्यर्थः ॥

‘रोगभेदान्’ दर्शयति— निजेति ।

निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा मताः ॥ १९ ॥

तत्र रोगाः निजागन्तुविभागेन द्विधा मताः इत्यन्वयः । तत्र रोगारोग्ययोर्मध्ये रोगा ज्वरादयः । निजागन्तुभेदेन द्विप्रकारा मताः । तन्त्वक्तृद्विरितिशेषः । मिथ्याहारविहारदिक्कुपितदोषजाता रोगा निजाः । अभिघातभूतादिजा रोगा आगन्तवः ॥

रोगाधिष्ठानमाह— तेषामिति ।

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।

तेषां कायमनोभेदात् अधिष्ठानमपि द्विधा इत्यन्वयः । द्विप्रकारं स्थितानां तेषां रोगाणां मनश्चाश्रित्योत्पत्तिर्दृश्यत इत्यर्थः । ज्वरादीनां कायस्थानं, रागद्वेषादीनां मनः आगन्तूनामुभयमपि स्थानम् ॥

१. रोगाणां संक्षेपतो द्वैविध्यं ख. ॥ २. निजानामागन्तूनां च विभागेन भेदेन द्विप्रकारा मताः कल्पिताः ख. ॥ ३. निजागन्तुभेदभिन्नास्ते रोगाः शरीरं मनश्चाश्रित्य वर्तन्त इत्यर्थः । तत्र कायाश्रिता निजा रोगा ज्वराक्षरपित्तादयः; कायाश्रिता आगन्तवो रोगा अभिघातजा ज्वरविदग्ध्यदयः, मानसा निजा रोगा ज्वरमदात्यग्नादयः, मानसा आगन्तवो रोगा ग्रहावेशादयः ख. ॥

दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्ठानत्वात्तद्वृष्टिहेतुमाह— रज इत्यादि ।

• रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषाबुदाहतौ ॥ २० ॥

मनसः रजः तमः च द्वौ दोषौ च उदाहतौ इत्यन्वयः । मनसो रजस्तमसी द्वौ दोषाववियासंभूताबुदाहतौ । तत्त्वविद्विरिति शेषः । पूर्वश्वशब्दः समुच्चयार्थः । द्वितीयोऽवधारणार्थः । द्वावेव मनसो दोषो न तृतीयोऽस्ति । द्वितीयश्वशब्दो वातादीनामपि मनोदूषकत्वन्दर्शयति । केषाञ्चित् पक्षः— सत्त्वं न कश्चिदोष इति व्यक्तीकर्तुं द्विग्रहणम् । अत्र रजस्तमसोरुद्रिक्तयोर्दोषत्वं समयोर्गुणत्वमिति बोध्यम् ॥

रोगस्य प्रसंगाद्रोगित्वज्ञानोपायमाह— दर्शनेति ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।

रोगिणं दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः च परीक्षेत इत्यन्वयः । रोगवन्तं पुरुषं दर्शनादिभिः प्रत्येकं बुध्येत । चशब्दाद् द्वाभ्यां त्रिभिश्च यथासंभवं परीक्षेतेति । तत्र दर्शनेन वर्णसंस्थानादिकं, स्पर्शनेन तप्तकाठिन्यादिकं, प्रश्नेन शूलारोचकादिकं ज्ञायते । एवं रोगोपहतशरीरं दर्शनादिभिर्ज्ञातव्यम् ॥

अथ रोगित्वे ज्ञाते कोऽसौ रोग इति विशेषं जिज्ञासते रोगविशेषज्ञानोपायमाह— रोगमिति ।

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ २१ ॥

निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः रोगं परीक्षेत इत्यन्वयः । निदानं तिक्तोषणादिहेतुः । प्राग्रूपं पूर्वरूपमालस्यादिकम् । लक्षणं स्पष्टलक्षणम् । स्पष्टलक्षणमागमागमादिकम् । उपशयः सुखानुबन्ध्याहाराद्युपयोगः । आप्तिः संप्राप्तिः । आदितः प्रभृति व्याधेरोगमनम् । एतैर्ज्वरादिरोगविशेषः, अयं वातज्वरः, अयं पित्तकासः, इत्यादिकं जानीयादित्यर्थः । अत्र निदानप्राग्रूपलक्षणानां क्रमभावित्वात् तत्क्रमेण वचनम् । लक्षणेनापि दुर्लभस्य व्याधेरुपशयेन ज्ञानमिति लक्षणानन्तरमुपशयोक्तिः । निदानादिचतुष्टयपरिपाटिरूपत्वात्संप्राप्तेरन्तेऽभिधानमिति बोध्यम् ॥

एकं रोगलक्षणमुक्तवेदानीमौषधं व्याचिख्यासुस्तस्य च देशकालोपक्षितत्वादुपशयादेशं तदपेक्षितत्वात्तावेव वक्तव्यमिति तत्र देशभेदमाह— भूमीति ।

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ।

इह भूमिदेहप्रभेदेन देशं द्विधा आहुः इत्यन्वयः । अस्मिन्नायुर्वेदशास्त्रे भूमिभेदेन देहभेदेन च देशं द्विप्रकारमाहुः, आचार्या इति शेषः । भूमिदेशो वक्ष्यमाणजांगलादिः । देहदेशः शिरःपाण्यादिः पक्वाशयादिश्च । ते क्षारीरे वक्ष्येते ॥

भूमिदेशभेदानाह— जांगलमिति ।

जांगलं वातभूयिष्ठमानूपं तु कफोल्बणम् ॥ २२ ॥

साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ।

वातभूयिष्ठं भूदेशं जाङ्गलं, कफोल्बणं भूदेशं तु आनूपं, सममलं भूदेशं साधारणं इति त्रिधा आदिशेत् इत्यन्वयः । वातप्रधानं भूदेशं जाङ्गलमिति जानीयात् । यत्र स्थिताः पुरुषा रूक्षादिगुणबाहुल्याद्वातरोगप्रधानाः स्युः स देशो जाङ्गलसूत्रः । उपलक्षणञ्चैतदल्पवारिद्रुनगादिलक्षणानाम् । कफरोगप्रधानं भूदेशमानूपमिति जानीयात् । तत्रापि पूर्ववत् । वातभूयिष्ठमित्यनेन पित्ताद्वाताधिक्यं, तेन जाङ्गलं वातपित्ताधिकम् । तुल्यभेदेन वातस्याप्याधिक्यमाह । तेनानूपं कफवाताधिक्यमिति । समदोषं देशं साधारणमिति विद्यात्— “समास्साधारणा यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः । समता चैव दोषाणां तस्मात् साधारणो मतः” ॥ इत्येतेषां लक्षणं वक्ष्यति । एवं जाङ्गलानूपसाधारणभेदेन भूदेशं द्विप्रकारं जानीयादित्यर्थः ॥

कालमाह— क्षणादिरिति ।

क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ॥ २३ ॥

क्षणादिः व्याध्यवस्था कालः च भेषजयोगकृत् इत्यन्वयः । क्षणादिः क्षणनाडिकामुहूर्तयामादिः प्रसिद्धः । आमपच्यमानपक्वनवपुराणत्वादिको व्याधेरवस्थाकालः । इत्येवं द्विविधः । भेषजस्य रोगिणा संबन्धं करोतीति भेषजयोगकृत् । अथवा भेषजस्य योगः सम्यग्भावः, तदर्थसंपादनसामर्थ्यमिति यावत् । उभयमप्युदाहरणैः प्रदर्शयिष्यामः “सोमराजीन्तु ससेर्व्यं क्षणं घर्मं भजेदिति” । “किञ्चित् दण्डं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते” इति । “प्राङ्मुखं पाययेत्, पीते मुहूर्तमनुपालयेत्” इति । “मासादूर्ध्वं सर्पश्चात् स्वैरवृत्तिः” इति । “वर्षेणैव योगमेवारभेत” इति । “धान्ये पक्षस्थितं पिबेत्” इत्यादिकः क्षणादिकृः । व्याध्यवस्थालक्षणस्य कालस्योच्यते । “आश्च्योतनमभिष्यन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात्” इति । “अञ्जनं पक्वदोषस्य प्रतिशयाये च नावनं” इति । “कषायपानपथ्यान्नेर्दशाह इति लघिते, सर्पिर्दद्यात्” इत्यादिको व्याध्यवस्थाकालः ॥

एवं भेषजयोगकारिणोर्द्वैशकालयोर्भेदमुक्त्वा तदौषधभेदद्वयमाह— शोधनमिति ।

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ।

औषधं शोधनं शमनं चेत्यनेन प्रकारेण समासाद्विधा । कुपितदोषविनाशार्थं यद् द्रव्यं हरीतक्यादि, अद्रव्यं भयातपादि बोपयुज्यते तदौषधमित्युच्यते । तच्छोधनरूपेण शमनरूपेण संक्षेपतो द्विप्रकारम् । यत् कुपितान् दोषान् बहिर्धिरस्य रोगोपशमनं करोति तच्छोधनम् । यत् स्वस्थानस्थितानामेव दोषाणां साम्यहेतुस्तच्छमनम् ॥

तस्यौषधस्य शोधने, शमने च विशेषप्राधान्यं दर्शयति— शरीरिति ।

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥ २४ ॥

वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण वस्तिः विरेकः वमनं, तथा तैलं घृतं मधु परमौषधं इत्यन्वयः । वातपित्तकफानां क्रमेण वस्त्यादयस्त्रयः शोधनरूपेण परं प्रधानमौषधं, तैलादित्रयं क्रमेण शमनरूपेण प्रधानमौषधम् ॥

मानसानामप्याह— धीरिति ।

धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ॥ २५ ॥

धीधैर्यात्मादिविज्ञानं परं मनोदोषौषधं इत्यन्वयः । धीद्वारणावती मेधा, यया हिताहितविवेकः । धैर्यं दुःखसहत्वं, येन हितमेव नमहितत्यागश्च । तथात्मादीनां विज्ञानं, विशिष्टज्ञानम् । आदिशब्देन देशकालपरिग्रहः । आत्मा क्षेत्रज्ञः, तत्रैवमभिजनोऽहं, तत्र चेदमुचितं, इदमनुचितं, एवमहमर्थवान्, एवमहं शूरः, इदमस्मिन्देशे काले चोचितं, इदं नेति, ज्ञानमात्मादिविज्ञानम् । येन हिताहितसेवनासेवनस्याचिच्छेदः, संभवति । एतन्मनोदोषप्रयो रजस्तमसोः परं प्रधानमौषधम् । परशब्देन वमनादिशुद्धिरपि तथोरौषधमेवेति कथयति ॥

एवं युक्त्या सकलचिकित्सितमभिधाय तस्येदानीं भिषगादिपाद्वचतुष्टयं वक्ति— भिषगिति ।

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥ २६ ॥

चिकित्सितस्य भिषक् द्रव्याणि उपस्थाता रोगी इति पादचतुष्टयं निर्दिष्टम् ।
चिकित्सितस्य रोगोपशमनलक्षणस्य वैद्यः, द्रव्याणि हरीतक्याद्यौषधानि, उपस्थाता
परिचारकः, रोगी व्याधितः, इत्येवं पादचतुष्टयमंशचतुष्टयमुक्तं; तन्त्रकृद्भिरिति शेषः ।
तत् प्रत्येकं चतुर्गुणं । तेषां पादानां प्रत्येकं चत्वारो गुणाः सन्तीत्यर्थः ॥

तत्र भिषगाख्यस्य पादस्य गुणानाह— दक्ष इति ।

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ।

भिषक् दक्षः तीर्थात्तशास्त्रार्थः दृष्टकर्मा शुचिः इत्यन्वयः । दक्षस्सर्वकर्मसु कुशलः,
ऊहापोहपटुरिति वा । तीर्थात्तशास्त्रार्थः सम्प्रदाययुक्ताद्गुरोः स्वीकृतशास्त्रस्वरूपः ।
तथा, वमनादीनि कर्माणि बहुशो दृष्टानि येन स तथा । आचार्येण कृतानां कर्मणां
दर्शने सत्येव कर्मणि निस्सन्देहता जायते । शुचिः—निर्मलः कायवाङ्मनोव्यापारैर्युक्तः ।
भिषगित्यन्ते निर्देशादेवगुणयुक्तस्य भुविषत्त्वमिति सूचयितुम् ॥

बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् ॥ २७ ॥

औषधं बहुकल्पादिगुणम् । बहुकः स्वरसफाण्टरसकल्कशृतचूर्णभिन्नाः कल्पना
दस्य तत्तथा । बहुगुणं दीपनत्वाद्यनेकगुणम् । सम्पन्नं पाकसंस्कारयुक्तम् । पाकसंस्कारे
क्रियमाणे दोषरहितमिति यावत् । योग्यं रोगस्य रोगिणश्च हितं, देशकालानुरोधेन
योगाय प्रभवतीति वा ॥

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ।

परिचारकः, अनुरक्तादिगुणः । अनुरक्तः—वैद्यातुरयोः क्षिग्धः । बुद्धिमान् सत्बुद्धिः ॥

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ २८ ॥

रोगी, आढ्यादिगुणः । आढ्यः—धनवान् । भिषग्वश्यः—वैद्यविधेयः, भिषगुक्ता-
नुष्ठानाद्वरवान् । ज्ञापकः—निदानव्याध्यवस्थादीन् बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववानपि,
सत्त्ववान्—मनोबलयुक्तः । भिषग्वशेनाधिकसत्त्वाल्पसत्त्ववत्तां निषेधति ॥

पादचतुष्टयप्रवृत्तिविषयानां व्याधीनां सुखसाध्यादिभेदानाह— सर्वेति ।

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ।

अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ २९ ॥

अतुल्यदूष्यदेशतुप्रकृतिः प्रादसंपदि ।

ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ ३० ॥

सर्वौषधक्षमे देहे जातो गदः सुखः । तीक्ष्णमृद्रादिगुणौषधसहिष्णौ देहे जातो गदः सुखसाध्यः । यूनः, न बालद्वयोरित्यर्थः; सोऽपि सुखः । तथा पुंसः, न स्त्रीक्रीबयोरल्पसत्त्वतया । तथा, जितात्मनः शान्तेन्द्रियस्य । तथा, अमर्मगादिगुणो गदः सुखसाध्यः, शिरोहृदयादिमर्माप्राप्तः । तथा, अल्पहेत्वग्रूपरूपः—अल्पानि हेत्वग्र-
रूपरूपाणि यस्य स तथा । असंपूर्णहेत्वादिको गदः सुखः । हेतुर्निदानम् । अत्राल्पहेतोर्गदस्यावश्यं पूर्वरूपरूपाल्पत्वेऽपि कश्चिद्व्याधिरल्पेनैव हेतुना महान् दृश्यते । तन्निवृत्त्यर्थमेवमुक्तिः । तथा, अनुपद्रवः—उपद्रवरहितः । “व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तर-
कालजः । उपक्रमविधाती च स ह्युपद्रव उच्यते” ॥ तथा, अतुल्यानि असमानानि दूष्यादीनि यस्मिन् व्याधौ, शीतेन कफेन शोणितमुष्णं दूषितं सोऽतुल्यदूष्यः । अतुल्यदेशो यथा— आनूपे देशे पित्तसंभवः । अतुल्यतुर्यथा— शरदि कफोद्भवः । अतुल्यप्रकृतिः, यथा— पित्तप्रकृतेः कफोद्भव इति । तथा, एकदोषमार्गः, एको दोष-
मार्गो यस्य स एकदोषमार्गः । एकदोषो वात्ताद्यन्यतमदोषजः । संसर्गसन्निपाताजनि-
त्यर्थः । एकमार्गः—बाह्यमध्याभ्यन्तरमार्गान्यतमजातश्च । मार्गश्च—“शाखा रक्तादयः
स्त्वक्चे”ति वक्ष्यमाणलक्षणः । नवः—अचिरकालोल्पन्नः । तथा पादसंपदि सति
ग्रहेष्वनुगुणेषु सत्सु च गुणवद्विषगादिसंपत्तौ । तथा भान्वादिनवग्रहेषु शुभस्थानेषु सत्सु
च गदः सुखसाध्यः ॥

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः संकरे च ततो गदः ।

शस्त्रेति । शस्त्रादिसाधनः गदः कृच्छ्रः । शस्त्राकारादिभिर्यो गदः साध्यते स
कृच्छ्रः, यत्नेन साधनीयः । ततः संकरे स्थितः गदः च कृच्छ्रः । ततः सुखसाध्यः
कृच्छ्रसाध्यलक्षणयोः संकरे मिश्रलक्षणत्वे जातो गदश्च कृच्छ्रसाध्यः ॥

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ॥ ३१ ॥

शेषत्वादिति । विपर्यये आयुषः शेषत्वात् पथ्याभ्यासात् याप्यः इत्यन्वयः । सर्वौषधक्षमत्वादिकात् सुखसाध्यलक्षणात् प्रायो विपर्यये स्थितो गदः, नियतायुषत्वात् पथ्यस्य सातत्यानुष्ठानेन याप्यः स्यात् । यस्तु न साध्यते न च मारयति स याप्यनामेति ॥

अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ।

औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ॥ ३२ ॥

अनुपक्रम इति । (अत्यन्तविपर्यये स्थितो गदः अनुपक्रम एव स्यात् । सर्वेभ्यः सुखसाध्यलक्षणेभ्योऽतिशयेन वैपरीत्यं स्थितो गदः, अनुपक्रम एव भवति । कदाचिदपि न साध्यतां याति । मारयतीत्यर्थः । तथाऽन्यो यो गदः) औत्सुक्यमोहारतिकृत् सोऽप्यनुपक्रमः । तथा, दृष्टरिष्टः, तथाऽन्यो यो गदो दृष्टमरणलक्षणः सोऽप्यनुपक्रमः । तथा, अक्षनाशनः—चक्षुरादीन्द्रियनाशनः सोऽप्यनुपक्रमः । आयुरन्तर्भूतानामिन्द्रियाणामभावेऽपि मृत एव पुरुष इत्यभिप्रायः ॥

प्रत्याख्येयप्रसंगाद् रोगिणमपि प्रत्याख्येयमाह— त्यजेदिति ।

त्यजेदार्त्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ।

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ॥ ३३ ॥

चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ।

भिषग्भूपैः द्विष्टमार्त्तं त्यजेत् । एवंविधमार्त्तं रोगिणं सुखसाध्यलक्षणलक्षितमपि भिषक् त्यजेत्, न चिकित्सेत् । भूपैर्द्विष्टं राज्ञा निराकृतं, दृष्टादृष्टभयात् । तेषां भूपानां द्विषं शत्रुं, द्विषमात्मनः शत्रुञ्च । तथा हीनोपकरणं चिकित्सागमसंपादनाशक्तमित्यर्थः । तथा व्यग्रं कार्यान्तरव्याकुलम् । अविधेयं वैद्योक्तमकुर्वन्तमित्यर्थः । गतायुषं दृष्टरिष्टमित्यर्थः । चण्डमत्यन्तकौपनम् । शोकातुरं धनकान्तादिविप्रोगजेन मानसेन दुःखेन पीडितम् । भीरुं “अनेनौषधेन मम किं भविष्यतीति” सदा क्लान्तचित्तम् । कृतघ्नमुपकारशून्यम्— “ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः” ॥ इत्युक्तत्वात् । तथा वैद्यमानिनम् । त्यजेदिति सर्वत्र योज्यम् । अवैद्यमात्मानं वैद्यं मन्यत इति स्वमतेनौषधं कुर्वन्तमित्यर्थः । अहमपि भेषजं जानामि, किमनेनेति निन्दावत्त्वादित्यर्थः ॥

१. खपुस्तके नोऽलभ्यते ॥ २. अविधेयमवैद्यवदयम् । गतायुषं कृतादिना दृष्टरिष्टमिति यावत्, ख. ॥

एवमर्थरूपेण सकलशास्त्रं सुखग्रहणार्थं संक्षेपेणोक्त्वा प्रतिकथनोपादानद्वारेण सन्दर्भेण संगृहीतुकामोऽध्यायसंग्रहमाह — तन्त्रस्येति ।

तन्त्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ॥ ३४ ॥

अतः परं अस्य तन्त्रस्य अध्यायसंग्रहः वक्ष्यते इत्यन्वयः । अतः परं तन्त्रार्थसंग्रहणादूर्ध्वमष्टांगहृदयाख्यस्य शास्त्रस्याध्यायानां संग्रह एवात्रोक्तिः क्रियते ॥

के पुनस्तेऽध्याया इत्याह — आयुष्कामेति ।

आयुष्कामदिनत्वीहारोगानुत्पादनद्रवाः ।

अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रदयरसाश्रयाः ॥ ३५ ॥

दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्रूपक्रमाः ।

शुध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ॥ ३६ ॥

धूमगण्डूषट्कसेकतृप्तिपानकशस्त्रकम् ।

सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निर्कर्मकौ ॥ ३७ ॥

सूत्रस्थानमिमेऽध्यायास्त्रिंशत् —

दिनत्वीहा दिनचर्या ऋतुचर्या च । इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानम् । हेतुलिङ्गौषधानां सूत्ररूपोऽध्यायोऽस्मिंस्तिष्ठतीति सूत्रस्थानम् । अत्र सर्वत्र स्थानसाधक्यार्थसूचकत्वाच्चैकस्मिन्नध्याये साकल्यार्थवाचकत्वम् । अतश्च, एकैकोऽध्यायः स्थाननामधेयपरिग्रहत्र लभते । शारीरादिषु पुनरेकैकस्मिन्नध्याये शारीरार्थसद्भावाच्चारीरमिति व्यपदेशो युक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

शारीरमुच्यते ।

गर्भावक्रान्तितद्व्यापदंगमविभागिकम् ॥ ३८ ॥

विकृतिर्दूतजं षष्ठं —

शारीरमिति । शरीरस्येदं शरीरं, तं शरीरं स्थानमुच्यते । अध्यायसंग्रह इति शेषः । षष्ठं दूतजं । षण्णां पूरणं षष्ठं । दूतविषये जातं दूतजं, दूतादिविज्ञानीयम् ॥

१. एकत्रोक्तिः. ख. ॥ २. कर्मिकौ. ई. अन्वयमालाकरश्च ॥ ३. शरीरमधिकृत्य कृतं स्थानं शारीरं । उपचारात् तदध्यायसङ्ग्रहणमपि शारीरम् । शरीरं स्थानमुच्यते. ख. ॥

निदानं सार्वरोगिकम् ॥ १ ॥

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदद्यर्शोऽतिसारिणाम् ॥ ३८ ॥

मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याशुदरस्य च ।

पाण्डुकुष्ठमनिलार्तानां वातास्रस्य च षोडश ॥ ४० ॥

निदानमिति । निदानं नाम स्थानमुच्यते । सार्वरोगिकं सर्वरोगनिदानमित्यर्थः ।
षोडशानां पूरणषोडशः ॥

चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कामे श्वासे च यक्ष्मणि ।

वमौ मदात्ये शत्सु, विशि द्वौ, द्वौ ज मूत्रिते ॥ ४१ ॥

विद्रधीगुल्मजठरपातुशोफविसर्पिषु ।

कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ॥ ४२ ॥

द्वाविंशतिरिमेध्यायाः—

चिकित्सितमिति । ज्वरे चिकित्सितम् । उपरितनचिकित्सितशब्दः सर्वत्र
योज्यः, ज्वरचिकित्सितं रक्तपित्तचिकित्सितमित्यादि । इमे द्वाविंशतिरध्यायाश्चिकि-
त्सितस्थानम् ॥

कल्पसिद्धिरतः परम् ।

कल्पोवमेवैरेकस्म तत्सिद्धिर्वास्तिकल्पना ॥ ४३ ॥

सिद्धिर्वस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पः—

अतश्चिकित्सितस्थानादनन्तरं कल्पसिद्धिर्नाम स्थानम् । कल्पः सिध्यते ज्ञायत
इति कल्पसिद्धिः । षष्ठो द्रव्यकल्पः । षडध्यायाः कल्पस्थानम् ॥

वत् उत्तरम् ।

बालोपचारे तद्व्याधौ तदग्रहे, द्वौ च भूतगौ ॥ ४४ ॥

उन्पादे च स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु ।

दृक्तमोलिंगनाशेषु त्रयो, द्वौ चापि सर्वगौ ॥ ४५ ॥

कर्णनासामुखशिरोव्रणे भङ्गे भगन्दरे ।

ग्रन्ध्यादौ क्षुद्ररोगे चगुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ॥ ४६ ॥

विषे मुजङ्गे कांटे च मूषिके च रसायने ।

चत्वारिंशोऽतपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ॥ ४७ ॥

अत उत्तरम् । अस्मादूर्ध्वमुतराख्यं स्थानं, उच्यत इति शेषः । तत्र बालोपचारे, अध्याय इत्यादि योज्यं सर्वत्र । दृक्तमोलिंगनाशेष्वेकैकः । भङ्गे भगन्दरे चैकैकः । अतपत्यानां बीजपोषणोऽध्यायश्चत्वारिंशः । रेतःक्षीणतया पुत्रोत्पादनाशक्तानां शुक्रवृद्धिकरो योगी बालोच्यते स बाजीकरणाध्याय इत्यर्थः । तदेवमेते चत्वारिंशदध्याया उत्तरस्थानम् ॥

इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् । ४७ ॥

षड्भिः स्थानैरित्यध्यायानां विंश शतमुदीरितम् । सूत्रस्थानशारीरनिदानचिकित्सिकल्पोत्तैः षड्भिः स्थानैरनेकप्रकारेणाध्यायानां विंशत्यधिकं शतं श्लोक्तम् ॥

इति निष्ठातीरगताश्वत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां वाक्यप्रदीपिकायां सूत्रस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ १ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

एवं संक्षेपेणायुष्कामीयोक्तं हेत्वादिसंस्कन्धत्रयं विशेषविस्तराभ्यां व्याख्येयम् । तत्रापि बहुवक्तव्यतया प्रथमं बहिरङ्गो हेतुर्वक्तव्यः । तस्य च विहारहारारत्मकत्वाद् द्वैविध्यम् । विहारस्य च नियतानियतकालभेदेन द्वैविध्यम् । नियतस्य च दिनार्चवरूपत्वात् पूर्वन्दिनचर्यामाह । यद्वा, एवं सामान्यसंक्षेपाभ्यामायुष्कामीयोक्तं

हेत्वादिस्कन्धत्रयं विशेषविस्तराभ्यां व्याख्यातुकामः पूर्वमायुःकामयमानेनेत्यादिनाऽयु-
ष्यमाप्तेव्यमित्युक्तत्वादायुष्याणां प्रधानभूतमाचारं वर्णयितुमुपक्रमते । “आयुष्याणां
मुख्यतममारोग्यस्योपपादकम् । नित्याचारं बोधयितुं दिनचर्याभिधीयते ॥”

अथातो दिनचर्यान्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेति । अथ अतः दिनचर्या नाम अध्यायं व्याख्यास्यामः । ह आत्रेयादयः
महर्षयः आहुः स्म इति इत्यन्वयः । अत्र दिनचर्याशब्देन प्रतिदिने कर्तव्यं दोषाव-
सेचनव्यायामाहारात्तरक्षारूपञ्चतुर्विधमपि स्वस्थवृत्तं परिगृह्यते । दिने कर्तव्या चर्या
दिनचर्या । दिनशब्दो रात्रिन्दिवोपलक्षकः ॥

तत् किमित्याह— ब्राह्म इति ।

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।

स्वस्थः आयुषः रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् इत्यन्वयः । “समधातुस्समाग्निश्च
समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥” एवं स्वस्थलक्षण-
युक्तत्वात् स्वस्थः पुरुषो व्याध्यलक्ष्म्याद्यभावेन यथोचितस्यायुषः स्थित्यर्थं रात्रेश्चतु-
र्भाडिकावशेषे ब्रह्मोपासनयोग्ये मुहूर्ते शय्यात् उत्थानं कुर्यात् । अस्वस्थः पुन-
स्लदनु रूपं कुर्यादिति बलादुक्तं भवति । “षष्ठोऽष्टमो वा योऽशस्तु निशायाः षोडशोऽपि
वा । ब्रह्मं मुहूर्ते ते विद्याद्विकल्पः शक्त्यपेक्षया” इति ॥

उत्तिष्ठेत् किं कुर्यादित्यत आह— शरीरिति ।

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकरंजककुभादिकम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥

भक्षयेदन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ।

ततः शरीरचिन्तां निर्वर्त्य, कृतशौचविधिः प्रातः भुक्त्वा च अर्कादिकं दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् भक्षयेत् । (उत्थानानन्तरं शरीरचिन्तां निर्वर्त्य जीर्णाजीर्णं, तथा धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानमिति । योगशास्त्रे — “कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययांगमौ । कश्चाहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥” इत्युक्तम् । कालादिकं च शरीरसंबन्धं निरूप्य संप्रहोक्तप्रकारेण कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गशौचाचमनक्रियः, तदनन्तरं दिनारंभे दिवाभोजनान्ते च, अर्काद्यन्यतममूलकृतं दन्तपवनं दन्तमांसान्यपीडयन् भक्षयेत् १) दन्ताः पूयन्तेऽनेनेति दन्तपवनम् । किंभूतम्? मृद्वग्रं-आपोत्थिताग्रम् । तथा त्रिफलात्रिकटुकादिचूर्णक्षौद्राक्तत्वेन कषायकटुतिक्तकम् । अनेन मुखवैशद्यारोचकश्लेष्माद्यपनयः सम्यक् सम्पद्यते । भक्षयेदित्यनेन भोजनोद्दिष्टं शौचाचमनमौनविधानं सूचितम् ॥

दन्तपवनानहन्दिदर्शयति — नाद्यादिति ।

नैद्यादजीर्णवमथुःवासकासज्वरार्दितौ ॥ ३ ॥
तृणास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ।

अजीर्णादिमान् तन्नाद्यात् । अजीर्णाद्यामयिनो द्वादश दन्तपवनं न भक्षयेयुः । अजीर्णमामदोषः । वमथुः-छर्दिः । अर्दितो वातव्याधिविशेषः । आस्यपाको मुखरोगविशेषः । हृदादीनाममयशब्देन संबन्धः ॥

ततः सन्ध्योपासनादिकं धर्मशास्त्रोक्तं सर्वं विधाय स्वशास्त्राधिकृतमारोग्यसाधनमाह — सौवीररिति ।

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोऽस्ततो भजेत् ॥ ४ ॥

ततः सौवीरमञ्जनं नित्यं भजेत् । दन्तधावनानन्तरं सुवीरदेशघातमञ्जनं नित्यं भजेत् । तेनाञ्जनेन चक्षुषी नित्यमञ्जयेदित्यर्थः । नित्यमित्यनेन रसाञ्जनविधानेऽप्येतत्

१. क. ग्रन्थे नोपलभ्यते. ॥ २. मुखवैरस्यारोचकश्लेष्माद्यपनयः. ख. ॥

ഒന്നുപവനം ചെയ്തുകൊണ്ടുതന്നെ മൂത്രം തല പതുക്കെച്ചുരുട്ടി.
ഒന്നുമാംസം ഉണ്ടു. അക്കം എരുക്ക. നൂത്രം ഡോ. പൊ. ഡ.
ഖ. १०० കരിയോ. १०० ഉണ്ടു. ക. १०० നീ. १००.

३. प्रागस्मृत “लिखेज्जिह्वामनुसुखं जिह्वानिलैखनेन च । तथाऽस्यमलवैरस्यगन्धा जिह्वाऽस्य दन्तजाः ॥ रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ।” इति ई. पुस्तकेऽधिकपाठः ॥ ४. शास्त्रोक्तमुपजीव्य. ख. ॥

कार्यमिति सूचयति । अवश्यकर्तव्यतां वा । कस्मात्? अक्ष्णोर्हितं स्वभावत एवा-
क्षिभ्यां हितम् ॥

तदेवाक्षिहितत्वं गुणनिरूपणद्वारा दर्शयति — लोचने इति ।

लोचने तेन भवतः सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ।

व्यक्तविवर्णे विमले मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ ५ ॥

तेन लोचने सुस्निग्धघनपक्ष्मणी व्यक्तविवर्णे विमले सूक्ष्मदर्शने मनोज्ञे च भवतः
इत्यन्वयः । तेन सौवीराज्जनेन नेत्रे सुस्निग्धघनपक्ष्मणी स्पष्टरक्तशुक्लकृष्णवर्णे निर्मले
दूषिकादिरहिते सूक्ष्मरूपदर्शनसमर्थे दर्शनीये च भवतः ॥ एवं नित्यप्रयुक्तेन सौवीरा-
ज्जनेन नेत्ररङ्गातिशैल्यान्नेत्रस्य तैजसत्वादाशु कफपीडा स्यात् ॥

अतस्तत्परिहारार्थमाह — चक्षुरिति ।

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ।

योनयेत्सप्तरात्रेऽस्मात् स्नावनार्थं रसांजनम् ॥ ६ ॥

चक्षुः तेजोमयम् । तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयं स्यात् । अस्मात् स्नाव-
नार्थं सप्तरात्रे रसाञ्जनं योजयेत् इत्यन्वयः । यद्यपि चक्षुः पञ्चभूतात्मकं तथाऽप्य-
ग्निभूयस्त्वात् तेजोमयव्यपदेशः । तस्य नेत्रस्य वातादितो विशेषाद्वैपरीत्येन कफेन
पीडा स्यात् । अस्मात् कारणात् तन्निवृत्त्यर्थं श्लेष्मणः क्षरणाय सप्तरात्रान्तरेण प्रातो
रसाञ्जनं योजयेत् । तेनाञ्जयेदित्यर्थः । “सौवीराञ्जनसंयुक्तो दार्वाकाथो घनीकृतः । रसा-
ञ्जनत्वं लभते तत्परं नेत्रश्क्षणम् ॥” इति ॥

ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ।

तत इति । ततः नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् । सौवीराञ्जनप्रयोगानन्तरमुद्देश-
क्रमेणैव नस्यगण्डूषधूमा वक्ष्यमाणविधिना प्रयोक्तव्याः । तदनन्तरं ताम्बूलञ्च । अञ्जनादी-
नामेवंभूतक्रमयोजनाफलं सङ्गृहात् बोद्धव्यम् । “अञ्जनोत्कृष्टितन्त्रस्यैः कबळैर्नावनेरितम् ।
धूमेन कबळोत्किञ्चन क्रमाद्वातकफञ्जयेत् ॥” इति । अत्र ताम्बूलमिति केवलस्य नाग-
वल्लीदलस्य न ग्रहणम् । किन्तु योगविशेषस्येति बोध्यम् । यथोक्तम् — “दूषणी-
गण्डविपाण्डुनागलतिकापर्णं सपुगीफलं सौधक्षारपरागलेशशबळं कर्पूरफालयुद्गणम् ।

योगोऽयं मदनप्रभावभवनं ताम्बूलनामा मुखश्रीकान्तिप्रभवः सुसौरभनिधिः पीयूषयू-
षोद्गमः ।” “ताम्बूलं कफघातजित् प्रतिदिनं सेव्यं निषेधादृते प्रातः पञ्चघटीरतीत्य
सुसप्तं सघ्नीवनञ्चवेत् । आमध्याह्नमनन्तरन्तु करणीयास्तान् क्रमादाचरन् भुक्त्वा पूग-
फलाधिकन्तु विहितं पत्राधिकं स्यान्नशि ॥” “पत्रपूगे सप्ते रागः पूगाधिक्ये विरा-
गता । चूर्णाधिक्ये तु दौर्गन्ध्यं पत्राधिक्ये सुगन्धता ॥”

अन्यत्र प्रसङ्गाभावात्ताम्बूलानर्हानिहैव दर्शयति — ताम्बूलमिति ।

ताम्बूलं क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषां ॥ ७ ॥

विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ।

ताम्बूलं क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषां विषाद्यार्तानाञ्चापथ्यम् । क्षता उरःक्ष-
तिनः, मर्माभिघातिनश्च । पित्तास्रा रक्तपित्तिनः । रूक्षाः सौम्यधातुक्षयेण रूक्षश-
रीराः । मूर्च्छा शरीरसादः । मदश्चित्तविकारः । शोषिणो राजयक्ष्मिणः । शोषि-
णामपीलनेन, अरुच्यादिहरत्वाश्शोषिभिः कदाचित्सेव्यमिति प्रतिपादयति ॥

एवन्नावनादिभिः श्लेष्मणि क्षरिते बुभुक्षायां च जातान् वातकोपशान्त्यर्थमवश्य-
कर्तव्यमाह — अभ्यङ्गमिति ।

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं, स जराश्रमवातहा ॥ ८ ॥

दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वत्त्वदार्ढ्यकृत् ।

अभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् । नित्यग्रहणं सात्त्विकोपलक्षणम् । एकद्वित्रिदिनान्तरितमपि-
यस्मिन् दिने येनाभ्यङ्ग आचरितः, तेन तद्दिनानतिक्रमेणाभ्यङ्गः सेवनीय इत्यर्थः ।
अभ्यङ्गगुणानाह — स इति । स जराश्रमवातहा दृष्टिप्रसादादिकृच्च भवति । यथो-
चितमाचर्यमाणः सोऽभ्यङ्गो जरादीन् हन्ति । दृष्टेः प्रसादो वैमल्यम् । पुष्टिरङ्गपुष्टिः ।
शोभनात्त्वयस्य तस्य भार्वाः सुत्वत्त्वम् । आयुष्कृत्वं प्रभावेन । श्रमः शरीरसादः ॥

शिर इति —

शिरःश्रवणषादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ९ ॥

तं शिरःश्रवणपादेषु विशेषेण शीलयेत् इत्यन्वयः । तमभ्यङ्गं शिरसि श्रवणयोः
पादतल्लयोश्चातिशयेन शीलयेत् । पौनःपुन्येनाभ्यङ्ग्यादित्यर्थः । श्रवणे पूरणम् ॥

अथैतदपवादमाह— वर्ज्य इति ।

वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुध्यर्जाणिभिः ।

अभ्यङ्गः कफग्रस्तादिभिर्वर्ज्यः । कफग्रस्तः—अभिनवजातकफः । कृतवमनविरहेण
तद्दिनेऽभ्यङ्गो न शीलनीयः । पेयादिकमप्रयोगावसानादर्वाग्ल्यपरे ॥

कृताभ्यङ्गेन व्यायामः कर्तव्य इत्याह— लाघवमिति ।

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मदसः क्षयः ॥ १० ॥

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।

व्यायामालाघवादिकमुपजायते । येन कर्मणा क्रियमाणेन शरीरमायस्यते तद्व्या-
यामशब्देनोच्यते । तस्माद्व्यायामालाघवादयः पञ्चगुणा उत्पद्यन्ते । लाघवं
शरीरस्य गौरवहानिरित्यर्थः । अनायासेन धावनादिकर्मकरणपटुत्वं कर्मसामर्थ्यम् । विभ-
क्तानि विभागेन स्थितानि घनानि निबिडानि गात्राणि यस्य तस्य भावः, तथात्वम् ।
व्यायामादेतत्सर्वं जायत इति स्तुत्या व्यायामः कर्तव्य इत्युच्यते; “विधिस्तुत्योः
समा वृत्तिस्तथा निन्दानिषेधयोः । विधानं कुर्वते स्तुत्या निन्दया च निषेध-
नम् ॥” इति श्रवनात् ॥

वर्ज्यविषयमाह— वातेति ।

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ॥ ११ ॥

वातपित्तामयी बालः वृद्धः अजीर्णी च तं त्यजेत् इत्यन्वयः । वातपित्तजा-
तोरोगातो बालो वृद्धश्चाजीर्णी च व्यायामन्त्यजेत् । “बाल आ षोडशाद्वृद्धस्स-
प्तत्याः परतः स्थितः ।” अजीर्णिनोऽभ्यङ्गनिषेधादेव व्यायामनिषेधे सिद्धेऽभ्यङ्गमन्तरेणापि
व्यायामो न कर्तव्य इति ज्ञापनार्थमजीर्णी चेत्युक्तम् ॥

व्यायामाचरणस्येयतां दर्शयति— अर्धशक्त्येति ।

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ।

शीतकाले वसन्ते च, मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥ १२ ॥

१. शब्दवाच्यः ख. ॥ २. सिद्धेऽपि पुनर्व्यायामनिषेधेनाभ्यङ्गमन्तरेणापि व्यायामः
कर्तव्य इति सूचितं भवति. ख. ॥

सः शीतकाले वसन्ते च बलिभिः स्निग्धभोजिभिः अर्धशक्त्या तु निषेव्य इत्यन्वयः । स व्यायामो हेमन्तशिशिरयोर्वसन्ते च दैलवद्भिः स्निग्धभोजिभिः सद्भिर्धर्धबलेनैव निषेवणीयः । यावच्छक्यते ततोऽर्धमिति — “स्तनयोरन्तरे घ्राणे सर्वसन्धिषु कक्षयोः । स्वेदोद्गमो ललाटे च शक्त्यर्धमिति निर्दिशेत् ॥” वसन्तकाले देहाबलत्वेऽपि व्यायामस्यार्धशक्त्या निषेव्यत्वं श्लेष्मभयार्थमुक्तम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु पूर्णबलत्वात्ततोऽन्यदा मन्दमेव निषेव्यः । ततो हेमन्तशिशिरवसन्तेभ्योऽन्यस्मिन्नतुल्येऽपि स्वल्पमेव व्यायामो निषेवणीयः । मन्दमिति क्रियाविशेषणम् ॥

व्यायामस्य पश्चात् करणीयं कर्म निर्दिशति— तमिति ।

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेत् समन्ततः ।

तं कृत्वा देहं समन्ततः अनुसुखं मर्दयेत् इत्यन्वयः । तं व्यायामं कृत्वा ‘देहं परितः’ यथासुखं देहमपीडयन्मर्दयेत् ॥

अतिव्यायामनिषेधति— तृष्णेति ।

तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥ १३ ॥

अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ।

अतिव्यायामतस्तृष्णादयो भवन्ति । उक्तप्रमाणमतिक्रम्याचरितेन व्यायामेन तृष्णादिरोगोत्पत्तिः । तृष्णेति व्याधिविशेषः । क्षयो राजयक्ष्मा । प्रतमकः—तमकश्वासविशेषः । श्रमः शरीरसादः । क्लम इन्द्रियसादः ॥

अतिव्यायामनिषेधप्रसङ्गेनातिजागरणोदीन्यपि निषेधति— व्यायामेति ।

व्यायामजागराध्वस्त्रीभाष्यहास्या’दिसाहसम् ॥ १४ ॥

गंजुं सिंह इवाकर्षन् भजन्नति विनश्यति ।

व्यायामजागराध्वस्त्रीभाष्यहास्यादिसाहसं भजन् अति विनश्यति । व्यायामाद्दीनां साहसमतिमात्रसेवां कुर्वन् पुरुषः, अति सहसा विनश्यति । गजमाकर्षन् सिंह इव ।

१. बलिभिः स्निग्धभोजिभिः. ख. ॥ २. सकलं देहम्. ख. ॥ ३. णादीन्निषेधति. ख. ॥ ४. हास्यभाष्या, अ. इ. ई. ॥

സിंहസ്യ ഗജഹനന एव शक्तिः प्रसिद्धा । यथा तेन सिंहेन गजाकर्षणे क्रियमाणे गजेन
झटिति हन्यत एव तथैव व्यायामादीनामतिसेവया नरो नश्यत्येवेत्यर्थः ॥

മണ്ഡനാന്തരക്രണീയമാഹ— ഉദ്വർത്തനമിതി ।

उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम् ॥ १५ ॥

स्थിरीकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।

उद्वർतनं കഫഹരാദിഗുണम् । “द्रവ്യസ്യ ചാർദ്ദപിഷ്ടസ്യ ദേഹേ ലിപ്തസ്യ ശുഷ്യതഃ । പ്രതിലോമോ
യ ഉത്ഥർഷസ്തദുദ്വർത്തനമീരിതम् ॥” മേദസഃ പ്രവിലായനം മേദഃക്ഷപണम् । അജ്ഞാനാണാം ദാർദ്ഢ്യതാവഹർ ॥

കുതോദ്വർത്തനേന ജ്ഞാതവ്യമിതി ജ്ഞാനഗുണാനാഹ— दीपनमिति ।

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्ജादलप्रदम् ॥ १६ ॥

कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रാतृद्दाहपाप्मजित् ।

ജ്ഞാനം दीപനാദിഗുണോപേതम् । दीपनमग्निदीप्തിकरम् । वृष्यं शुक्रवर्द्धनम्, आयुष्करञ्च ।
ऊर्जा मनप्रसादः, उत्साहौ वा । बलं शक्तिः । तृट् पिपासा । सर्वाङ्गीणस्तीव्र-
सन्तापो दाहः । पाप्मा पापः । ज्ञानस्य दीपनादिकाः प्रभावः ॥

उष्णांबुनाथः कायस्य परिषेको बलावहः ॥ १७ ॥

तेनैव तूत्तमांगस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ।

उष्ണേति । अधഃകായസ്യോഷ്ണാंबുനാ പരിഷേകോ बलावहः । कर्णादधोऽङ्गस्यോष्णजलेन
परितः सेको बलकरः । उत्तमाङ्गस्य तेनैव परिषेകस्तु केशचक्षुषां बलहृत् । शिरस-
स्तेनैवോഷ്ണോदकेन परिषेको विधीयमानस्तु केशस्य चक्षुषोश्चाहितः ॥

ജ്ഞാനാന്വഹ്നാദർശയതി— ജ്ഞാനമിതി ।

स्नानमर्ഹിതनेत्रास्यकर्णरോഗാतिसारिषु ॥ १८ ॥

आध्मानपीनसाजीर्णिभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।

ज्ञानं अर्हितानेत्रास्यकर्णरोमातिसारिषु आध्मानपीनसाजीर्णिभुक्तवत्सु च गर्हितं इत्यन्वयः । अर्हितादीनां द्वन्द्व इति । नेत्रादीनां रोगशब्देन संबन्धः । आध्मानादीनामजीर्णान्तानां द्वन्द्व इति । भुक्तवान् कृताहारः । पीनसो नासास्त्रावः । ज्ञानमेतेषु गर्हितं निन्दितम् । निन्दया निषेधः क्रियते ॥

ज्ञातेन भोक्तव्यं । तत्र विशेषमाह — जीर्णेति ।

जीर्णे हितं मितं चाद्यात्, न वेगानीरयेद्वलात् ॥ १९ ॥

न वेगितोऽन्यकारी स्यात्, नाजित्वा साध्यमामयम् ।

जीर्णे हितं मितञ्चाद्यात् । ह्यस्तने आहारे सम्यक् परिणते हितं पथ्यं रक्त-
शाल्याद्यन्नं मात्रावदेव भुज्जीत । जीर्णं इत्यनेन जीर्ण एव भोक्तव्यं, अजीर्णे न
भोक्तव्यञ्चेत्युभयन्नियम्यते । क्षुद्रेण प्रसक्त्याऽन्येषामपि वेगानामुदीरणनिषेधति — वेगान्
बलात् न ईरयेत्; वेगितः अन्यकारी न स्यात् इत्यन्वयः । वातविण्मूत्रादीनां वेगा-
ननुमुखीभूतान् बलान्न प्रवर्तयेत् । सञ्जातवेगो वेगोत्सर्गमकृत्वाऽन्यत् कार्यन्न कुर्यात् ।
'वेगितस्यान्यकार्यप्रतिषेधप्रसङ्गेनाप्राप्यन्यकार्यप्रतिषेधमाह' — नाजित्वेति । साध्यमामयम-
जित्वाऽन्यकारी न स्यात् । साध्यस्यामयस्य चिकित्साविच्छेदनेनासाध्यतापत्तिः । अतः
साध्यमितुं शक्यं रोगमजित्वाऽन्यस्यानुष्ठेयस्य कर्ता न स्यात् । असाध्यस्यामयस्य
चिकित्सा न कर्तव्येति च बलादुक्तं भवति ॥

सर्वैः सर्वदानुष्ठेयमाह — सुखेति ।

सुखार्थाः सुर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ २० ॥

सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ।

सर्वभूतानां सर्वाः प्रवृत्तयः सुखार्थाः मताः; सुखञ्च धर्मात् विना न भवति;
तस्मात् धर्मपरः भवेदित्यन्वयः । सर्वप्राणिनां सर्वाः प्रवृत्तयो मानसिकदैहिककर्माणि
सुखप्रयोजनानि, इहानि । एवं सर्वैः सर्वप्रकारेणाभिप्रेतन्तत् सुखं तादात्विकैत्यन्तिक-
भेदभिन्नं धर्माद्विना न साध्यं भवति । तस्मात् कारणात् धर्माचरणप्रधानः स्यात् ।
“धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्भोक्ष्य जायते ।” इत्युक्तत्वात् ऐहिकामुक्तिसुखप्राप्तये
धर्मानुष्ठानपरः स्यादित्यर्थः । “विप्रकीर्णा बहुविधा नराणां धर्मवर्णना । क्रियते
तेन वाक्यानां न परस्परसंगतिः ।”

भक्त्येति—

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २१ ॥

कल्याणमित्राणि भक्त्या सेवेत । कल्याणानि शुभाचारवाङ्मनसांसि मित्राणि भक्त्याऽव्याजेन भजेत । तादृशमित्तसंसर्गाद्विन्यस्यापि शुभाचारवाङ्मनस्त्वं स्यादित्यर्थः । इतरदूरगः कल्याणापेक्षया । इतरेभ्योऽकल्याणमित्रेभ्यो दूरगः, तद्वर्जनपरः । तेस्सह कदाचिदपि न संवसेदिति भावः ॥

हिंसास्तेयान्यथाकामपैशून्यपरुषानृतम् ।

संभिन्नलापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ॥ २२ ॥

पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ।

हिंसेति— हिंसास्तेयान्यथाकामपैशून्यपरुषानृतं संभिन्नलापं व्यापादं अभिध्यां दृग्विपर्ययं इति दशधा पापं कर्म कायवाङ्मानसैः त्यजेत् इत्यन्वयः । हिंसा प्राण्युपघातः । स्तेयं चौर्यम् । अन्यथाकामं निषिद्धकामसेवा, गुरुदारगमनादिः । एतत् त्रिविधं कायिकम् । पैशून्यं परेषां भेदकृद्वचनम् । परुषं निष्ठुरवचनम् । अनृतमसत्यकथनम् । संभिन्नलापमसंबन्धप्रलापम् । चतुर्विधमेतद्वाचिकम् । व्यापादं प्राण्युपद्रवचिन्ता । अभिध्यां परगुणासहिष्णुता । दृग्विपर्ययं शास्त्रवैपरीत्यं, नास्तिकत्वादि । त्रिविधमेतन्मानसम् । सर्वमेतद् द्वितीयान्तः । इत्युक्तप्रकारेण दशधा दर्शितं पापं कर्म कायवाङ्मानसैस्त्रिभिर्यथाक्रमन्त्यजेत् । न कुर्यादित्यर्थः ॥

अवृत्तीति—

अवृत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्तेत शक्तिः ॥ २३ ॥

अवृत्तिव्याधिशोकार्तान् शक्तिः अनुवर्तेत इत्यन्वयः । अवृत्तिना दारिद्र्येण व्याधिशोकाभ्यामार्ताश्च स्वसामर्थ्यानुरूपेण प्रयत्नेन दारिद्र्यव्याधिशोकेभ्यो रक्षेदित्यर्थः ॥

आत्मवदिति—

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ।

क्रीटपिपीलिकं अपि सन्नतं आत्मवत् पश्येत् इत्यन्वयः । केवलं पापकूर्मारब्ध-
शरीरं क्रीटपिपीलिकं मशकमक्कुणादिकमप्यात्मवत् स्वशरीरतुल्यं पश्येत्, अनुपालयेत् ।
किं पुनर्मनुष्यानित्यपिशब्दार्थः ॥

अर्चयेद्देवगोविप्रवैद्यवृद्धनृपातिथीन् ॥ २४ ॥

• अर्चयेदिति । देवादीनर्चयेत् । देवादीन्यथाहं मानयेत् । वृद्धाः—ज्ञानशीलतपो-
विद्यावयोभिः । “अतिथिवैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपागतः ॥”

विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ।

विमुखेति । अर्थिनः विमुखात्र कुर्यात् । (असौ किमपि दास्यतीति तेषामनुसुखत्वं,
तदन्यथाकरणं विमुखत्वं, तं न कुर्यात् । यथाशक्ति दद्यादित्यर्थः) अर्थिनः नावमन्येत ।
(याचनमतीव निन्द्यमसौ तत् करोतीति तंप्रति कुत्सनं न कुर्यादित्यर्थः । अर्थिनः)
नाक्षिपेत् परुषवचनादिना न परिभवेत् ॥

उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्यरौ ॥ २५ ॥

उपकारेति । अपकारपरे अरौ अपि उपकारप्रधानः स्यात् इत्यन्वयः । सर्वदा,
आत्मानं प्रति, अपक्रियाकरणतत्परे शत्रावप्युपकारप्रधानः स्यात् । किं पुनरुपकारपरेषु
मित्रेष्वित्यपिशब्दार्थः । सर्वदा सर्वजनं प्रति, उपकारपरः स्यादित्यर्थः ॥

सम्पद्विपत्स्वेकमना, हेतावीर्ष्येत् फले तु न ।

सम्पद्विपत्स्वेकमनाः स्यात् । सम्पत्सु विपत्सु च समचित्तः स्यात् । सम्पत्सु
जातासु न गर्वितः, विपत्सु जातासु न दीनः, भवेत् । हेताविति— हेतौ ईर्ष्येत्,
फले तु न । हेतौ कारणे सेवादिके ईर्ष्येत् । ईर्ष्यन्नाम यत् परस्य भूतं तत्
कथं मम नेति बुद्धिः । अनेन हेतुनास्य धनादिप्राप्तिः, अहमप्यस्मिन्नुपाये प्रयत्नं
करिष्यामि, इति हेतौ ईर्षणम् । फले धनादौ, ईर्ष्या न कार्या । फलार्थिना हि
तत्कारणे यतितव्यमिति भावः ॥

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ॥ २६ ॥

पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः, करुणामृदुः ।

काले पूर्वाभिभाषित्वगुणवान् । हितं, मितं, अधिसंवादि, पेशलं ब्रूयात् । काले वचनप्रस्तावे । हितं सभ्यानामनुग्रहकृत् । मितं न बहु, वाचालत्वशंकया । अविसंवादि सत्यम् । पेशलं मधुरं, अर्थपुष्टं वा । पूर्वाभिभाषी सुमुखपूर्वाभिभाषी स्मितपूर्वाभिभाषी वा । सुमुखः—ओष्ठभ्रूललाटादीनां संकोचादिविकृतिरहितः । सुशीलः—नखविलेखनादिकुत्तिसतव्यापाररहितः । एवं विधो भूत्वा हितादिगुणं वचनं ब्रूयात् । करुणेति— करुणामृदुः स्यात् । सर्वेष्वार्द्रचित्तः स्यात् ॥

नैकसुखी न सर्वत्र विस्त्रब्धो न च शंकितः ॥ २७ ॥

नैक इति । एकोऽद्वितीयः सुखी न स्यात् । भृतकजनादिभ्योऽसंविभज्य मधु-
रादिसुखोपभोग्यवस्तूनि नोपभुञ्जीतेत्यर्थः । तथा सर्वत्र सर्वस्मिन् विस्त्रब्धो विश्वस्तो न स्यात् । तथा च भगवान् व्यासः—“मायाचारे मायया वर्तितव्यम्” इत्युक्तम् । सर्वत्र मित्रस्वजनादिषु शङ्कितश्चाविश्वस्तो न स्यात्, तेषां वैमुख्यदोषप्रसङ्गभयात् ॥

न कंचिदात्मनः शत्रुन्नात्मानं कस्यचिद्रिपुम् ।

प्रकाशयेन्नापमानं न च निस्नेहतां प्रभोः ॥ २८ ॥

कश्चिदप्यात्मनः शत्रुं न प्रकाशयेत् । कमपि पुरुषं “असौ मम शत्रु”रिति जनाय न ख्यापयेत् । आत्मानं कस्यचिद्रिपुं न प्रकाशयेत् । “अहमस्य शत्रु”रिति न ख्यापयेत् । (आत्मानं प्रति परकृते, परं प्रत्यात्मकृतञ्चापकारं गोपयेदित्यर्थः) । उभयप्रकाशनेन भेदः स्यात् । अपमानं प्रकाशयेत् । प्रभोः निःस्नेहताश्च न प्रकाशयेत् । अनेन हि जित् इति लोके न ख्यापयेत् । राजा मयि स्नेहरहित इति कस्मैचिदपि न कथयेत् । तत्प्रकाशनाध्यसौ आतावकाशैर्भेदकैः सुतरां निःस्नेहीक्रियते ॥

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ।

तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ॥ २९ ॥

जनस्येति । पराराधनपण्डितो भूत्वा जनस्याशयमालक्ष्य यः यथा परितुष्यति तं तथैवानुवर्तेत इत्यन्वयः । पण्डा संस्कृता बुद्धिः, तद्वान् पण्डितः । पराराधने कुशलो भूत्वा लोकस्य प्रकृतिं मित्रविषयां रुचिं बुद्ध्या परिच्छिद्य यो जनो येन प्रकारेण परितुष्यति तं तेनैव प्रकारेण प्रियवचनादिनाऽराधयेत् । अनेन सर्वलोकप्रियत्वं स्यादिति भावः ॥

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलाळयेत् ।

नेति । इन्द्रियाणि न पीडयेत् । रसनादीन्द्रियाणि कदन्नादिना न निगृह्णीयात् ।
एतानि नातिलाळयेच्च । एतानीन्द्रियाणि स्वन्नाशनादिना न विलोभयेच्च ॥

त्रिवर्गशून्यं नारंभं भजेत्तं चाविरोधयन् ॥ ३० ॥

त्रिवर्गेति । त्रिवर्गशून्यमारम्भं न भजेत् । धर्मार्थसुखैर्विरहितं कर्म नाचरेत् ।
त्रिवर्गसाधनं कर्म कुर्यादित्यर्थः । तत्र विशेषमाह— तच्चाविरोधयन् भजेत् । तच्च त्रिवर्गं
परस्मराविरोधेन भजेत् । अर्थकामाभ्यां धर्मं, धर्मेणार्थकामौ, कामेनार्थं, अर्थेन
कामश्चावाधयन् त्रिवर्गेषु तुल्यवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

अनुयायात् प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ।

अनुयायादिति । सर्वधर्मेषु मध्यमां प्रतिपदमनुयायात् । कृष्यादिसर्वव्यापारेषु
मध्यमां प्रतिपदं मार्गं सेवेत् ॥

नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलांग्रिमलायनः ॥ ३१ ॥

नीचेति । नीचरोमनखश्मश्रुः स्यात् । नीचान्यदीर्घाणि रोमनखश्मश्रूणि यस्य
स एवंविधो भवेत् । रोमशब्देन बाहूरुप्रभृतिषु रोमाणि केशाश्चोच्यन्ते । निर्मलांग्रि-
मलायनश्च स्यात् । अंग्री पादौ मलायनानि घ्राणकर्णादीनि नवद्वाराणि पङ्कदूषितादि-
मलरहितानि यस्य ॥

स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेषोऽनुद्वणोज्ज्वलः ।

स्नानशीलः—नित्यस्नानी स्यात् । तथा सुसुरभिः कर्पूरचन्दनाद्यनुलिप्तत्वात्
सुतरां सुगन्धिः स्यात् । तथा सुवेषो जीर्णमलिनादिवस्त्ररहितो वेषो यस्य ।
एवंविधो भूयादिति । तत्रापि विशेषन्दर्शयति— अनुद्वणोज्ज्वलः स्यात् । अनुद्वत-
वेषः, तथा दर्शनीयप्रियवेषत्वादुज्ज्वलश्च स्यात् ॥

धारयेत्सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥ ३२ ॥

धारयेदिति । रत्नादीनि सततं धारयेत् । रत्नानि वज्रपद्मरागादीनि । सिद्धमन्त्रो-
ऽपराजितादिः । महौषधीः सहदेव्यादिकाः । रत्नानि बाहुग्रीवादिषु, अपराजितादिमन्त्रं
मनसि, महौषधीर्मूर्धादिषु च सदैव धारयेत् ॥

सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युग्मात्रदृक् ।

सातपत्रपदत्राणः युग्मात्रदृग्विचरेत् । प्रयाणकाले छत्रोपानत्सहितः सैर्पस्थाण्वादि-
भयपरिहारार्थं हस्तचतुष्टयमात्रमग्रतः पश्यन् विचरेत् । “वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वात-
वपातपापहम् । अन्वर्थसंज्ञं पादत्वं बलदृक्शुक्लवर्धनम् ॥”

निशि चात्ययिके कार्ये दृण्डी मौली सहायवान् ॥ ३३ ॥

निशीति । आत्ययिके कार्ये निशि च दृण्डी मौली सहायवान् विचरेत् ।
अतिप्रयोजनवति कार्ये सति निश्यपि सर्पाद्युत्रासनार्थं दण्डसहितः, तथा हिमक्रीटादिरक्षार्थं
शिरोवेष्टनसहितः, कतिपयविश्वस्तपरिवारवांश्च विचरेत् । अर्थबलादनात्ययिके कार्ये रात्रौ
नैव विचरेदित्युक्तम् । “स्खलतस्संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निवारणम् । अवष्टम्भनमायुष्यं
भयं दण्डधारणम् ॥”

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन् ।

नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्तानभुवोऽपि च ॥ ३४ ॥

चैत्येति । चैत्यादीनाक्रामेत् । पादाभ्यान्न लघयेत् । चैत्यः प्रसिद्धवृक्षः ।
मनुमरमिति भ्राषा । बौद्धालयो वा । पूज्यो गुर्वादिः । अशस्ताः—चण्डालादयः ।
एतेषां छाया नाक्रामेत् । तथा भस्म भूतिः । अशुचिः पुरीषादिः । एतांश्च
नाक्रामेत् । दैलिभूर्देवाचनभूमिः । “आचारायुर्यशोल्क्ष्मीतपोहानिकरं परम् । स्नानतो-
याक्तधरणीलंघनं किल देहिनाम् ॥”

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ।

सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारोहेदुष्टयानवत् ॥ ३५ ॥

ഉജ്വലഃ ഏരിപ്പുള്ളവൻ; കാന്തിയോടുകൂടിയവൻ. १. सर्वादि-
स्थाण्वादिस്खलनभयादायामतो विस्तारतश्च. ख. ॥ २. • पदा न स्पृशेत् ख. ॥
മൈത്ര്യാം മുനിമരം. ലഘുഃ കൊടിമരം. മരായാ നിഴൽ.
തൃഷ്ണം ഉമി. ശക്തരാ പരലു. ലോഷ്ടം മണ്ണിൻകുട്ട. സ്നാനഭൂഃ
കുളിച്ചുനില്പം.

नदीमिति । बाहुभ्यां नदीन् तरेत् । अग्निस्कन्धं नाभिर्वजेत् । अग्निसक-
न्धोऽग्निसमूहः । अग्निराशेराभिमुख्येन न व्रजेत् । सन्दिग्धेति— शिथिलबन्धनत्वा-
ज्जरत्वादिभाराकान्तत्वाद् गमनं प्रति सन्दिग्धां नावं नारोहेत् । वृक्षञ्च सर्वं
नारोहेत् । दुष्टयानवत्— दुष्टयानं मत्तहस्त्यादिकमपि नारोहेदित्यर्थः ॥

नासंवृतमुखः कुर्यात् क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ।

नेति । असंवृतमुखः क्षुतिहास्यादिकन्न कुर्यात् । हस्तादिना मुखं पिधाय
क्षुतिहास्यादीन् कुर्यादित्यर्थः ॥

नासिकान्न विकुष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ॥ ३६ ॥

नागैश्चेष्टेत विगुणं नासीतोत्कुटिकश्चिरम् ।

नासिकेति । नासिकान्न विकुष्णीयात्, अकस्मात् भुवं न विलिखेत् । मलो-
त्सारणमालमेव कार्यमिति 'वि'शब्देन द्योतयति । अकस्मात् कारणं विना भूमौ न
विलिखेत् । अङ्गैर्विगुणन्न चेष्टेत । हस्तपादादिभिरननुगुणं न व्याप्रियेत् ।
उत्कुटिकश्चिरन्नासीत ॥

देहवाङ्मनसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ॥ ३७ ॥

नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ।

तथा चत्वरचैत्यान्तचतुष्पथसुरालयान् ॥ ३८ ॥

सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ।

देहेति । देहादीनां चेष्टाः श्रमात् प्राक् विनिवर्तयेत् । देहादिभिर्यथा-
शक्तिं चेष्टेत्यर्थः । ऊर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत् । उत्तानशायी जानुद्वयमूर्ध्वमुन्नीय चिर-
कालं शयीतेत्यर्थः । नक्तं द्रुमं सेवेत । रात्रौ तरुमूलस्थितिं कुर्यात् ।
तदाश्रितकीटादिमूलशकृदादिपातरक्षार्थम् । तथा चत्वरादींश्च रात्रौ न सेवेत ।

ക്ഷുതി തൃമുക്ക. ഹാസ്യാം ചിരിക്ക. വിജ്ഞാനം മുരിനി-
വരക. വികോഷണം മൂക്കിൽ വിരലിടുക. ഉൽക്കടികാസനം
കുന്തിച്ചിരിക്കൽ. ചിതപരം മൂക്കോലപെരുവഴി. ചതുഷ്പഥം
നാലോലവഴി. १. ചെട്ട. അ. ॥

चैल्यान्तं. चैत्यसमीपम् । सुरालयो देवालयः । एषु प्रदेशेषु रात्रौ प्रायशो भूतादय-
श्चरन्ति, अकस्मान्न सेवेत । सूनादीनि दिवाऽपि न सेवेत । अपिशब्देन रात्रौ
कदाचिदप्यसेवनमाह । सूना वधस्थानम् । अटवी निर्जनो देशः ॥

सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥ ३९ ॥

नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मदीप्रामेध्याप्रियाणि च ।

सर्वथेति । आदित्य सर्वप्रकारेण न ईक्षेत । “उद्यन्तमस्तमायान्तन्तपन्तं
प्रतिमागतं । उपरक्तञ्च भास्वन्तं वाससा वा तिरोहितम् ॥” इति सर्वप्रकारत्वम् ।
शिरसा भारं न वहेत् । शिरसि भारं न बिभृयात् । सूक्ष्मादीनि च प्रततं नेक्षेत ।
सूक्ष्मरूपाणि वस्तूनि । दीप्रमुज्ज्वलं, रत्नादिकम् । अमेध्यमशुचि वस्तु । एतान्यजस्रं
न पश्येत् । प्रततग्रहणेन कादाचित्कदर्शनेन दोषाभावः सूचितः ॥

मद्यविक्रयसन्धानदानपानानि नाचरेत् ॥ ४० ॥

मद्यविक्रयसन्धानदानपानानि नाचरेत् । मद्यस्य विक्रयादीनि न कुर्यात् ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ।

अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नान्नमैथुनम् ॥ ४१ ॥

कूलच्छाया नृपद्विष्टव्याळदंष्ट्रिविषाणिनः ।

हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ ४२ ॥

सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम् ।

शत्रुसत्तगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ॥ ४३ ॥

गात्रवक्त्रनखैर्वाङ्गं हस्तकेशावधूननम् ।

तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥ ४४ ॥

भद्यातिसक्तिं विसंभं स्वातन्त्र्यं स्त्रीषु च त्यजेत् ।

സൂനം കലനിലം. അന്യഗ്രാമം കുടിയറം ഭൂമി. ശൂനം
ചുടലം. ഭാരം ചുമട്. അഗ്രിയം വാസിയത്ത. വിക്രയം
വില്പന. സന്ധാനം ചുമയ്ക്ക. ഭാനം കൊടുക്ക. പാനം കുടിക്ക.
१. ദാനാദാനാനി. അ. ॥

पुर इति । पुरोवातादीन् त्यजेत् । अनुजुः क्ष्वध्वादीन् त्यजेत् । क्ष्वध्वा-
दिक्काले कृजुदेह एव स्यादित्यभिप्रायः । अन्नं भोजनम् । कूळस्थितवृक्षच्छाया
कूलच्छाया वा । नृपद्विष्टो राज्ञोऽप्रियः । व्याळो दुष्टहस्त्यादिः । इंष्ट्रिणः सर्पाद्याः ।
विषाणिनो गवाद्याः । हीनाः पतिताः । अनार्या असाधवः । अतिनिपुणः—अतिग-
णनापरः, आत्मनो विद्यमानाद्भनादेरधिकं मन्यमानः । तेषां सेवां तैस्सह सङ्गमम् ।
उत्तमैर्विग्रहं विरहं त्यजेत् । सज्जनैः सह वस्तव्यमित्यर्थः । सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन्
त्यजेत् । अभ्यवहारं भोजनम् । स्त्री स्त्रीसेवा । अध्ययनं शास्त्रपाठः । चिन्तन-
मीश्वरस्मरणवर्जमन्यत् कार्यनिरूपणम् । “आहाराज्जायते व्याधिः कूरगर्भस्तु मैथुनात् ।
निद्रया हीयते वित्तं विद्याभ्यासान्मृदुर्भवेत् ॥” इति । शत्र्वादीनामशनमन्नञ्च त्यजेत् ।
सत्वं यागः । गणाः कथकचारणादयः, तैराकीर्णमशनं व्याप्तमन्नम् । गणिका वेश्या ।
आपणिको वणिक् । गात्रैर्वक्त्रेण नखैश्च वाद्यं ढक्काद्यनुकरणन्यजेत्, न कुर्यात् । हस्ता-
वधूननं केशावधूननञ्च त्यजेत् । तोयाम्निपूज्यमध्येन यानं च त्यजेत् । मध्यशब्दः
प्रत्येकं युज्यते । ‘तोयपूर्णज्ययोर्द्वयोर्मध्येन’ यानं न कुर्यात् । एवमभ्योः पूज्ययोश्च ।
समासकरणात्तोयाम्भ्योस्तोयपूज्ययोरग्निपूज्ययोश्च मध्येन यानं न कुर्यात् । शवाश्रयं
शवदाहोद्धूतं धूमन्यजेत् । मयस्यातिसक्तिमतिसेवान्यजेत् । तथा स्त्रीषु विघ्नम्भं
स्वातन्त्र्यं च त्यजेत् । विघ्नम्भौ विश्वासः, कार्यादिषु तद्विधेयतान्यजेत् । स्वातन्त्र्यं
स्वाधीनत्वम् । अहं स्वतन्त्रेति तासां बुद्धौ न प्रकाशयेदित्यर्थः ॥

एवं विस्तरेणाचारकथनं कृत्वा संक्षेपेणाचारज्ञानोपायमाह— आचार्य इति ।

आचार्यस्सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ॥ ४५ ॥

अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकार्थे परीक्षकः ।

धीमतस्सर्वचेष्टासु लोक एव आचार्यः हि, अतः लौकिकार्थे परीक्षकः तमेवा-
नुकुर्यादित्यन्वयः । प्रशस्तबुद्धियुक्तस्य पुरुषस्य निश्शेषव्यापारेषु लोक एवोपदेष्टा
यस्मात् तस्माद्वेतोलौकिकार्थे सदाचारज्ञानार्थं बहुशो निरूप्य “एते हि विशिष्टाः, एभि-
रेवमुपचरितं, अस्माभिरप्येवमुपचरितव्यमस्मिन् विषये” इति परीक्षको भूत्वा तमेव
लोकमनुकुर्यात् । लोको यथा व्यवहारादिकं करोति तथा व्यवहारादिकरणमनुकरणम् ॥

आचारेषु बहुषु कर्तव्येषु सत्स्वयेतदेव विशेषेणानुष्ठेयमिति दर्शयति— आर्द्रेति ।

പുരോവാതം കൂലാശ്ച. പുരത്തപം ഇളവെയിലു്. രജസ്സു
പൊടി. തൃക്കാരം മഞ്ഞു്. പരശ്ശാന്നിലൻ കൊടുങ്കാരു്. ക്ഷവാ
തൃക്കൽ. ഉൽഗാരം ഏവൽ. വിഗ്രഹം വേർപാടു്. १. തോയപൂർണ്ണമ്യോ-
र्मध्येന. ख. ॥

आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥ ४६ ॥

स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम् ।

आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः परार्थेषु स्वार्थबुद्धिः इति सद्व्रतं पर्याप्तं इत्यन्वयः । आर्द्रसन्तानता—आर्द्रचित्तता, सर्वभूतदयालुत्वमिति यावत् । त्यागो यथा-शक्ति दानम् । तथा कायादीनान्दमः, हिंसादिदशविधकर्मानुष्ठानम् । परप्रयोजनेषु स्वप्रयोजनवदाचारः । इत्येवंप्रकारं सद्व्रतं शोभनाचारः पर्याप्तम् । त्रिवर्गसाधने परिपूर्णमित्यर्थः । तस्मादेतदेव सुतरामनुष्ठेयमिति भावः ॥

आचारकरणेऽभ्युपायं दर्शयति— नक्तमिति ।

नक्तन्दिनानि मे यान्ति कथंभूतस्य संप्रति ॥ ४७ ॥

दुःखभाङ्गं भवत्येकं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ।

सम्प्रति कथंभूतस्य मे नक्तन्दिनानि यान्ति । एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः दुःखभाङ्गं भवतीत्यन्वयः । इदानीं कथंभूतस्य शुभं वाऽशुभं वा कुर्वतो मम रात्रिन्दिनानि यान्ति, अतिक्रामन्ति । अनवरतमेव पूर्वोक्तप्रकारेण स्मरणं कुर्वन् शुभाचारपरत्वाद्दुःखभाङ्गं भवति । सुखमग्रेव स्यात् ॥

उपसंहरणमुखेनाचारानुष्ठानफलन्दर्शयति—

इत्याचारः समासेन, यं प्राप्नोति समाचरन् ॥ ४८ ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् । ४८ ॥

इतीति । समासेन आचारः इति । संक्षेपत उक्तः । आचार इति समाप्तः । समासत इत्यनेन संप्रदादिषु धर्मशास्त्रेषु विस्तरत उक्तमिति सूचितम् । यमिति—यं समाचरन्नायुरादीन् प्राप्नोति । उक्तं यमाचारं सम्यक् कुर्वाणः पुरुषो यथोचित-मायुः, तथा नीरोगताम्, ऐश्वर्यमतीन्द्रियज्ञानादीश्वरभावं, तथा यशः, शाश्वतान् नित्यान् लोकांश्चाप्नोति । एवमैहिकफलमारोग्यादिकमनुभूयान्ते मोक्षमवाप्नोतीत्यर्थः ॥

इति निळातीरगताश्वत्थप्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदय-व्याख्यायां वाक्यप्रदीपिकायां सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

उक्ता चर्या दिनगता भिन्ना स्यादनुभेदतः ।

तेनर्तुभेदज्ञानार्थमृतुचर्याऽभिधीयते ॥

अथात ऋतुचर्यान्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेति— ऋतुविशेषेण कर्तव्या चर्या ऋतुचर्या । अस्मिन्मृताविदं कर्तव्यमिति वक्तुं, ऋतुज्ञानापेक्षितत्वात् पूर्वं तत्स्वरूपमाह— मासैरिति ।

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिराद्या, स्त्रिभिस्तैस्तु विद्याद्यनमुत्तरम् ॥ १ ॥

आदानं च, तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ।

द्विसंख्यैः माघाद्यैः मासैः क्रमात् शिशिराद्याः षड् ऋतवः स्मृताः इत्यन्वयः । माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढश्रावणप्रोष्ठपादाश्वयुजकार्तिकमार्गशीर्षपौषैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैर्मासैः क्रमात्, शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्रेमन्ताख्याः षडृतव उक्ताः । “चित्रादितारकाद्वन्द्वे यदा पूर्णेन्दुसंयुतम् । तदा चैत्रादयो मासास्त्रिभिः षष्ठान्त्यसप्तमाः ॥” चैत्रवैशाखौ वसन्तः, ज्येष्ठाषाढौ ग्रीष्मः, श्रावणप्रोष्ठपादौ वर्षाः, आश्वयुजकार्तिकौ शरत्, मार्गशीर्षपौषौ हेमन्तः, माघफाल्गुनौ शिशिर इति । अत्र माघादिग्रहणं युगपरिवर्तनस्यादिर्माघ इति ज्ञापनार्थम् । “शुक्लपक्षे प्रतिपदि शिशिरे चोत्तरायणे । माघमासे श्रविष्ठायां युगः संपरिवर्तते ॥” इत्युक्तम् । एते माघादयो मासाश्चान्द्रं पक्षमवलम्ब्य प्रोक्ता इति गम्यन्ते । शिशिरादिग्रहणमयनप्रविभागार्थम् । प्रतिदेशमृत्तूनां विचित्रं प्रवृत्तिर्दृश्यते, तथाऽपि मासस्वरूपतः षडेवर्तव इति बोध्यम् । त्रिभिरिति— तैस्त्रिभिस्तूत्रमयनं विद्यात् । आदानञ्च विद्यात् । शिशिरादिष्वृतुषु मध्ये त्रिषु शिशिरवसन्तग्रीष्मकालेषु सवि-
तुहतरदिदेशगमने चोत्तरायणम् । तदेवादानमिति चोच्यत इत्यर्थः । आदानसंज्ञाया
अन्वर्थतान्दर्शयति— तदिति । तत् प्रतिदिनं नृणां बलमादत्ते । तदयनं कर्तुं दिने
दिने प्राणिनां सारं गृह्णाति । तस्मिन् काले प्रत्यहं बलहानिः स्यादित्यर्थः ॥

कया युक्त्या बलमादानं इत्याह— तस्मिन्निति ।

तस्मिन्नत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ॥ २ ॥

आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ।

तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ॥ ३ ॥

तस्मादादानमाग्नेयं—

तस्मिन् मार्गस्वभावतः आदित्यपवनाः अत्यर्थातीक्ष्णोष्णरूक्षाः सन्तः भुवः सौम्यान् गुणान् क्षपयन्ति । तस्मिन्नादानकाले मार्गस्वभावेनात्यर्थोष्णमयूखव्याप्तमण्डलो भगवानादित्यः, तत्संबन्धेन वायवश्चात्यर्थं तीक्ष्णादिगुणाः सन्तो भुवो भूलोकवर्तिनः स्थावरजङ्गमस्य सोमगुणभूयिष्ठान् मन्दशीतस्निग्धादीन् गुणान्नाशयन्ति, विपरीतैर्विपर्यय इति न्यायात् । अत्र तिक्तः कषायः कटुक एते रसाः क्रमात् बलिनः स्युरिति । अस्मिन्नयने तिक्तकषायकटुका रसाः क्रमात् बलिनः स्वकार्यकरणसमर्था भवन्ति । क्रमादित्यनेनैतत् प्रतिपादयति । स्वारंभकभूतयोः खवावोरुत्कर्षाच्छिशिरं तिक्तो बलीयान् । एवं गोनिलात्मकः कषायो वसन्ते । ग्रीष्मे वह्न्यनिलात्मकः कटुक इति, वृद्धिस्समानैरिति न्यायेन । तस्मादादानमाग्नेयम् । यत एवं भूमेः सौम्यगुणहानिः, वर्द्धनञ्च रूक्षाणां रसानां, तस्मादादानं, उत्तरायणापरपर्यायमग्निगुणभूयिष्ठं स्यात्, अग्न्यादित्ययोः समानगुणत्वेनैकत्वात् ।

ऋतवो दक्षिणायनम् ।

वर्षादयो विसर्गश्च, यद्वलं विसृजत्ययम् ॥ ४ ॥

ऋतव इति । वर्षादयस्त्रय ऋतवः दक्षिणायन विसर्गश्च । वर्षाशरद्धेमन्तकालेषु त्रिषु रवेर्दक्षिणदिग्देशप्राप्तिर्दक्षिणायनम् । तदेव विसर्गश्चोच्यत इत्यर्थः । विसर्गस्यान्वर्थतामाह— अयं बलं विसृजति यत् । अयं कालो बलं प्राणिभ्यो ददाति यस्मात् तेन विसर्गाख्यः । तदा सर्वेषां बलवृद्धिः प्रतिदिनं स्यादित्यर्थः ॥

पृथ्वदत्रापि युक्तिर्दृश्यति— सौम्यत्वादिति ।

सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः ।

अत्र सौम्यत्वात् सोमः बलवान् हि, रविः हीयते इत्यर्थः । अस्मिन् काले सौम्यत्वात् सौम्यगुणवृद्धिदर्शनात्तदाश्रितरात्रिवृद्धिदर्शनाच्च सोमो बलवान् स्यात् । तथाऽग्नेयगुणक्षयदर्शनात्तदाश्रितदिनहान्युपलब्धेश्च रविर्हीनशक्तिः संपद्यते ॥

मेघवृष्ट्यनिर्लः शीतैः शान्ततापे महीतले ॥ ५ ॥

स्निग्धाश्चेहाम्बलवणमधुरा बलिनो रसाः ।

मेघ इति । इह शक्तिः मेघवृष्ट्यनिलैः महीतले शान्ततापे सति, स्निग्धाः अम्ललवणमधुराः रसाः च बलिनः स्युः इत्यन्वयः । इहायने शीतगुणैर्मेघादिभिर्भूष्ये शान्ततापे सति स्निग्धगुणा अम्लादयश्च बलिनो भवन्ति । अत्रापि क्रमादित्यनुवर्तते । पूर्ववद्व्याख्येयश्च । अत्राम्ललवणयोराम्रेयत्वेऽपि तत्कारणयोर्भूजलयोः कालस्य सौम्यत्वात् समानगुणवर्द्धनेन बलवत्त्वं न तेजस इत्यवसेयम् ॥

एवमयनोक्ते बलस्य हानिवृद्धी सर्वत्र समे इति दर्शयति— शीत इति ।

शीतेऽयं वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः ॥ ६ ॥

शीते बलमग्र्यं, वृष्टिघर्मे बलमल्पं, शेषयोस्तु बलं मध्यम् । शीते शीतौष-
लक्षिते काले हेमन्तशिशिराख्ये नृणां ब्रह्मबलं पूर्णं स्यात् । हेमन्तस्यावसानदिने
पूर्णबलं भवति । हेमन्तस्यादिदिने शिशिरस्यावसानदिने च समम् । एवमन्ययोः ।
हेमन्ते विसर्गकालस्य परप्रकर्षाधिरोहोच्छिष्टशिरं त्थादानादित्वात्तत्कालरौक्ष्येणाव्याप्तत्वाद-
ग्र्यबलत्वमुपपन्नम् । वृष्टिघर्मे वर्षाघ्नीष्मयोः क्रमाद्विसर्गकालेऽव्याप्तत्वादादनस्य परप्र-
कर्षाधिरोहादल्पबलत्वम् । शेषयोः शरद्वसन्तयोर्विसर्गादानमध्यभूतयोरुपचयापचयक्रमेण
मध्यबलमेवोपपन्नम् ॥

एवमृतुस्वरूपमुक्त्वा तेषु चर्यां विवक्षुः, हेमन्तशिशिरयोश्शीतकालत्वेन चर्याया
एकत्वाच्चिशिरे हेमन्तविधेरन्विदेशाय लाघविकत्वादादानक्रमभङ्गेन पूर्वं हेमन्तचर्यां
वक्तुमुपक्रमते— बलिन इति ।

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ।

भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ॥ ७ ॥

हेमन्ते बलिनः शीतसंरोधात् अनलः प्रबलः भवति । हेमन्ते विसर्गान्तत्वा-
दुपचितबलस्य पुंसो जाठराग्निराह्वेन शीतेनाहनेनेन संरोधात् स्वस्योष्मणो रोमकूपैर्ब-
हिरनिस्सरणेनान्तस्थितत्वात् प्रकर्षेण ज्वलितो भवतीत्यर्थः । हेमन्त इति शिशिरतोरपि
ग्रहणम् । अनेन हेमन्तशिशिरयोरेव शीतसंरोधेन बलिनां पुसामग्निवृद्धिः, न वर्षाज-
नितेन शीतेन संरोधादग्निवृद्धिः । तत्र कालस्वभाव एव हेतुरिति । ततः किमित्याह—
अल्पेन्धन इति— सः अल्पेन्धनः सन् वायुना ईरितः धातून् पचेत् । य एवं वृद्धः
स जाठराग्निरल्पाहारस्सन् समानवायुनाऽध्मानकर्मणा पुनरप्युद्दीपितः पाचनीयाभावाद्-
सादीन्धातून् पचेत् । वक्ष्यति च— “आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः । धातून्
क्षीणेषु दोषेषु जीवितन्धातुसंक्षये” इति ॥

तदा विधेयं कर्म निर्दिशति— अत इति ।

अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाद्वम्ललवणान्नसान् ।

अतः—अस्मिन् हिमे, स्वाद्वम्ललवणान् रसान् सेवेत । अल्पेन्धनत्वे सति धातुपाकाख्यात् कारणादस्मिन् हिमोपलक्षिते काले षड्रसेषु स्वाद्वादीन् रसान् नित-
रामुपयुजीत । अत्राम्ललवणयोरग्निदीप्तिकरत्वेऽपि प्रेरकवातशान्त्यर्थं विधिरिति बोध्यम् ॥

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरैव बुभुक्षितः ॥ ८ ॥

अवश्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ।

वातघ्नतैलैर्भ्यंगं मूर्धतैलं विमर्दनम् ॥ ९ ॥

नियुद्धं कुशलैस्सार्द्धं पादाघातं च युक्तितः ।

दैर्घ्यादिति । एतर्हि निशानां दैर्घ्यात् प्रातः एव बुभुक्षितः अवश्यकार्यं
संभाव्य अनु यथोक्तं वातघ्नतैलैर्भ्यङ्गादिकं शीलयेत् । अस्मिन् काले दिनहान्या रत्रि-
वृद्धेः पूर्वमेव भोक्तुमिच्छावत्वान्मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकं कृत्वा तदनन्तरमेवोक्तानतिक्रमेण
वातघ्नतैलैर्वलातैलादिकैरभ्यङ्गं शीलयेत् । मूर्धतैलैरसनविल्वादितैलैः शिरोभ्यङ्गं च
शीलयेत् । तदनन्तरं विमर्दनं सवाहनं तथा कुशलैस्सार्द्धं तद्विद्विमलैः सह नियुद्धं
मल्लयुद्धं तथा युक्तितः पादाघातं स्तैमित्यशान्त्यर्थं पादेन शनैः शनैराहत्य
मर्दनञ्च कुर्यात् ॥

कषायापहतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ॥ १० ॥

कुंकुमेन सदपेण प्रदिग्धोऽगरुधूपितः ।

रसान् स्निग्धान् फलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम् ॥ ११ ॥

गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः ।

नवमन्त्रं वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम् ॥ १२ ॥

प्रावारजिनकौशेयप्रवेणीकौथपास्तृतम् ।

उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतश्शयनं भजेत् ॥ १३ ॥

युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा ।

१. रभ्यङ्गमूर्ध्वतैलम्. आ. इ. ॥ २. रात्रिवृद्धेर्हेतोरन्यकालभोजनवेलायाः
पूर्वमेव. ख. ॥ ३. किरणम्. अ. इ. ॥ ४. पदत्राणम्. अ. आ. इ. ई.
इन्दुः. अन्वयमालाकरश्च. ॥

തതഃ കषായാപഹതശ്ലേഹഃ യथाവിधि ജ്ഞാതഃ സർപ്പേണ കുङ്കുമേന പ്രദിന്ധഃ അഗരൂഢപിതഃ
 ക്ലിംഗ്വാനു രസാനു भजेत् । तदनन्तरं कषायद्रव्येण शिरीषशाबरादिचूर्णेनापनीतश्लेहो
 यथाविधि कृतस्नानः, कस्तूरिकासहितेन कुङ्कुमेनानुलिताङ्गः, अगരूध्रमेन धूपितदेहः, घृता-
 दिसंस्कृतान् मांसरसान् भजेत् । संस्कृतो धूमो धूपः । “निरस्थिरुधिरं क्षुण्णं
 क्ष. क्लिप्तं हरिणादिजम् । पलं पलद्वयमितमर्धप्रस्थे जले पचेत् ॥ पादावशिष्टं तत्पूतं
 गाक्लिप्तं मृदुवाससा । कटुत्रयरजः किञ्चित् किञ्चिज्जीरकजं रजः ॥ त्रिजातधान्य-
 संमिश्रं भूस्तृणेनाधिवासितम् । विद्यान्मासरसं क्लिग्धं सिद्धं स्वास्थ्यानुवर्तने ॥”
 तथा गौडं गुळकृतमद्यम् । अच्छसुरां सुरामण्डम् । तथा सुरां तण्डुलपिष्टकृतमद्य-
 विशेषञ्च भजेत् । शुभाः गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः च भजेत् । शुभाः साधु-
 रचिताः । गोधूमादिभ्यो जाता विकृतीः, अरूपकुन्माषादीन् । पिष्टं तण्डुलपिष्टम् ।
 तथा नवं षण्मासानतिक्रान्तं रक्तशाल्यान्नञ्च । “शुद्धमांसस्य यः श्लेहः सा
 वसा परिकीर्तिता” । तथा तैलं भजेत् । पानविषयमेतत् । अत्र नवान्नवसातैलानां
 गुरुत्वेनाग्निशमनार्थं विधानमिति बोध्यम् । शौचकार्ये सुसोदकं, शौचक्रियायामुष्णोदकञ्च
 भजेत् । उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः, प्रावारजिनकौशेयप्रवेणीकौथपास्त्रुतं शयनं
 भजेत् । उष्णस्वभावैर्लघुभिः सूक्ष्मैर्माज्जिष्ठादिभिः, प्रावृतः प्रकर्षणाच्छादितदेहः,
 प्रावारादिभिरास्त्रुतं दत्तप्रतिच्छदै, शयनं तल्पं भजेत् । तत्र शयीत, स्वप्यादित्यर्थः ।
 तथा युक्त्या, अर्ककिरणान् स्वेदञ्च । सम्यग्योगेनातपं स्वेदञ्च सेवेतेत्यर्थः । सर्वदा
 पादत्नान् भजेत् । सर्वदा गमनविषये सति पादुकाधार्यैव यायादित्यर्थः ॥

पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ॥ १४ ॥

हरन्ति शीतमुष्णाङ्गयो धूपकुङ्कुमयौवनैः ।

पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रियाः धूपकुङ्कुमयौवनैः उष्णाङ्गयः प्रमदाः शीतं
 हरन्ति इत्यन्वयः । बृहद्रुस्तनजघनाः, तथा യौവനാസവാदिजनितेन कामോദ്രേകकारिणा
 मदेन, सहितत्वान्मताः, मनोनुकूलत्वादिष्टാः, तथाऽगर्वादिघ്नेन धूपेन, കുङ്കുമാനുലേപനേന
 तथा पित्तवृद्धिकारिकालत्वात् सहजेन യौवनोष्मणा चोष्णदेहाः स्त्रियो गाढाश्लेषेण
 शीतनुदन्ति ॥

പുഷ്പപലം വളത്തുള്ളവారిന്റെ മാംസം. തോലും തോ-
 തമ്പ്. മാഷം ഉഴുന്ന്, ഇഷ്ട കരിമ്പ്. ക്ഷീരം പാല്. വന്ധാ
 നൈവല. പ്രാവാരം ചുളപടം. അജിനം തോല്. കേശശേയം
 കോമല്ല്യം. പ്രവേണീ വീണിയല്ല്യം. കേശമപാ ഷോവാലിപ്പല്ല്.
 അസ്തരണം മേൽവിരിപ്പ്. സേപദം വേതു. ഭൂവേഗം നിലമ്പ.
 १. അപൂഷ്പശക്ത്യാदीन्. २. പ്രമദാഃ സമദാഃ. ३. ॥

अंगारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ॥ १५ ॥

शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ।

अङ्गारंति । अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः नरस्य शीतपारुष्यजनितः दोषः जातु न जायते इत्यन्वयः । अङ्गारविन्यासतापेन सन्तप्ताम्बन्तरे गृहे स्थितस्य नरस्य शीताधिक्यजनितो दोषो दुःखं कदाचिन्न जायते ॥

हेमन्तचर्यामुत्तवेदानीं शिशिरे तामादिशति— अयमिति ।

अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ॥ १६ ॥

तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् ।

शिशिरेऽपि, अयं विधिरेव विशेषतः कार्यः । शिशिरे चातिशयेन हैमन्तिका चर्या प्रयोज्येत्यर्थः । कस्माद्विशेषतः कार्येत्याह— तदा शीतमधिकं, आदानकालजं रौक्ष्यञ्च हि । तस्मिन् काले कालस्वभावाद्देमन्तादधिकं शीतं भवति । आदान-कालजं रौक्ष्यञ्च किञ्चिदेव स्यात् । यस्मात्तस्माद्देतद्व्याद्विशेषेण कार्येति ॥

सम्प्रति क्रमप्राप्तां वसन्तचर्यां निर्दिशति— कफ इति ।

कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ॥ १७ ॥

हृत्वाऽग्निं कुस्ते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ।

तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ॥ १८ ॥

व्यायामोद्धर्तनाघातैः—

शिशिरे चितः कफः वसन्ते अर्काशुतापितः अग्निं हत्वा रोगान् कुरुते हि ।
अतः तं न्वरया तीक्ष्णैः वमननस्याद्यैः लघुस्त्वैः भोजनैः च व्यायामोद्वर्तनाघातैः च
जयेत् इत्यन्वयः । शिशिरे मधुरस्निग्धादिनाऽहारेण स्वस्थान एव वृद्धिं प्राप्नुवन्
शीताधिक्येन स्यान्तत्वात् कुपितः श्लेष्मा वसन्ते रविकिरणसन्तापाद्द्रवीभूतो विपरी-
तत्वात् स्तैर्मित्यादिकान् रोगान् कुर्यात् । अस्माद्धेतोः, तं कफमविच्छेदेन तीक्ष्णव-
मननस्यधूमगण्डूषैः, तथा लघ्वादिगुणैर्भोजनद्रव्यैः, व्यायामादिभिश्च शान्तिं नयेत् ॥

9. अग्निं सन्नं कृत्वा रोहांस्तैमित्यारोचकादीन् कुर्यात्. ख. ॥

जित्वा श्लेष्माणमुद्वणम् ।

स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागरुकुंकुमैः ॥ १९ ॥

पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् ।

सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययाऽर्पितान् ॥ २० ॥

प्रियास्यसंगसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलांकितान् ।

सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् ॥ २१ ॥

निगदानासवारिष्टशीथुमाद्रीकमाधवान् ।

जित्वेति । उद्वणं श्लेष्माणं जित्वा स्नातः कर्पूरादिभिरनुलिप्तः पुराणयवादिभुक् निगदान् सहकाररसोन्मिश्रत्वादिगुणान् आसवादीन् वयस्यैः सहितः पिबेत् । एवं कुपितं कफं जित्वा संशमय्यान्न्तूरं स्नातः कर्पूरादिभिरनुलिप्ताङ्गः पुराणानि पञ्चषण्मासातिक्रान्तानि यवगोधूमक्षौद्राणि, तथा जाङ्गलमांसं शूलप्रोतपाकितं कृत्वा भुञ्जानः, देशकालाद्यनुपहतान् सहकाररसाधिवसितानासवादीन् सखिभिः सहितः पिबेत् । तथा प्रिययाऽस्वाद्यार्पितान् प्रियया किञ्चित् पीत्वा दत्तान् । तथा प्रियावदनधारणेन सुरभीन्, प्रियया वदने धृत्वा दत्तानित्यर्थः । “सुरायाः पात्रात् प्रियतमावदनादि”-त्युक्तञ्च । प्रियया सह सेव्यमाने तन्नेत्रोत्पलाङ्कितत्वं स्यात् । तथा वा पिबेत् । अत एव सौमनस्यकृतः—चित्प्रसादकारिणः । हृद्यान् मनःप्रियान् । “आसुत्य क्रियते यस्तु द्रव्याण्यासव ईरितः । सारद्रव्यकषायैश्च तथा तक्रादिकैर्द्रवैः ॥ सकल्कैर्मासमुषितः कुम्भेऽरिष्टोऽप्रिवधनः” । शीथुरिक्षुकृतं मधम् । माद्रीकं, मृद्वीकारसकृतं मधम् । माधवो मधुकृतं मधम् ॥

मथानधिकारिणां पेयमाह— शृङ्गिवरेति ।

शृङ्गिवेरांबु सारांबु मध्वंबु जलदांबु वा ॥ २२ ॥

शृङ्गिवेरसिद्धं जलं पिबेत् । असनादिसारसिद्धं जलं वा पिबेत् । क्षौद्र-मिश्रमंबु वा पिबेत् । जलदेन कथितमंबु वा पिबेत् । पुराणयवादिकं मात्रया किञ्चिदभ्यवहार्यं तदनन्तरं स्त्रयादिकं सेव्यमित्यभिप्रायः ॥

दक्षिणानिलर्शातेषु परितो जलवाहिषु ।

अदृष्टनैष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ॥ २३ ॥

मधुरादंगुणमेवात्र भजेत् । मधुरं बलार्थम् । वह्निबलार्थं लघु । वातशमनाय स्निग्धम् । पित्तशमनाय हिमम् । द्रवं श्लेष्मक्षयनिषेधार्थम् ॥

एवं सामान्येन भोजनमुक्त्वा विशेषेणाह— सुशीतेति ।

सुशीततोयसित्कांगो लिह्यात् सकतून् सशर्करान् ॥ २७ ॥

सुशीततोयसित्काङ्गः सशर्करान् सकतून् लिह्यात् । सुतरां शीतेन तोयेन परिषिक्तदेहः सिताढ्यान् सकतून् लिह्यात् ॥

मद्यन्न पेयं, पेयं वा स्त्रल्यं, सुबहु वारि वा ।

मद्यं न पेयम् । ग्रीष्मेऽतितीक्ष्णोष्णत्वात् मद्यन्न पेयम् । पेयेच्च तू स्त्रल्यं सुतरामल्पं पेयम् । सुबहुवारि मद्यादधिकजलयुक्तं वा मद्यं पेयम् । “स्त्रल्यं सुबहुवारि वा” इत्यनेकविधत्वं स्वां स्वां प्रकृतिमुद्दिश्योक्तम् । वातश्लेष्मप्रकृतिना पित्तश्लेष्मप्रकृतिना तत्क्षयार्थं नित्यत्वेन पेयत्वे सति सुतरामल्पमेव पेयम् । बहु न पेयमित्यर्थः । सुबहुवारि वेत्यनेन पित्तश्लेष्मप्रकृतिनाप्युचितमद्येन श्लेष्मक्षयार्थं पित्तप्रतीकारमपीच्छता सुबहुवारि वा तन्मद्यं पेयमिति (विषयविभागो बोध्यः । अन्यथा निषेधविध्योर्विरोधः स्यात् । ॥

अन्यथा शोफा शैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥ २८ ॥

(अन्यथेति । अन्यथा उक्तप्रकारादन्यथा पीतं) तत् मद्यं शोफादीन् करोति । शैथिल्यं निबिडताभावः । सर्वाङ्गीणस्तीव्रसन्तापो दाहः । मोहो वैथिल्यम् ॥

कुन्देन्दुधवळं शालिमश्रीयाज्जांगलैः पलैः ।

कुन्देन्दुधवळमिति । जांगलैः पलैः— मांसैः सह शालिमद्यात् । कुन्देन्दुधवळमिति शुद्धशालिगुणम् । “क्षुण्णस्सितः स्मृतश्शाली रक्तो व्रीहिरुदाहतः ।”

पिबेद्रसं नातिघनं रसाळां रागषाडवौ ॥ २९ ॥

पानकं पंचसाराख्यं नवमृद्भाजनस्थितम् ।

पोचचोचदलैर्युक्तं साम्ळं मृन्मयशुक्तिभिः ॥ ३० ॥

१. ख. एव ॥ २. शोष. अ. आ. इ ॥ ३. ख. एव ॥

സകുന്തലാർത്ഥവിട്ട്. ശക്കര പഞ്ചസാര. ശോഫം വീക്കം.

पाटलावासितं चांभस्सकर्पूरं सुशीतलम् ।

पिवेदिति । रस मांसरसं नातिघनं तनुभूतं पिवेत् । अतिघनस्य विदाहि-
त्वात् । रसाळादींश्च । “शर्करामरिचाक्रान्तं निरबु मथितं दधि । शुण्ठीजीरकसंयुक्तं
रसाळेत्यभिधीयते ॥” “द्राक्षाकाथः शालिसक्तूपपन्नो मेध्वांशाढ्यस्सत्रिजातस्सधान्यः ।
गौडोपेतः शर्करावांशिमिश्रो’ रागो ज्ञेयः षाडबो डाडिमाळः ॥” नवमृद्राजनस्थितं
मोचादिभिर्भुक्तं साम्ळं पञ्चसाराख्यं पानकं मृण्मथशुक्तिभिः पिवेत् । “द्राक्षामधूकमधुक-
कोलडाडिमसाधितम् । पानकं पञ्चसाराख्यं दाहन्तृष्णानिर्वर्तकम् ॥” पञ्चसाराणां कल्कं
सलिलेनालोड्य रात्रिस्थितं वाससा सङ्गाल्य नवे मृण्मथकुम्भे स्थितं सम्मर्दितमोचा-
दिभिर्भुक्तं डाडिमादिनेषदम्ळं मृण्मथपात्रैः पिवेदिति । पाटलावासितं सकर्पूरं सुशी-
तलम्भश्च । पाटलावासितत्वेन कर्पूरचूर्णयुक्तत्वेन च सुतरां शीतलम्भश्च मृण्म-
थशुक्तिभिः पिवेत् ॥

शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान्नजन्यां भक्षयन् पिवेत् ॥ ३१ ॥

ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।

शशाङ्ककिरणानिति । रजन्यां शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् भक्षयन् चन्द्रनक्षत्रशी-
तलं ससितं माहिषं क्षीरं पिवेत् इत्यन्वयः । रात्रौ शशाङ्ककिरणाह्वयभक्ष्याणां भक्ष-
णकाले किञ्चित्कालमाकाशे स्थापनात् चन्द्रनक्षत्रांशुसंपर्केण सुतरां शीतलं माहिषीस-
बन्धी पयः पिवेत् । चन्द्रहीने काले नक्षत्रैश्शीतलमिति । “प्रक्षिप्य शर्करां क्षीरे
पक्वेऽतिघनतां गते । निवर्तिता ये भक्ष्यास्ते शशाङ्ककिरणाह्वयाः ॥”

अभ्रंकषमहासालतालरुद्रोष्णरश्मिषु ॥ ३२ ॥

वनेषु माधवीरश्मिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ।

सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटाब्जिके ॥ ३३ ॥

कायमन्त्रे चित्ते चूतप्रवाळफललुंबिभिः ।

कदलीदलकलहारमृणाळकमलोत्पलैः ॥ ३४ ॥

कोमलैः कल्पिते तल्पे हस्तकुसुमपल्लवैः ।

१. क्षौद्रप्रायः शर्करावांशिमिश्रः । गौळांशाढ्यस्सत्रिजातस्सधान्यो. ख. ॥

മോചം ഏലത്തരി ചോചം ഏലവണ്ടി തത്താലി. ഒളം തീൻ
പുല്ല. പാടലാ പാതിരി.

മध्यന്दिനൈകതപാതഃ സ്വപ്യാദ്ധാരാഗൃഹേഽथവാ ॥ 35 ॥

പുസ്ത'ഖ്വീസ്തനഹസ്താസ്യപ്രവൃത്തോശീരवारिणि ।

മध्यന്दिനേ അർകതപാതഃ അർദ്ധഭൂഷമദ്ധ്യസാലതാലരൂഢോണ്ണരश्मिषു മാധവീശ്ലിഷ്ടദാക്ഷാസ്ത-
 വകശാലിषു വനേഷു സുഗന്ധിഹിമപാനീയസിന്ധ്യമാനപടാലികേ ചൂതപ്രവാഹകുലുവിभिഃ ചിതേ കായ-
 माने. കോമലൈഃ കടക്കിടക്കകുലഹാരമൃണാലകുസുമലോത്പലൈഃ കല്പിതേ തൽപേ സ്വപ്യാദിത്യന്വയഃ ।
 മध्यന്दिനേ മദ്ധ്യാഹ്നേ സൂര്യരश्मിസന്തപ്തസന്തപ്യുച്ഛതയാ, അകാശമുഖ്ലിഖദ്വിർവ്വഹദ്വിഃ സാലൈസ്താ-
 ലൈश्च स्थगित उष्णरश्मयेषु; तथा, अतिमुकलताश्चिष्टദാക്ഷാമജ്ജരീയുതേषൂപവനേഷു കല്പിതേ
 जालादिसुरभिपुष्पवासितत्वात् सुगन्धिना शिशिरेण पानीयेन सिन्ध्यमाना पटालिका
 यस्मिन्; तथा चूतानां प्रवाहैः फललुविभिश्च परितो व्याप्ते कायमाने प्रपायं,
 सुकुमारस्पर्शत्वात् कोमलैः कदलीकुळादिभिर्बिरचितैः; तथा विकसन्तः कुसुमानि पल-
 वाश्च यस्मिन्, तथाविधे शयने शयितो निद्रां सेवेत । कदल्या दलमभिनवजातं
 पत्रम् । कुलहारं सौगन्धिकम् । कुसुमं पद्मम् । अथवा पुस्त'ख्വീस्തनहस्तास्यप्रवृ-
 त्तोशീरवारिणि धारागृहे स्वप्यात् । पुस्त'ख्വീस्തनहस्तास्यैः प्रवृत्तमुशीरवासितं वारि यत्र
 तस्मिन्धारागृहे स्वप्याद्वा । धारागृहनाम चतुस्तम्भप्रतिष्ठितमहर्ष्यप्रभवामिर्निष्यन्दि-
 नीभिर्जलधाराभिः परिवृतं मण्डपम् ॥

निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ॥ 36 ॥

आसनं—

निशाസു നിശാകരകരാകീർണേ സൗധപൃष्ठേ ചാസനം ക്വയാദിതി । രാജ്യാ ചന്ദ്രരश्मि-
 भिव्याप्तिं हर्म्यतल एव स्थितिं कुर्वीतेत्यर्थः ॥

स्वस्थचित्तस्य चन्दनाद्रस्य मालिनः ।

निवृत्तകामതന്ത്രस्य सुसूक्ष्मतേनुवाससः ॥ 37 ॥

जलद्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।

उत्क्षेपाश्च मृदूक्षेपा दलवर्षिहिमानिलाः ॥ 38 ॥

1. पुत्त. अ. आ. इ. ई. इन्दुश्च ॥ 2. तरवाससः. आ ॥

പടാളികു തിര. സുലം പന്ത. താലം കരിമ്പന. മാധവീ
 കുരുക്കുത്തിമല്ല. കുറു ഇതി കേചിൽ. സ്തബകം പൂക്കുല.
 കായമാനം പന്തൽ. പ്രവാളം തളിർ. ചുതുമലപുഞ്ചി മാമ്പ
 ഘക്കുല, ഉണർച്ചം താമരവളയം. ഉൽപ്പലം കരിങ്കുവളം.

कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचन्दनाः ।

मनोहरकळालापाः शिशवशारिकाशुकाः ॥ ३९ ॥

मृणाळवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।

जंगमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥ ४० ॥

स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः निवृत्तकामतन्त्रस्य पुरुषस्य जलार्द्रादयः क्लमं हरन्ति । स्वस्थचित्तस्येति प्रागुपात्तं प्राधान्यख्यापनार्थम् । स्वस्थचित्तस्यैव जलार्द्रादयः शरीरसादं नुदन्ति, नोपतप्तमनसः । उक्तञ्च— “निवृत्तिः पुष्टिहेतूतां, शोकरशोषणानां” मिति । तथा चन्दनार्द्रस्य । क्षणे क्षणे चन्दनालितदेहः स्यादित्यर्थः । तथा सुगन्धपुष्पविरचितमालाधारी स्यादित्यर्थः । निवृत्तमुपरतं कामतन्त्रं कामव्यापारो यस्य । सुरतादुपरतमानसः स्यादिति । उक्तञ्च— “विरलानङ्गसङ्गमः” इति । तथा सुनरां सूक्ष्मे अग्रक्षे तनुनो स्वच्छे वाससी यस्य । तादृशवस्त्रधारी स्यादिति । जलार्द्राः कळभेनार्द्राः पटखण्डेन निर्मिताः । विस्तृता महान्तः, पद्मिनीपुट्या नळिनीपत्राणि, वीजनार्थम् । उत्क्षेपाश्च । किम्भूताः? मृदूत्क्षेपाः, जलवर्षिहिमानिलाश्च । मृदु शनैश्शनैरुत्क्षेपो वीजनं येषां । तथा जलवर्षी हिमोऽनिलो येषु । शीतज्जलाभ्युक्षितैरेतैर्मन्दोद्गमो वायुः कार्य इत्यर्थः । कर्पूरशकलग्रथिता मालाः, मल्लिकामालाश्च । हाराः—मुक्तादामानि, सहरिचन्दनाः । “छेदे रक्तं कषे पीतं हरिचन्दनमुच्यते ।” हरिचन्दनेनाप्यनुलेखः कार्य इति । मनोहरः कळो मधुर आलापो येषां तथाविधाः । शिशवो बालकाः । तेषां दर्शनादिना च क्लमनाशः । तेषाञ्च दर्शनेन कूजनश्रवणेन च क्लमनाशः । कान्ता मृणाळवलयाः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वला दक्षिताश्च क्लमं हरन्ति । स्वत एव सुन्दराङ्ग्यो मृणाळकलितवलयाः—विकसितकमलधारणेनोज्ज्वलदेहाः, स्त्रियश्च दर्शनालिङ्गनादिभिः क्लमं हरन्ति । एवम्भूताश्चोत्प्रेक्ष्यन्ते—जङ्गमास्सर्वास्मिन्धः पद्मिन्य इव ॥

वर्षाचर्यामाह— आदानेति ।

आदानगञ्जानवपुषामग्निस्सन्नोऽपि सीदति ।

वर्षासु दोषैः—

आदानगञ्जानवपुषां सन्नः अग्निः वर्षासु अपि दोषैः सीदति इत्यन्वयः । आदानकालेन दुर्बलशरीराणां नृणां सन्नो मन्दोऽग्निः प्रावृषि पुनर्दुष्टैर्दोषैर्वातादिभिरवसन्नो भवति । अतिमन्दो भवतीत्यर्थः ॥

दुष्टानामेव वातादीनामग्निसादकरत्वात् कैथन्ते दुष्टा इत्याह— दुष्यन्तीति ।

दुष्यन्ति तेष्वुलम्बांबुदेऽवरे ॥ ४१ ॥

सतुषारेण मरुता सहस्रा शीतलेन च ।

भूवाष्पेगाम्छपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४२ ॥

वहनिनैव च मन्देन—

अम्बरे अंबुलम्बांबुदे सति ते सतुषारेण सहसा शीतलेन मरुता भूवाष्पेण अम्बराकेन मलिनेन वारिणा मन्देन वह्निना च दुष्यन्ति इत्यन्वयः । अंबरे—आकाशे, अंबुनाऽतिनिर्भरत्वाच्छेदा मेघा यस्मिन् । प्रवृत्तसर्ववृत्त्यां प्रावृषीत्यर्थः । तस्मिन् सति सवारिशीकरेण, अत एव सहसा प्रोष्मसन्तापादनन्तरमेव शीतलेन बाहेन मरुता, आम्ब-
न्तरो वायुर्दुष्यति । ग्रीष्मदीपिताया भुवः प्रथमजलसेकेन जात ऊष्मा धूम्रकारो
वाष्पो भूवाष्प इत्युच्यते । तेन भूवाष्पेण तथा कालस्वाभाव्यादम्बराकेन वारिणा
तथा मलिनेन लूतादितन्तुविण्मूवादिकलुषेण वारिणा च पित्तं दुष्यति । मन्देन
वह्निना, चशब्दान्मलिनेन वारिणा च श्लेष्मा दुष्यति । एवन्ते दोषा दुष्टिं प्राप्नु-
वन्ति । स्वकर्मण्ययोग्यास्सन्त्यन्त इत्यर्थः । पूर्वविधिसिद्धत्वाद्वहेर्मान्द्यानुवादः ।
अत दुष्यन्तीत्युक्त्या स्वस्थानस्था एव दुष्टिं प्राप्ता विषादिस्पृष्टव्यैवत्स्वकर्मगुणाहीना
जायन्ते इत्यवगन्तव्यम् ॥

तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।

भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् ॥ ४३ ॥

तेष्विति । अन्योन्यदूषिषु साधारणं सर्वं भजेत् । यत् ऊष्मणः तेजनञ्च
तत् भजेत् इत्यन्वयः । तेष्वग्निवातपित्तश्लेष्मसु पूर्वोक्तप्रकारेण परस्परदूषणस्वभावेषु
सत्सु साधारणं दोषत्रयशमनं सर्वं “तिक्तामृतासैन्धवडाडिमा”दिकं भजेत् । यदग्नेः
सन्दीपनं पञ्चकोचादि तच्च सेवेत । वातादिभिरग्निर्दुष्यति, मन्देनाग्निना वातादिदुष्टिः,
इत्यन्योन्यदूषित्वम् ॥

किं साधारणमिति तदुदाहरणार्थमाह— आस्थापनमिति ।

आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।

जांगलं पिशितं यूवं मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥ ४४ ॥

पूर्वोक्तस्य रसोपयोगस्य विशेषमाह— नित्यमिति ।

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ५६ ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः कार्यः । सर्वदृष्टुं सर्वरसाभ्यासः कार्य इति । देहस्य रसस्य च पाञ्चभौतिकत्वात्सर्वरसोपयोगेनैव देहस्थाय्यायनं भवति । षडृतुकस्यापि कालस्य पाञ्चभौतिकत्वे शिशिरारुच्यस्य कालस्य खत्र्यात्मकत्वाद्देहस्यापि खत्र्यात्मकभाववर्धनेन जातायाः पीडाया निरसनार्थं तत्प्रतिपक्षभूतस्य रसस्योपयोग आधिक्येनैव कार्य इति । कृतौ कृतौ स्वस्वाधिक्यं नित्यं सर्वरसाभ्यासः कार्य इति । कृतावृतौ स्वस्थर्तुभेदप्रति विहितस्य रसस्याविशेषसेवनमन्येषामल्पसेवनमित्यर्थः ॥

कृतुसन्धौ चर्याभेदप्रदर्शनार्थं कृतुसन्धिमाह— कृत्वोरिति ।

कृत्वोरन्त्यादि सप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।

तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ ५७ ॥

(कृत्वोः शिशिरवसन्तयोर्ग्रामप्रावृषोरियादिक्योरन्त्यश्चादिश्चान्त्यादी यौ सप्ताहौ तावृतुसन्धिरिति स्मृतः, इत्युच्यते ।) गच्छत कृत्वोरन्त्यसप्ताह आगच्छतश्चतुर्दशदिसप्ताह इति दिवसाश्चतुर्दश कृतुसन्धिश्चतुर्दशवाच्याः । तत्र पूर्वविधिः क्रमात् त्याज्यः, अपरः क्रमात् सेवनीयः । तत्र कृतुसन्धौ पूर्वर्तुसम्बन्धो विधिश्चर्या, अन्त्यसप्ताहादारभ्य क्रमेण “पादेनापथ्यमभ्यस्त” मित्यादिना त्याज्यः । अपरः उत्तर्तु सम्बन्धी तद्वत्सेवनीयः ॥

किमेवं कथित इत्याह— असात्म्येति ।

असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ॥ ५८ ॥

सहसा त्यागशीलनात् असात्म्यजाः रोगाः स्युः हि । पूर्वान्यस्तेस्य झटिति त्यागात् झटिति शीलनाच्चासात्म्यजाता रोगा भवन्ति यस्मात् तस्मात् क्रमेण त्याज्यः क्रमेण सेव्यश्चेत्यर्थः । पूर्वान्यस्तस्य त्यागोऽप्यसात्म्य एव । अनभ्यस्तस्य सेवाऽप्यसात्म्या एव । आत्मना सहाभ्यस्तं सात्म्यम् ॥

इति निष्ठातीरगताश्वत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां वाक्यप्रदीपिकायां सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

१. रन्तादि. अ. आ. इ. ई. इन्दुश्च. ॥ २. कृत्वोरन्त्यादिसप्ताहौ कृतुसन्धिः इति स्मृतः. ख. ॥ ३. आत्मना सहाभ्यस्तं सात्म्यं, तस्य भावः सात्म्यम्. ख. ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वस्थस्य रोगानुत्पत्तिः कालतः प्रागुदीरिता ।
कर्मतो व्याध्यनुत्पत्तिरिदानीमभिधीयते ॥

यद्वा—

उक्तेन स्वस्थवृत्तेन न स्वास्थ्यं वेगधारिणः ।
अतस्तत्प्रतिषेधार्थं रोगानुत्पत्तिरुच्यते ॥

अथातो रोगानुत्पादनीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेति । रोगाणामनुत्पादनं रोगानुत्पादनं, तस्मै हितो रोगानुत्पादनीयः ।

वेगानां प्राप्ताणामप्रतिषेधाद्रोगानुत्पत्तिरुच्यते । अतस्ते वेगा न धार्या
इत्याह— वेगानिति ।

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृक्षुधाम् ।

निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥

वातादीनां वेगान्न धारयेत् । ऊर्ध्वाधोभेदेन द्विविधो वातः । ऊर्ध्ववात
उद्गाररूपः । अधोवातोऽपानाख्यः । विद् पुरीषः । श्रमेण ध्वयानादिजेन जातः श्वासः
श्रमश्वासः । सुखविकासो गीत्रविनामो जृम्भा । “प्रवृत्त्युन्मुखता वेगो वातादीना-
मिति स्मृतः” । वातादीनाञ्चतुर्देशानां प्रवृत्त्युन्मुखत्वे सति शीघ्रं तद्विसर्जनं कार्य-
मित्यर्थः ॥

एवं धारणायोग्येषु वेगेषु ये रोगाः संभवन्तीति तानाख्यातुकामः, तत्र वातस्यो-
र्ध्वाधोभेदेन द्वित्वेऽपि, पूर्वं सूत्रपुरीषसमानयोगक्षेमत्वात् गुल्मादिक्वृत्त्वाच्च प्रबल-
स्याधोवातस्य निरोधजातान् रोगान्दर्शयति— अधोवातस्येति ।

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तस्क्लृभाः ।

കുലം തുക്കൽ. തുറ ഭാവം. ക്ഷുത്തം പതി. (വിരക്തം).
കാസം. ക്ഷ. (ചുമ). ജമ കോട്ടുവായ. അതു കണ്ണനീർ. തേരസ്സ്
തുക്കും.

वातमूत्रशकृतसंगदृश्यप्रिवधहृद्गदाः ॥ २ ॥

अधोवातस्य रोधेन गुल्मादयः स्युः । अधोवातवेगधारेणु' गुल्मादयो दश रोगा भवन्ति । रुक्, योग्यत्वात् पृष्ठे'दरवस्त्र्यादिवु पीडाविशेषः । क्लम इन्द्रिय-
सादः । वातमूत्रशकृतामप्रवृत्तिः । दृश्यमोर्वधो नाशः । हृद्गदो हृद्गोगः । गुल्मो-
दावतौ वक्ष्यमाणलक्षणौ ॥

शकृतः पिण्डकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।

मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ॥ ३ ॥

शकृत इति । शकृतो रोधेन पिण्डकोद्वेष्टादयो रोगाः स्मृताः, जायन्त
इत्यर्थः । प्रतिश्यायः पीनसः । मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पुरीषच्छर्दनञ्च । पूर्वोक्ता
अधोवातरोधजाता रोगाश्च स्मृताः । तेषां भवन्तीत्यर्थः ॥

अंगभंगाध्मरीवस्तिमेद्वंक्षणेवेदनाः ।

मूत्रस्य रोधात् पूर्वे च प्रायो रोगाः—

अङ्गेति । मूत्रस्य रोधादङ्गभङ्गादयः स्युः । वस्त्र्याशये, मेद्वे, वंक्षणे च वेदना
पीडा । पूर्वे वातशकृद्रोधोत्था रोगाश्च प्रायो जायन्ते । प्रायोग्रहणाद्वातशकृद्रोधजेषु रोगेषु
कतिचिदेव रोगा जायन्त इत्युक्तम् । एते च रोगा वातादीनां चिरकालधारणेनैव
जायन्ते । न कादाचित्कधारणेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

क्रमेणैषाश्चिकित्सितमाह— तदौषधमिति ।

तदौषधम् ॥ ४ ॥

वर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च तदौषधम् । वर्त्यादिकं तेषां वाता-
दित्रयरोधजातानां रोगाणामौषधश्चिकित्सितम् । “फलप्रधानैः कुम्भार्यमूत्रादिद्रवपेषितैः ।
पिण्डी कराङ्गुशनिभा फलवर्तिरिति स्मृता ॥ अपानमूत्रशकृतामप्रवृत्तौ रुजासु च । तां
प्रयुञ्ज्यात् घृताभ्यक्तामक्ते पायौ विचक्षणः” ॥ अभ्यङ्गोऽभ्यञ्जनम् । वातहरद्रव्यसाधिते

१. रोधेन. ख. ॥ പിണ്ഡികോദ्वേഷ്ട. കാൽവണ്ണ ഉഷ്ടക.
ശിരോരുക. തലനോവ്.

द्रवे द्रोणीस्थिते ममदेहस्यावस्थापनमवगीहः । उपनाद्वादि कमर्थस्वेदनञ्च । वस्तिकर्म निरूढः । प्रयोगाणामुक्तानां समुच्चयार्थमेकश्चकारः । अन्योऽनुक्तवातहरकाथादिर्पिः प्रहार्थः ॥

विण्मूत्ररोधजेषु विशेषचिकित्सितमाचष्टे— अन्नपानमिति ।

अन्नपानं च विड्भेदि विड्भोधात्थेषु यक्ष्मसु ॥ ५ ॥

विड्भोधात्थेषु यक्ष्मसु विड्भेदि अन्नपानञ्च । पुरीषरोधजातषु रोगेषु विशो मलस्य भेदि प्रवर्तकं वास्तुकमस्त्वाद्यन्नपानं शस्यते । चशब्दात् पूर्वोक्तं वस्त्यादिकञ्च ॥

मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ।

जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ॥ ६ ॥

अवपीडकमेतच्च संज्ञितं—

मूत्रजेष्विति । मूलजेषु तु पाने प्राग्भक्तञ्च जीर्णान्तिकञ्च घृतं शस्यते । मूत्ररोधजेषु रोगेषु पानविषये भोजनस्य पूर्वञ्च पूर्वपीतघृतजरणानन्तरञ्च घृतं शस्यते । घृतपानं कुर्यादित्यर्थः । अन्नपानस्य कोपः । “अन्नदौ विगुणेऽपाने” इति पूर्व घृतप्रयोगः । अन्नेन सह प्रयोगविधानादल्पमात्रमिति च सिध्यति । कियन्मालं सेवनीयमिति दर्शयति— योजनाद्वयं उत्तमया मालया शस्यते । अहोरात्रजरणलक्षणया सेव्यमिति । भक्तस्य पूर्वमवस्थावशादेकयामेन यामद्वयेन यामत्रयेण वा पचनयोग्यं पीत्वा तेन सह पचनयोग्यमन्नञ्च भुञ्जीत । पुनस्तत्पचनानन्तरं शेषयामपचनयोग्यं घृतमेव पिबेत् । एवमुभयकालप्रयोगेणाहोरात्रजरणलक्षणा मात्रा प्रयुक्ता भवति । वेगधारणेन कथुरेव दुष्यति । तस्य वायुकोपस्य तैलमेव श्रेयः । अत्र घृतमेव श्रेय इति विशेषणार्थप्रदर्शनार्थस्तु शब्दः । एतदेवावपीडकमिति संज्ञितञ्च । एतस्य घृतपानविधानस्यावपीडकसंज्ञेत्यर्थः । अन्नमवपीडयतीत्यवपीडकम्, ऊर्ध्वाधोनिगेधेनान्नावपीडनात् । उक्तञ्च— “भक्तस्य प्राक् तदन्ते च सर्पिरिष्टं विशेषतः । मूत्रजेषु गदेष्वेतदवपीडाख्यया स्मृतम् ॥” इति ॥

इदानीमूर्ध्ववातरोधजातान् रोगान्दर्शयति— धारणादिति ।

धारणात् पुनः ।

उद्गारस्यारुचिः कम्पो दिबन्धो हृदयोरसोः ॥ ७ ॥

आध्मानकासहिध्माश्च, हिध्मावत्तत्र मेषजम् ।

പുനരൂദാരസ്യ ധീരണാദരൂഢ്യാദയഃ സ്യുഃ । പുനരഭ്വദോ വാതരോധസാമാന്യാദധോവാ-
താനന്തരം വക്തവ്യോദ്വാരാഭ്യോർദ്ധ്വാതപരാംശകഃ । അരചിരബ്രാഹ്മണാഭിരാഷഃ । കമ്പസർവാङ्ഗചലനം ।
ഹൃദയേ ഊർധ്വേ ച വിവർദ്ധ്വഃ, അന്തഃ സ്തംഭപ്രതീതിഃ । ഹിമമേതി— തത്രോദ്വാരധാരണാജാതേഷു
രോഗेषു ഹിമമാചികിത്സാ കാര്യം ॥

പുനഃ ക്രമേണ ക്ഷവാദീന്വിദ്ദിശതി— ശിരോർത്തിതി ।

शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तംभादितं क्षुतेः ॥ ८ ॥

ക്ഷുതേർദ്വാരാബ്ധിശിരോത്യാദികം സ्याത് । ഇन्द्रിയാണാം ചക്ഷുരാदीനാം സ്വവിഷയഗ്രഹണ-
ശക്തത്വം ദൗർബല്യം । വാതപൂർണ്ണത്വാന്മന്യയോഽപ്ലവ്യാഭാവോ മന്യാസ്തംഭഃ । അർദിതോ വാതരോഗവി-
ശേഷഃ । “പ്രാണവ്യാനൗ സമൗ സയാസാଁ മूर्ध्नि ശ്ലോതഃപഥേ സ്ഥിതൌ । നസ്തഃ പ്രവർതന്തേ ശബ്ദഃ
ക്ഷുതന്തദിതി നിർദ്ദിശേത് ॥”

तीक्ष्णधूमांजनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ।

प्रवर्तयेत् क्षുतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शീलयेत् ॥ ९ ॥

തീക്ഷ്ണേതി । സക്താം ക്ഷുതിം തീക്ഷ്ണധൂമാദിभिഃ പ്രവർതयेത് । സക്താമപ്രവർതമാനാം ।
തീക്ഷ്ണശബ്ദസ്യ നാവനാന്തൈസ്സംബന്ധഃ । തീക്ഷ്ണധൂമാദയോ വक्ष്യമാണാഃ । തീക്ഷ്ണാഘ്രാണം നാസയാ
മരिचादिग्रहणम् । ക്ഷുതപ്രവർതനാനന്തരം പ്രാണവ്യാനവാദ്യോസ്സാമ്യായ് സ്നേഹസ്വേദൌ ചാभ्यसेत् ॥

शोषांगसादबाधिर्यंसमोहभ्रमहृद्भ्रदाः ।

तृष्णाया निग्रहात्, तत्र शीतस्सर्वो विधिर्हितः ॥ १० ॥

ശോഷേതി । തൃഷ്ണായാ നിഗ്രഹാത് നിരോധാത്, ശോഷാദഃ സ്യുഃ । ജ്വാപി ഇത്യജ്വാശോഷഃ
അജ്ഞാതാദശരീരസത്യാശക്തതാ । സംമോഹോ വൈകല്യം । തത്ര തൃഷ്ണാരോധജेषു സർവൗ വിധി-
രന്വപാനാദികഃ ശീതോ ഹിതഃ । ശീതഗുണൈർവ്യയൈരന്വപാനാദികഃ കല്യ ഇത്യർത്ഥഃ ॥

अंगभंगारुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षुयः ।

तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ॥ ११ ॥

അംഗഭംഗം രുചിഗ്ലാനി കാർഷ്യശൂലഭ്രമാഃ ക്ഷുയഃ ।
തലനോവ്, ബാധിതം ചെവികേൾക്കാത്തു. ഭോജനം ചെൽക്കൂ.

अङ्गभङ्गेति । क्षुधो निग्रहादङ्गभङ्गादयः स्युः । ग्लानिशरीरसादः । शूल इति योग्यत्वात् पकाशयगतशूलः । तत्र क्षुद्रेगधारणजातेषु रोगेषु लघ्वादिगुणं भोजनं योज्यम् । शाल्यादीनामन्नं मात्रया भोज्यमित्यर्थः ॥

निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ।

अंगमर्दश्च, तत्प्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥ १२ ॥

निद्राया इति । निद्राया निग्रहान्मोहादयो भवन्ति । मूर्ध्नोऽक्ष्णोश्च गौरवम् । आलस्यं निरुत्साहत्वम् । तत्र निद्रावेगरोधजेषु स्वप्न इष्टः, संवाहनानि च इष्टानि । अङ्गप्रत्यङ्गेषु च तत्तदङ्गोचितं संवाहनं कुशलैः कारयेदित्यर्थः ॥

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ।

शोषो हिध्मा च, कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ॥ १३ ॥

कासस्येति । कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः, तस्य कामस्याधिक्यं स्यात् । तथा श्वासादयश्च । हृदामयो हृद्दोगः । अत्र कासहा विधिः सुतरां कार्यः । कासरोध-जेष्वेव कासचिकित्सितोक्तो विधिरतिशयेन कार्यः । सुतरामित्यनेन श्वासादेरपि चिकित्सितमवस्थावशाद्योज्यमिति ॥

गुल्महृद्दोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ।

हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ॥ १४ ॥

विधारिताश्रमश्वासात् गुल्मादयः स्युः । अध्वादिना श्रमेण जातः श्वासः श्रमश्वासः । तस्य वेगधारणेन गुल्मादयः स्युः । तत्र विश्रमणं हितं, वातघ्नः क्रियाक्रमश्च । श्रमश्वासरोधजेषु निर्व्यापारतया स्थितिस्तथा स्नेहस्वेदादिकः क्रियाक्रमश्च हितः ॥

जृम्भायाः श्ववद्वोगाः, सर्वोऽत्रानिलजिद्विधिः ।

കാർപ്പം മെലിയൽ. ജുംലികാ മുരിനിവരക. അംഗമർദ്ദം മേൽനറുങ്ങിനോവുക. സംവാഹനം തലോടുക. १. सर्वश्चानिलहा विधिः ई. ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यंगावगाहनम् ।

वस्तिशुद्धिकरैस्सिद्धं भजेत् क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ॥ २० ॥

शुक्लादिति । विधारिताच्छुक्लात्तत्त्ववर्णं तस्य शुक्लस्य स्रवणम् । गुह्यवेदना पायुमेहनवृषणशूलम् । प्रकृतत्वात् गुह्य एव श्वयथुः । हृद्व्यथा हृद्रोगः । वर्ध्म वृद्धिरोगः । अश्म अश्मरी । षण्डता स्त्रीगमनाशक्तत्वम् । तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । वस्तिरनुवासननिरुहोत्तररूपः । वस्तिशुद्धिकरः कूटमाण्डत्रयसुप्रभृतिभिस्सिद्धं क्षीरं भजेत् । स्वबुध्यनुकूलशीलत्वात् प्रियाः स्त्रियश्च ॥

वेगरोधिनो ये न चिकित्स्यास्तान्दर्शयति— तृट्शूलार्तमिति ।

तृट्शूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विद्वमं वेगरोधिनम् ।

तृट्शूलार्तं विद्वमं क्षीणं वेगरोधिनन्त्यजेत् । तृषा पिपासया योग्यत्वाद्दस्त्यादिप्रदेशे शूलेन चार्तं पीडितं, पुरीषं छेद्यन्तं क्षीणदेहं वेगरोधिनं न चिकित्सेत् ॥

वेगधारणेन न केवलमेत एव रोगा जायन्ते, अन्येऽपि रोगास्सन्तीत्याह— रोगा इति ।

रोगास्सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ २१ ॥

सर्वे रोगा अपि वेगोदीरणधारणैर्जायन्ते । वातादिवेगानामप्रवृत्तानामुदीरणेन तथा तेषां प्रवृत्तानामप्रवर्त्तनेन सर्वेऽपि व्याधयो भवन्ति । न केवलं पूर्वोक्ता एव गुल्मादय इत्यपिशब्दार्थः । अत्र वेगानमुदीरणद्वेगधारणजा एव गुल्मादयः पूर्वोक्तास्सर्वे संभवन्ति । तत्र तथान्निधमेव भैषज्यमपीति सूचयितुमनुवादरूपेण सर्वेऽपि रोगा धारणैरुदीरणैर्जायन्त इत्युक्तवान् । वेगोदीरणजातानां रोगाणां दुर्बलत्वं ख्यापयितुमनुवादः ॥

ननु रोगानुत्पादनीयः प्रस्तुतः । तत् कथं सर्वरोगाणां भैषज्यं प्रस्तुतमिति । अत्र परिहाररूपेणैतदाह— निर्दिष्टमिति ।

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ।

तत्र ये तु भूयिष्ठं जायन्ते तान् प्रति साधनं निर्दिष्टम् । तेषु वेगोदीरणधारणजेषु रोगेषु मध्ये ये तु भूयिष्ठं बाहुल्येन तदानीमेव जायन्ते गुल्मोदावर्तादयः, तान् रोगान् प्रति चिकित्सितं वर्त्यभ्यङ्गेल्यादिना साधनं निर्दिष्टमुक्तम् । ये तु पुनरानुषङ्गिकास्तेषां गन्ध्यमाणेन विशेषचिकित्सा कार्येति सूचयितुं तुशब्दः ॥

सर्वेषां रोगाणां युक्त्या चिकित्सितन्दर्शयति— तत इति ।

ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत् प्रकुप्यति ॥ २२ ॥

अन्नपानौषधं तस्य युञ्जीतातोऽनुलोमनम् ।

ततश्च प्रायः अनेकधा पवनः प्रकुप्यति यत् अतः तस्यानुलोमनमन्नपानौषधं युञ्जीत इत्यन्वयः । ततश्च वेगोदीरणधारणाभ्यां पुनर्बाहुल्येनानेकधा रुद्धावकाशलब्धा वकाशत्वादिबहुप्रकारेण पवन एव कोपं याति । अस्मात् कारणात्तस्य पवनस्यानुलोमनं स्वमार्गयोजकमन्नपानमौषधञ्च शोधनशमनरूपं योजयेत् । प्रायश्शब्देन क्वचित् कफादेरपि कोपमनुवदति । वेगोदीरणधारणन्नाम वायोः कर्म । तस्य क्रियावत्त्वात् तेन वेगोदीरणधारणलक्षणेन वायुरेव कुप्यति । स कुपितस्सर्वानेव विकाराज्जनयति । “शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगाः” इत्याद्युक्तञ्च । एवं वायुकोपजातत्वात्सर्वरोगाणां वायो-रनुलोमनेन शान्तिर्भवति । इति युक्त्या सर्वरोगचिकित्सितमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

यदि वेगरोधाद्रोगा जायन्ते । तर्हि नरकादिहेतूनां लोभादीनामपि वेगा न धार्या इति प्राप्ते सतीदमाह— धारयेदिति ।

धारयेत्तु सदा वेगं न हितैषी प्रेत्य चेह च ॥ २३ ॥

लोभेभ्योद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ।

इह च प्रेत्य च हितैषी नरः जितेन्द्रियः सदा लोभादीनां वेगान्धारयेत्तु । ऐहिकामुक्तिकयोरात्मनो हितमिच्छन् पुरुषो जितेन्द्रियो भूत्वा सर्वकालं लोभादीनां वेगान्धारयेदेव । एषां प्रवृत्त्युन्मुखत्वे धारणमेव कार्यं, न वातादिवद्विसर्जनमिति । जितेन्द्रिय इत्यनेन धारणेऽभ्युपायं ब्रूते । इन्द्रियजये सत्येषां धारणं शक्यत इत्यर्थः । जितानि दान्तानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मनःषष्ठानि यस्य । ईर्ष्या क्रोधः । मात्सर्यं परैसम्पदि व्यथा ॥

अन्यदपि रोगानुत्पत्तिकारणन्दर्शयति— यतेतेति ।

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनम्प्रति ॥ २४ ॥

यथाकालं मलानां शोधनं प्रति यतेत च इत्यन्वयः । स्वशोधनकालानतिक्रमेण मलानां वातादीनां शोधनं वस्थ्यादिना बहिर्निष्कासनं प्रति यन्न कुर्वात् । यो यस्य मलस्य विहितशोधनकालस्स तस्मिन् काले शोधनीय इत्यर्थः ॥

मलशोधने निमित्तमाह— अत्यर्थमिति ।

अत्यर्थं संचितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः ।

ते अत्यर्थं सञ्चिताः क्रुद्धाः जीवितच्छिदः स्युः हि इत्यन्वयः । ते वातादयोऽतिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं गताः कुपितास्सन्तः प्रतीकाराविषयभूतत्वात् कदाचिज्जीवितविनाशकरा भवेयुः, यस्मात्तस्मात्ते शोधनीया इत्यर्थः । अत्यर्थं सञ्चिता इत्यनेन सञ्चयपूर्वं कुपितानां शोधनमेव श्रेष्ठमिति द्योतयति ॥

संशोधनं प्रशंसति— दोषा इति ।

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लघनपाचनैः ॥ २५ ॥

ये तु संशोधनैश्शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ।

दोषाः लघनपाचनैः जिताः कदाचित् कुप्यन्ति, ये तु संशोधनैः शुद्धाः तेषां पुनरुद्भवः न इत्यन्वयः । वातादयो लघनपाचनप्रयोगैः प्रकृतिं प्रापितास्सन्तः कदाचित् कस्मिंश्चिदवस्थान्तरे कोपं यान्ति । ये पुनरसंशोधनैर्वैस्यादिभिश्शुद्धा बहिर्निष्कासनेन प्रकृतिव्रीतास्तेषां वातादीनां पुनरुद्भवो न, पुनरोगकरणोन्मुखत्वं न स्यात् ॥

शोधनानन्तरकरणीयन्दर्शयति— यथाक्रममिति ।

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ।

अत ऊर्ध्वं कालवित् यथाक्रमं यथायोगं सिद्धानि रसायनानि वृष्ययोगांश्च प्रयोजयेदित्यन्वयः । संशोधनानन्तरं कालविद्वेद्यः, यथाक्रमं रसायनवाजीकरणोक्तविधानेन, यथायोगं ग्राह्यवासिष्ठदियोगेषु बहुषु तत्तद्देहयोग्यानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि स्वस्थप्रकरणोक्तत्वाद्वातातृपिकानि रसायनानि प्रयोजयेत् । तथा वाजीकरणोपेक्षी वृष्ययोगान् वाजीकरणानि च प्रयोजयेत् । कालशब्दो देशबलवयस्सात्त्व्याहारप्रकृतीन्मुखलक्षणार्थः ॥

रसायनादिपीडितदेहस्य रक्षणप्रकारमाह— भेषजेति ।

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्वृद्धं क्रमात् ॥ २७ ॥

शालिषष्टिकगोधूममुद्रमांसघृतादिभिः ।

हृद्यदीपनमैषज्यसंयोगादरुचिपक्तिदः ॥ २८ ॥

साभ्यंगोद्वर्तनस्ताननिरुहस्नेहवस्तिभिः ।

भेषजक्षपिते साभ्यङ्गादिभिर्हृद्यदीपनमैषज्यसंयोगादरुचिपक्तिदैः शाल्यादिभिराहारैः क्रमात् बृंहणं पथ्यम् । शोधनादिकर्शिते पुरुषे, अभ्यङ्गादिसहितैरभ्यङ्गादिभिश्चेत्यर्थः, तथा हृद्यौषधसंयोगादरुचिपक्तिदैर्दीपनौषधसंयोगादग्निबलप्रदैः, शाल्यादिभिराहारैश्शनैश्शनैर्बृंहणं हितमेव ॥

एवं बृंहणे कृते पुरुषः किं प्राप्नोतीत्याह— तथेति ।

तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ॥ २९ ॥

धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ।

तथा सः शर्म लभते, सर्वपावकपाटवादिकञ्च लभते । एवं कृते पुरुषश्शर्म सुखं रसायनवाजीकरणप्रयोगज्ञानफलरूपं स्वास्थ्यं लभते । तथाभूतधात्वन्नसम्बन्धिनां त्रयो-
दशाग्नीनां पाटवं स्वपाककरणे सामर्थ्यम् । धीवर्णयोश्चक्षुरादीन्द्रियाणाञ्च वैमल्यम् ।
तथा वृषतां स्त्रीगमनसामर्थ्यं दीर्घायुष्मत्त्वञ्च लभते ॥

इदानीं निजरोगोत्पत्तिकारणपरिहारप्रसङ्गेनागन्तवो रोगास्तत्परिहाराश्चोच्यन्ते—
य इति ।

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ॥ ३० ॥

रागद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ।

ये भूतान्संभवा रागद्वेषभयाद्याश्च ते गदाः आगन्तवः स्युरिति । भूता-
देवादयो ग्रहाः । विषं स्थावरजङ्गमोद्भवम् । वायुः पुरोवातादिः । क्षतश्शस्त्रादिजः ।
भङ्गी दण्डाद्यभिघातः । रागद्वेषभयाद्या रागद्वेषभयादिभवाः । “आद्यमादिभवे वाऽद्ये”
इति वैजयन्ती । भूतावेशादिहेतुभिस्तथा रागाद्युद्रेकहेतुभिश्च ये गदा जायन्ते तेषां
गदानामागन्तुसंज्ञेत्यर्थः ॥

त्यगः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ॥ ३१ ॥

देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ।

अनुत्पत्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः ॥ ३२ ॥

निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ।

त्याग इति । निजागन्तुविकाराणामनुत्पत्त्यै उत्पन्नानां शान्तये च समासेन प्रज्ञापराधत्यागादिक एष विधिः प्रदर्शितः । “धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपनम्” इति । तस्य त्यागः, अननुष्ठानम् । इन्द्रियाणामुपशमः संयमनम् । स्मृतिरतीतार्थानुस्मरणम् । देशो जाङ्गलादिः । कालः शीतादिः । आत्मा प्रकृत्यादिः । एषां विज्ञानमवबोधः । एवमभिजनोऽहं, तत्र चेदमुचितमिदमनुचितं, एवमहमर्थवान्, एवमहं शूरः, इदमस्मिन्देशे काले चोचितमिदमेति बहुविधं परिकल्पनं देशकालात्मविज्ञानम् । सतां वृत्तस्यानुवर्तनं सतामाचारानुष्ठानं । निजा वातादिदोषजाः, आगन्तुविकारा भूताद्युद्भवा ज्वरादयः, तेषामुत्पत्त्यभावाय, उत्पन्नानां निजागन्तुव्याधीनां नाशाय च संक्षेपेण प्रज्ञापराधत्यागादिक एष विधिरुक्तः । प्रज्ञापराधत्यागादीनामनुष्ठानेन निजागन्तवो रोगाः कदाचिन्न भवन्ति । उत्पन्नाश्च शान्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

इदानीन्दोषाणां शोधनकाल उच्यते— शीतोद्भवमिति ।

शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते

विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगानृत्तुजान्न जातु ॥ ३३ ॥

शीतोद्भवन्दोषचयं वसन्ते आशु सम्यग्विशोधयन्, ग्रीष्मजन्दोषचयमभ्रकाले आशु सम्यग्विशोधयन्, वार्षिकन्दोषचयं घनात्यये आशु सम्यग्विशोधयन्, ऋतुजान् रोगान् जातु न प्राप्नोति । हेमन्तशिरोऽहं कफं वसन्तकाले आशु, आदिमासे च । खरे सम्यग्धीनातिमात्रयोगाभावेन वमनेन निर्हरणाद्धेतोः कफकोपजनान् रोगान् कदाचिन्न प्राप्नोति । ग्रीष्मकालजातं वातं वर्षासु श्रावणख्ये मासे वस्तिभिर्विशोधनाद्धेतोर्वातकोपजातान् रोगान् न प्राप्नोति । वर्षाभवं दोषचयं पित्तं घनात्यये शरदि, अत्यन्तघनविनाशे कार्तिके मासे विरेचनेन विशोधनाद्धेतोः पित्तकोपजातान् रोगान् न प्राप्नोति । ऋतुजानिति कारणे कार्योपचारः । ऋतुकालस्य दोषकोपनत्वेन दोषरोगकारणाद्दुत्तुजानित्युक्तम् । अत्र पथ्यसेविनोऽपि कालस्वभावादोषकोपो नियतः । तत्परिहारार्थमेवं शोधनक्रम उक्तः ॥

स्वस्थानुष्ठेयकथनमुखेनोपसंहरति — नित्यमिति ।

नित्यं हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता समस्सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३४ ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी अरोगः भवति । नित्यं सर्वदैवात्मनो हिताहारविहारसेवनशीलः, तथा समीक्ष्यकारी विमृश्यकारी निरूप्य कार्याणां कर्ता, विषयेषु शब्दादिषु मधुरगीतस्त्रयादिषु, असक्तोऽतिश्रद्धाविहीनः, दाता यथाशक्ति दानशीलः, समः सुखदुःखेषूत्सेकदैर्न्यरहितः, तथा सत्यपरः सत्यसन्धः, क्षमावान् सर्वसहः । क्षमावत् एव पूर्वोक्तानुष्ठानशक्तिरिति भावः । आप्तोपसेवी च सज्जनसेवी च । आप्तोपसेवीत्यन्ते निर्देशादाप्तोपसेवेनैवात्मनो हिताहाराद्यनुष्ठानं भवेदिति सूचितम् । एवंविधः पुद्गलोऽरोगो भवति । ज्वरादिभ्यो रागादिभिश्च वियुक्तो भवतीति भावः ॥

इति निष्ठातीरगताश्वत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदयन्यास्यायां वाक्यप्रदीपिकायां सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पंचमोऽध्यायः ।

नित्यं हिताहारविहारसेवी भवेदिति प्रागुदितं यतो नः ।
हिताहिताहारविशेषवित्त्यै द्रवान्नविज्ञानविधिं ब्रवीति ॥
कठिनद्रवभेदत्वादाहारोऽपि द्विधा मतः ।
कठिनानां द्रवैः पाकात्स्वयमेवोपयोगतः ॥
तस्य पूर्वमुपन्यासः, श्रैष्ठ्यात्तोयस्यं तेष्वपि ।
आन्तरिक्षन्तु तत्रापि गुणाधिक्यात् प्रवक्ष्यते ॥

१. अस्याग्रे श्लोकद्वयमेतत् आ. इ. ई. पुस्तकेषूपलभ्यते । अर्थेष्वलभ्येष्वकृतप्रयत्नं कृत्वादर्शित्यमुपायवित्तु । जितेन्द्रियन्नानुत्पन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ कालोऽनुकूलो विषया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः कर्मसुखानुबन्धि । सत्त्वे विधेयं विशदा च बुद्धिर्भवन्ति धीरस्य सदा सुखाय ॥

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेति । द्रवाणान्तोऽयम्दीनां द्रव्याणां विज्ञानं गुणावबोधः, तस्मै हितमध्यायमिति ॥

तोयवर्गः ।

तत्रान्तरिक्षस्य गाङ्गसामुद्रभेदेन द्वित्वात् पूर्वं गाङ्गं जलमाह— जीवनमिति ।

जीवनन्तर्पणं हृद्यं हृद्यादि बुद्धिप्रबोधनम् ।

तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥ १ ॥

गंगां नभसो भ्रष्टं, स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।

हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालविप्रेक्षते ॥ २ ॥

नभसो भ्रष्टं गङ्गां नभसु जीवनादिगुणम् । वायुवशान्मेघैर्गङ्गात् उद्धृत्याभिवृष्टकाले
सुपात्रे वस्त्रादिना गृहीतं गाङ्गं जलमीदृगुणं भवति । जीवनमौजोद्बुद्धिकरम् । तर्पणं
मांसाद्याध्यायनकरम् । हृद्यं हृदयवर्तमानानां मनःप्रभृतीनां हितम् । ह्यादि— आनन्द-
करं, चन्द्रोदयदर्शनवदिर्देश्यमानन्दं विश्रुत इत्यर्थः । बुद्धिप्रबोधनं बुद्धेरुन्मेषकरम् । तनु
स्वच्छम् । अव्यक्तरसमनभिव्यक्तषड्रसोपेतम् । षड्रसान्तुल्यत्वेनावस्थितत्वादव्यक्त-
रसत्वम् । मृष्टमन्यद्रव्यस्वादोद्विष्टास्वादसुखजनकम् । शीतं शीतगुणं, स्पर्शेन वी-
र्येण च । लघु लघुगुणम् । ईदृगुणयुक्तस्य लघुत्वासंभवादस्य सूर्योद्धृतप्रमुक्तत्वात्
लघुत्वमिति वेद्यम् । अमृतवद्देहस्य हितकरत्वादमृतोपममिति स्तुतिः । तस्यैव गुणा-
न्यथात्वन्दर्शयति— स्पृष्टमिति । तत् भूयः अर्केन्दुमारुतैः स्पृष्टं तु हिताहितत्वे
देशकालौ अपेक्षते । एवं विधं गाङ्गं जलं पुनः कालानुसारिभिस्सूर्येन्दुपवनैः स्पृष्टं
नदीकूपादिस्थन्तु पूर्वगुणांस्त्यक्त्वा हितत्वायाऽहितत्वाय च देशं जाङ्गलादिकमासित-
श्वेतादिकं कालञ्च हेमन्तादिकमपेक्षते । तद्गुणवत् स्यादित्यर्थः ॥

गङ्गां बुद्धिनोपायमाह—येनेति ।

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।

अक्लिन्नमविवर्णं च तत् पेयं गांगं

येन अभिवृष्टं राजतस्थितं अमलं शाल्यन्नं अक्लिन्नं अविवर्णं च भवति, तत् गाङ्गं
जलं पेयं इत्यन्वयः । येनाम्बुना, अभितः परितः, वृष्टं सिक्तं, धवलीकृतं राजते पात्रे

स्थितं शाल्योदनं क्लेदरहितं पूर्ववर्णमेव च भवति तद्गाङ्गं जलमिति विज्ञाय पेयम् ।
पातव्यं पथ्यत्वात् ॥

अन्यथा ॥ ३ ॥

सामुद्रं तत्र पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना ।

अन्यथा सामुद्रं । राजतपात्रस्थितं शाल्यन्नं येन सिक्तत्वात् क्लिन्नं विवर्णञ्च
भवति तत्सामुद्रं जलमिति वेद्यम् । तदाश्वयुजान्मासाद्विना न पातव्यम् । तत्सामुद्रं
जलं, आश्वयुजमासं शरदादिमासं वर्जयित्वाऽन्यस्मिन् काले न पातव्यम् । आश्वयुजे
मासि तु कालस्वाभाव्यात् पथ्यमेवेति भावः ॥

कथं कृत्वा सेवनीयमित्याह—

ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमव्विपन्नं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥

तदभावे च भूयिष्ठमान्तरिक्षानुकारि यत् ।

शुचिपृथ्वसितश्वेतदेशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

ऐन्द्रमिति । ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थं अविपन्नं सदा पिबेत् । एवं ज्ञात्वा गृहीतं गङ्गां
हेममृण्मयपात्रस्थं कृत्वा, अत एवाभ्युजातदुर्गन्धादिदोषं सर्वदा सर्वतुषु पिबेत् । तदसं-
म्पत्तौ पेयं जलन्दर्शयति—तदभावेति । तदभावे यत्, शुचिपृथ्वसितश्वेतदेशेऽर्कपवनाहतं
भूयिष्ठमान्तरिक्षानुकारि तत् पिबेच्च । गाङ्गजलासम्पत्तौ यत्, शुचौ—ऊपरपङ्कादिरहितेऽतिम-
हयसितश्वेतमृदि च देशे जातमर्केण तप्तं मारुतक्षोभितञ्च, अत एव भूयिष्ठं बाहुल्येन,
आन्तरिक्षानुकारि यत् गाङ्गजलगुणाधिकं तत् पिबेदेव ॥

पेयमुक्त्वा हेयमाह— नेत्यादि ।

न पिबेत् पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥

फेनिलं जन्तुमत्तं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ।

पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतं जलं न पिबेत् । पङ्केनाविलं कलुषं, शैवालतृणपर्णा-
दिभिस्तास्तृतमाच्छादितं, भूमिस्थं जलं कदाचिदपि न पिबेत् । वृक्षादिभिश्छन्नत्वात्

സൂര്യാദിമിരദൃഷ്ടം, അസ്പൃഷ്ടമ്, ജലമ്ന പിবেത് । അമിതവൃഷ്ടം തൽകാലപതിതാന്യകാലവർഷം ജലമിതീ-
 ഭൂതമ് । “വാർഷികന്തദഹോവൃഷ്ടം ഭൂയിഷ്ഠമഹിതം ജലമ് । വൃഷ്ടം വിരാലം തച്ഛൈവ പ്രസന്നം दोष-
 नाशनं ॥” इति । घनं सान्द्रम् । फेनिलं सञ्जातफेनम् । अतिशैत्यादन्तग्राहि च ॥

अनार्तवं च यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च यत् ॥ ൭ ॥

लूതാदितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ।

अनार्तवं दिव्यं यच्च तच्च न पिबेत् । ऋत्वन्तरे ग्रीष्मादौ वर्षस्यायोगे काले
 वൃഷ്ടं गङ्गां वु च न पिबेत्, आर्तवमपि प्रथमं वൃഷ്ടं दिव्यञ्च । प्रावृष्यपि प्रथमवर्ष-
 परिगृहीतं गाङ्गं जलं न पिबेत् । लूതാदितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितमिति हेतुर्गर्भ-
 विशेषणम् । लूതാदीनां तन्तुविण्मूत्रसम्बन्धेन दूषितत्वाद्वर्षायोग्यकाले वृष्टमपि गङ्गां वु
 न पेयमित्यर्थः । आदिशब्देन कीटादयः प्राणिविशेषा गृह्यन्ते ॥

अस्मादनन्तरं बहूपकारित्वान्नदीजलगुणान्दर्शयति— पश्चिमेति ।

पश्चिमोदधिगांशीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ ൮ ॥

पथ्यास्समासात्ता नद्यो, विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।

याः पश्चिमोदधिगाः याः शीघ्रवहाः याः अमलोदकाश्च ताः नद्यः समासात्
 पथ्याः । अतः अन्यथा विपरीताः इत्यन्वयः । याः पश्चिमसमुद्रगामिन्यस्ता नद्यः
 समासात् प्रायो देहस्य हितकराः । याश्च शीघ्रवहास्ताश्च पथ्याः । याश्चाक्लृषो-
 दकास्ताश्च पथ्याः । शीघ्रवाहित्वममलोदकत्वञ्च सर्वासां नदीनां पथ्यत्वकारणम् ।
 अतोऽन्यथा पूर्वसमुद्रगामिन्योऽल्पवेगाः पङ्कादिक्लृषाश्च विपरीता अपथ्याः ॥

इदानीं पर्वतभेदान्नाह— उपलेति ।

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ൯ ॥

हिलवन्मलयोद्धूताः पथ्यास्ता एव तु स्थिताः ।

കൃമിശ്ലീപദഹ്തകണ്ഠശിരോരോഗാൻ പ്രകുർവ്വതേ ॥ ൧൦ ॥

൧. അമിതവൃഷ്ടം തൽകാലവർഷാദിന്യ. ഖ. ॥ ഗുരു കനത്തിരിക്കുന്നത്.
 ജന്തുക്കൾ കടുകുപൊടിഞ്ഞപ്പഴുവുള്ളത്. തപ്പം വെയിലേറു മുഴു
 പിടിച്ചത്. ദന്തയക്ഷക്കൾ പല്ലിനെ കൊതുകൊതുപ്പിക്കുന്നത്.
 പുത വണ്ണാൻ (ഏകാലി). തതു മാരാമാല. ൨. സ്തിരാ: ക. ॥
 ശീശ്രവഹാ: പാരം ഒലിവുള്ളവ.

हिमवन्मलयोद्भूताः उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः पथ्याः । हिमव-
ज्जाता मलयजाताश्च नद्यः । उपलेष्वास्फालनं घटनं तेनाक्षेपः पतनविशेषस्तेन विच्छेदा
विश्लेषास्तैः खेदितं जातक्षोभमुदकं यासां तथाविधाः सत्यः पथ्याः । ता एव स्थिता-
स्तु कृम्यादीन् प्रकुर्वते । हिमवन्मलयोद्भूतास्तु स्थिता मन्दवहासस्तस्य उदरकृम्यादीन्
जनयन्ति । हृद्रोगः कण्ठरोगः शिरोरोगश्च । हिमवन्मलयोद्भूतानां नदीनां केचित्पथ्यत्वं,
केचिदाचार्या अपथ्यत्वञ्चाहुः । अत एवायं तन्त्रकारो युक्त्या मतद्वयमप्येवंविधेन
विशेषणेनोपन्यस्तवान् ॥

प्राच्यावन्यपरान्तोत्था दुर्नामानि, महेन्द्रजाः ।

उदरश्रीपदातंकान्, सहाविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥

कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान्, दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ।

बलപौरुषकारिण्यः, सागरांभस्त्रिदोषकृत् ॥ १२ ॥

प्राच्यावन्यपरान्तोत्थाः दुर्नामानि कुर्वते । प्राच्या गौडाः । अवन्तयो मालवाः ।
अपरान्ताः कोङ्कणाः । एषु देशेषु जाता नद्यो दुर्नामानि-अर्शासि जनयन्ति । अर्शा-
सीत्युपलक्षणम् । उदरव्याधीनपि जनयन्ति । महेन्द्रजा उदरश्रीपदातङ्कान् कुर्वते,
उदरातङ्कः श्रीपदातङ्कश्च । सहाविन्ध्योद्भवाः पुनः कुष्ठादीन् कुर्वते । दोषघ्न्य इति-
पारियात्रपर्वतजास्त्रिदोषहरा बलപौरुषकारिण्यश्च, देहबलं वृषत्वञ्च कुर्वते । सागरांभस्त्रि-
दोषान् करोति । तेन नदीनां समुद्रसकाशे जलद्रवद्विक्षययुतं प्रदेशमपथ्यमिति सूचितम् ॥

विद्यात् കൂപതടാകാदीन् जाङ्गलानूपशैलतः ।

കൂപതടാകാदीन् ജാङ്ഗലാനൂപശൈലതഃ വിद्याത് ഇत्यന്വയഃ । ജാङ്ഗലാനൂപശൈലാൻ സമാശ്രിത്യ
യथायोगം കൂപാदीനാം ഗുരുലാഘवं വേद्यം ॥ ജാङ്ഗലേ കൂപാദിജൽ ജാङ്ഗലഗുണം ലഘ്വാदिഗുण-
യുക്തം । അനൂപേ കൂപാദികമാനൂപഗുണं ഗുർവാദിഗുणയുക്തം । पूर्वोक्तशैलस्थितानാം കൂപാदिज-
लानാം तत्तच्छैलगुणत्वं വേद्यം ॥

സാർവ്വത്രികസ്യ ജലസ്യ ഗുരുലാഘवं നിരൂപ്യ സേവനവിധാനമാഹ- നാമ്പ്വിലാദി ।

നാമ്പു പേയമശ്തേയാं വാ സ്വल्पമല്പാഗ്നിഗുल्മിभिഃ ॥ १३ ॥

1. കല്ലിൽ ചെന്നപ്പശു മറിഞ്ഞുവീണ നടുക്കുകുളാകകൊണ്ടു
ജാതക്കോടമായിരിക്കുന്നതേതതു പത്മം. ശ്ലീപദം പെരുകാൽ.
2. സഹവിന്ध्यർബ്വാഃ. അ. അ. ഇ. ഇ. ॥

हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यश्शुद्धिनवज्वरे ।

कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥ १७ ॥

उष्णं जलं दीपनादिगुणम् । दीपनमग्नेः । पाचनं, गुर्वादिगुणयुक्तान्नं पचति । कण्ठयं कण्ठघ्नोत्तरशुद्धिकरम् । वस्तिशोधनं वस्त्याशयदोषविनाशनम् । हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसु सद्यश्शुद्ध्यावामज्वरे च शस्यते । कासादिषु च शस्यते । आम आमदोषे । पार्श्वरुगित्युपलक्षणम् । प्रुष्टहृच्छ्रोण्युदररुक्ष्वयुष्णांषु हितमिति । सद्यश्शुद्धौ वमनविरचने कृते तद्दिग्मुष्णांषु सेव्यमित्यर्थः ।

अनभिष्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ।

पित्तयुक्ते हितं दोषेऽध्युषितं तत्त्रिदोषकृत् ॥ १८ ॥

अनभिष्यन्दीति । कथितशीतलं तोयमनभिष्यन्त्यादिगुणम् । तोयपाकविधानेन निष्काश्य शीतीकृतं तोयमनभिष्यन्दि, न श्लेष्मस्रुतिकारि । शीतलत्वादभिष्यन्दित्वं तोयस्य प्राप्तम् । तत् कथितशीतलत्वेनास्य निषिद्धम् । पित्तयुक्ते दोषे पित्तवाते पित्तश्लेष्मणि पित्तप्रधाने सन्निपाते च हितम् । “यत् काश्यमानं निर्गन्धफेनं स्थान्निर्मलं लघु । चतुर्भागावशिष्टन्तु तत्तोयं कफरोगनुत् ॥ तत् पादहीनं पित्तघ्नमर्धहीनन्तु वातनुत् ।” इति । तदध्युषितं त्रिदोषकृत् । एवं गुणं तदध्युषितं रात्रिमुषितं त्रिदोषवर्द्धनं, तस्मान्न पेयमित्यर्थः ॥

कौपादिवहुविधस्य जलस्य साङ्ख्यमपि त्रिदोषकरमित्याह— पानीयमिति ।

पानीयन्न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।

अजीर्णे कथितं चामे, पके जीर्णेऽपि नेतरत् ॥ १९ ॥

शीते विधिरयं, तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ।

अन्यप्रदेशजे पानीये जलेऽजीर्णे, अन्यप्रदेशजं पानीयं जलं, न तु पानीयं नैव पातव्यम् । कोऽर्थ इति चेत् । जाङ्गलजे जले पीतेऽजीर्णे सत्पानूपजं जूलन्नं पेयम् । आनूपजे पीतेऽजीर्णे सति जाङ्गलजन्नं पेयमित्यादि । अन्यप्रदेशज इत्युक्तत्वादन्यदपि द्योत्यते । कौपेऽजीर्णे सारसन्नं पेयं, सारसेऽजीर्णे कौपन्नं पेयमित्यादि । आमेऽपके जलेऽजीर्णे कथितं पानीयन्नं पेयम् । पके कथिते जले जीर्णेऽपीतरदासं जलन्नं पेयम् । जीर्णेऽपीत्यनेन पक्वपानीयसंविनाऽसं जलं कदाचिन्नं सेवनीयमिति सूचितम् । अये विधिरशीते । “पानीयन्नं तु पानीयं” मित्यादिकोऽयं विधिराम-कथितयोश्शीतयोर्द्वयोर्जलयोरुद्दिश्योक्तः । तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् । उष्णे जलेऽजीर्णे

एव शीतन्त्यजेत् । जीर्णे तु शीतं भजेदित्यर्थः । “तप्तवारिणि जीर्णे तु शीतं वारिं पिबेत्पुनः” इत्युक्तञ्च ॥

अतिमात्रसेवितस्य दोषानाह— अतीति ।

अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥ २० ॥

प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ।

तृष्यतः अपि अतियोगेन प्रयोजितं सलिलं श्लेष्मपित्तत्वं प्रयाति, ज्वरितस्य विशेषतः । अतिशयेन पिपासितस्याप्यतिबाहुल्येन सेवितं जलं श्लेष्मपित्तत्वं प्रयाति, श्लेष्मपित्तस्वरूपेण परिणमति । तेनाधिकं करोतीत्यर्थः । ज्वरितस्य सञ्जातज्वरस्य नरस्य । विशेषतोऽतिशयेन ॥

“अतियोगेने”त्यादिना निषिद्धस्य पानीयस्यातीव निषेधो मा भूदित्याह— पानीयमिति ।

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयम् ॥ २१ ॥

अतोऽत्यन्तनिषेधेन न कचिद्वारि वार्यते^१ ।

प्राणिनां पानीयं प्राणाः, विश्वञ्च तन्मयमेव, अतः अत्यन्तनिषेधेन (कचिद् वारि न वार्यते इत्यन्वयः । प्राणवतां तोयं प्राणाः प्राणनस्य प्रधानहेतुत्वात् । तोयं विना न प्राणितीत्यर्थः । विश्वञ्च स्थावरजङ्गमात्मकं पानीयमयमेव । अस्माद्धेतोर-त्यन्तनिषेधेन) कदाचिदपि पेयत्वाभावेन स्तोकमात्रं कुत्रचिज्ज्वरातिसारादीनां कस्मिंश्चिदवस्थान्तरेऽपि न निषिध्यते । पेयत्वायोग्यत्वेऽपि स्तोकमात्रं देयमिति भावः ॥

तौयवाच्यत्वतः शीतादिगुणैस्तेन साम्यतः ।

नाळिकेरोदकश्चापि तोयानन्तरमुच्यते ॥

नाळिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ॥ २२ ॥

तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

१. अस्याग्रे श्लोकोऽयं दृश्यते । “आस्यशोषाङ्गसादाद्या भृत्युर्वा तदलाभतः । नहि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥” इति, अ. आ. इ. ई. पुस्तकेषु । इन्दुना व्याख्यातश्च ॥ २. ख. एव ॥ ३. प्रागस्मात् “उदकवाच्यत्वसामान्याच्चीता-दिगुणसाम्याच्च नाळिकेरोदकमाह—नाळिकेरोदकमिति ।” इत्यधिकः ख. पाठः ॥

नालिकेरोदकं स्निग्धादिगुणम् । नालिकेरोदकमत्र बालफलान्तर्गतमुदकं गृह्यते ।
“तुङ्गदुमस्य हि फलं चतुर्धा परिकल्प्यते । बालञ्च तरुणञ्चैव पक्वशुष्के तथैव च ।” वृष्यं
शुक्रवर्धनम् । हिमं शीतवीर्यम् । दीपनलघुत्वे प्रभावतः । वस्तिशोधनं मूलविशोधनम् ॥

इदानीं जलानां वरावरत्वं दर्शयति— वर्षास्त्विति ।

वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ॥ २३ ॥

वर्षासु दिव्यनादेये तोये परं वरावरे इत्यन्वयः । प्रावृषि दिव्यं गङ्गांन्वत्यन्तं
पथ्यं, नदीभवं तोयं परमपथ्यम् । वर्षासु गङ्गांन्वेव सेव्यम् । नदीतोयेन स्नानपाने
न कुर्यादित्यर्थः ॥

इति तोयवर्गः ।

क्षीरवर्गः

जीवनादिसमानत्वाभित्यतश्चोपयोगतः ।

बह्व्ययोगस्तथैव क्षीरवर्गमिहोच्यते ॥

सामान्येन पयसो गुणान्दर्शयति— स्वादुपाकमिति ।

स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।

वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मकं गुरु शीतलम् ॥ २४ ॥

प्रायः पयः—

पयः प्रायः स्वादुपाकरसादिगुणम् । पयः सर्वं क्षीरं प्रायः स्वादादिगुणयुक्तम् ।
स्वादू पाकरसौ यस्य तदेवम् । “स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।” इति ।
स्वादुरसत्वादेव स्वादुपाकत्वे सिद्धे पुनः पाकप्रहणं पाकस्य कार्यकरत्वातिशयख्या-
पनार्थम् । ओजसे हितमोजस्यम् । ओजो धातुसारः । धातून् रसादीन् पोषयतीति
धातुवर्धनम् । वातपित्तप्रशमनञ्च । वृष्यं शुक्रवर्धनम् । रसादिष्वतिशयेन शुक्रं वर्धय-
तीति । अनेन स्त्रीगमनशक्तता चोक्ता । श्लेष्मकं श्लेष्मवृद्धिकरम् । गुरु गुरुगुणम् ।
शीतवीर्यञ्च । प्रायो ग्रहणत्वाच्चिद्व्यभिचारं सूचयति । औष्ट्रिकाविकाजक्षीराणां
मीषदूक्षोष्णलवणलघ्वादिगुणदर्शनात् ।

सामान्यगुणमुक्त्वा गन्धादीनां क्षीरस्य विशेषगुणानाह— अत्रेति ।

अत्र गव्यन्तु जीवनीयं रसायनम् ।

क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ॥ ൨൫ ॥

श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासाति'तृदक्षुधः ।

जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ ൨६ ॥

अत्र गव्यन्तु जीवनीयादिगुणम् । अत्र एषु क्षीरेषु मध्ये गव्यं गोक्षीरम् ।
तुर्विशेषे । विशेषेणातिशयेन, ओजोवृद्धिकरम् । रसायनमिव रसाशनम् । प्राणसन्धि-
रक्त्वाञ्छस्ते । रसादिधातुलाभोपायत्वाच्च । क्षतमुरःक्षतम् । क्षीणः क्षीणधातुः ।
ताभ्यां हितम् । शब्दार्थानामाशुग्रहणशक्तिर्मेधा, तस्यै हितं मेध्यम् । बल्यं बल-
करम् । स्त्रीणां स्तन्यवृद्धिं करोति । सरं व्यापनशीलम् । अत एव क्षीरेण सह
सेवितमौषधमाशु सर्वत्र देहे गच्छति । श्रमादींश्च नाशयति । श्रमश्शरीरसादः ।
मदो मदनामा व्याधिः । अलक्ष्मीनाशकत्वं प्रभावात् । अतिनृषमतिक्षुधश्च । अत्र
च सामान्योक्तगुणविपरीतो यो विशेषगुणः सोपवादो विज्ञेयः । अथ चेत्सदृशः स
तस्यैवोपबृंहक इति सर्वत्र वेद्यम् ॥

हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् ।

हितमिति । माहिषं अत्यग्न्यनिद्रेभ्यः हितम् । अत्यग्निभ्योऽनिद्रेभ्यश्च हितम् ।
अत्यग्निं शमयति निद्रां जनयति । सर्वक्षीरेभ्यो गुरुतरं हिमं शीतवीर्यञ्च ॥

अल्पांबुपानव्यायापकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥ ൨൭ ॥

आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ।

अल्पांबुपानेति । आजमल्पांबुपानादिभिर्हेतुभिर्लघुगुणम् । शोषादिजिच्च । शोषो
राज्यक्ष्मा । अजानां स्वल्पांबुपानादिकं स्वभावः । हेतुकीर्तनमन्यस्यापि जातेरप्येव
हेतुयुक्ताया जातेः क्षीरं लघु भवतीति ज्ञापनार्थम् । अत एव सायन्तनक्षीरस्य
लघुत्वम् । “अर्चेष्टया च प्रादोषाद्रीयः स्मृतमौषसे” इत्युक्तञ्च ॥

ईषद्रूक्षोष्णलवण'मौष्ट्रिकं' दीपनं लघु ॥ ൨൮ ॥

शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदराशिसाम् ।

ईषदिति । औष्ट्रिकमुष्ट्रीक्षीरं, ईषद्रूक्ष, ईषदुष्णं, ईषलवणञ्च । वातादीनां शस्तं
पथ्यम् ॥

१. श्വാसातीसार/श्വാसकासाति. ई. ॥ २. मौष्ट്രिकं/मौष्ट्रिकं. ई. ॥ മാഹിഷം
ക്ഷീരം ഏതമുല്പാൽ. അജം ക്ഷീരം അട്ടിൻപാൽ. രഘുപാതം
ക്ഷീരം ഒട്ടകത്തിൻ പാൽ.

മാനുषं വാതപിത്താമുഗമിഘാതാക്ഷിരോഗജിത ॥ ൨൯ ॥

തർപണാഭ്യോതനൈർനസ്യैഃ—

മാനുഷമिति । മാനുഷം തർപണാഭ്യോതനൈഃ നസ്യैഃ വാതപിത്താമുഗമിഘാതാക്ഷിരോഗജിത ।
 ക്ഷീരാനുജം തർപണാഭ്യോതനൈർനസ്യൈന ച വാതേന പിത്തേനാമുജാഽമിഘാതേന ചോൽപന്നस्याക്ഷി-
 രോഗസ്യ നാശനम् । ന പാനയോഗ്യमित्यർത്ഥാദുക്തം भवति ।

अह्वं चोष्णमाവികम् ।

വാതവ്യാധിहरं हिध्माश्वासपित्तകഫप्रदम् ॥ ൩൦ ॥

अह्वमिति । അവിക്രമവിക്ഷീരം, അഹ്വാദിഗുണം । ഹൃദയേ വർത്തमानानां मनഃപ്രभृती-
 नमुन्മेषവിनाशിനാഹ്വയत्वम् । ഉഷ്ണമുഷ്ണവീര്യम् । വാതവ്യാധീനാമാക്ഷേപാശീനാं നാശനം
 हिध्मादिकरञ्च ॥

हस्तिन्याः स्थैर്യकृद्वाटं—

हस्तिन्या इति । हस्तिन्याः क्षീരं वाटमतिशयेन शरीरस्य 'स्थैर്യ'करम् ॥

• उष्णं त्वैकशफं लघु ।

शाखावातहरं साम्बलवणं जडताकरम् ॥ ൩൧ ॥

उष्णमिति । एकशफന്तु, ഉഷ്ണമുഷ്ണവീര്യം । एकः शफः खुरो यासौ त
 एकशफा बडवादयः, ताസാമിദമൈകശഫം ക്ഷീരം ശാഖാസു പാणिപാദेषു സ്ഥിതസ്യ വാതസ്യ
 नाशनम् । ഇപദമ്ബലവണഞ്ച । जडताकरं स्തैमിष्यकरम् ॥

इति क्षीराणां स्वरूपगुणमुक्त्वा संस्कृतासंस्कृतभेदेन गुणविशेषं दर्शयति—
 पथ इति ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वां युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ।

आमं पयः गुरु अभिष्यन्दि च । अपक्वं पयो गुरुगुणं श्लेष्मवर्धनञ्च । युक्त्या

തൃപ്തിനം കണ്ണിൽ നിത്തുക. അല്പചോരനം ഒഴുകുക.
 മാനുഷം ക്ഷീരം മുലപ്പാല്. അവികം ക്ഷീരം കുറിയായി
 പാൽ. മസ്തിനീക്ഷീരം പിടിയുടെ പാൽ. ഏകരഥം ഒരു
 കളമ്പുള്ളവന്റെ പാൽ.

शृतं पक्वं पयः, अतोऽन्यथा, आमाद्विपरीतं लघ्वनभिष्यन्दि च स्यात् । “द्रव्यादष्टगुणं, क्षीरं क्षीरादम्बु चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥” इति युक्तिः । “क्षतुस्त्रिद्विगुणक्षीरं समं वा क्षीरपाचने । क्षीरावशिष्टं पक्त्वयं लघु तत् प्रतिलोमनम् ॥ अनौषधं सौषधं वा पक्वं लघु भवेत्पयः ।” इति वा युक्तिः ॥

भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ॥ ३२ ॥

अतिशृतं पयः गरीयः भवेत् । कथनेन घनीभूतं पयो गुरुतरं भवेत् । धारोष्णममृतोपमं दोहसमनन्तरमुपयुक्तं क्षीरममृतोपमम् । त्रिदोषकरमित्यर्थः ॥

इदानीं क्षीरविकृतीन् दध्यादीन् निरूपयति— अम्ब्लाकरसमिति ।

अम्ब्लापाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ।

मेदश्शुक्लबलश्लेष्मरक्तपित्ताग्निशोफकृत् ॥ ३३ ॥

रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ।

पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च, रूक्षन्तु ग्रहणीगदे ॥ ३४ ॥

“दधि, अम्ब्लापाकरसादिगुणम् । अम्ब्लौ पाकरसौ यस्य तदेवम् । पाको विपाकः । “दुग्धदध्नोर्विपाकोक्तिः पुरस्ताच्छ्लेष्महेतुकी । रसकार्याद्विपाकस्य कार्यं श्रेष्ठतरन्तयोः ॥” इति । “भेदि तत् पिण्डितान् भावान् शकृदाद्यान् भिनत्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहि तच्च स्तम्भनमुच्यते ॥” गुरु चिरपाकी । समाग्निमुद्दिश्य गुरुगुणस्य चिरपाकित्वमुक्तं, न त्रीक्ष्णाग्निमुद्दिश्य । उष्णवीर्यश्च । मेदःशुक्लादिकृच्च । अत्र दध्नोर्वृष्यत्वदीपनत्वादिकं “किञ्चिद्रसेन कुरुते” इत्यादिभिर्हेतुभिः, विचितप्रत्यारब्धत्वेन च संभाव्यते । एवमन्येष्वपि द्रव्येषु बोध्यम् । रोचिष्णु स्वस्मिन् रुचिं करोति । अरुचौ, अरुचिर्व्यधौ हितम् । अन्यच्चाहारं रोचयतीत्यर्थः । शीतके शीतकज्वरे सततकादौ विषमज्वरे च शस्तम् । पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च शस्तं पथ्यम् । रूक्षमिति— रूक्षन्तु ग्रहणीगदे शस्तम् । तुर्विशेषे । उद्धृतीपरिभागं दधि ग्रहणीरोगे हितमिति विशेषः । अनेन हेतुना दध्नः प्रकृतिस्थस्य लिग्धत्वं युक्त्यैवोक्तम् । अम्ब्लत्वादुष्णवीर्यत्वञ्च । श्लेष्मरक्तपित्तकृत्वेऽपि सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणमतिशयार्थम् ॥

तत्र दध्नः सेवने विशेषमाह— नैवेति ।

नैवाद्याग्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णसरत्सु न ।

ഒയി തൈതൽ, തൃക്കുഴിമന്നാൽ പാട എടുത്തുകുളിഞ്ഞ തൈതൽ.

नवनीतगुणं ब्रूते— लघ्विति ।

लघु ॥ ൩൫ ॥

नवनीतन्नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत् ।

संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोर्दितकासजित् ॥ ൩९ ॥

चक्षुष्यं बालवृद्धानां प्रशस्तं सौकुमार्यकृत् ।

नवं नवनीतं लघ्वादिगुणम् । नवं तदानीं मथित्वोदधृतन्नवनीतम् । शीतवीर्यम् । प्रकृतिवर्णस्य स्फुटतां करोतीति वर्णकृत् । संग्राहि पुरीषबन्धकृत् । पित्तासृग् रक्त-
पित्तम् । अर्दितहरत्वं लेपनेनेत्यवगन्तव्यम् । चक्षुषे हितं पथ्यं चक्षुष्यम् । धातु-
वर्धनत्वाद्बालस्य वृद्धस्य च प्रकर्षेण शस्तम् । देहस्य सुकुमारभावमापादयतीति सौकु-
मार्यकृत् । “व्यायामेनाधिभिर्वापि” मृणालवदुपाश्नुते । म्लानि यदधिकां वस्तु सुकुमार-
न्तदुच्यते ॥”

क्षीरोद्भवन्तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ൪൦ ॥

क्षीरोद्भवन्तु सङ्ग्राह्यादिगुणम् । दोहसमनन्तरमेव मथितात् क्षीरादुदधृतन्नवनीत-
मतिशयेन संग्राहि । रक्तपित्तमक्षिरोगञ्चातिशयेन जयति च ॥

घृतगुणन्दर्शयति— शस्तमिति ।

शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निवलायुश्शुक्लचक्षुषाम् ।

बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ ൪१ ॥

क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।

वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ൪२ ॥

स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं घृतम् ।

सहस्रवीर्यं विधिभिश्शृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ൪३ ॥

घृतं धीप्रभृतीनां शस्तम् । धीधारणावती मेधा । अनुभूतार्थचिन्तनं स्मृतिः ।

बहुवर्षस्थितस्य गुणानाह— मदेति ।

पुराणं जयति व्याधीन् ब्रह्मशोधनरोपणम् ॥ ४४ ॥

पुराणं धृतं मदादीन् व्याधीन् जयति : पुराणमतीतबहुकालम् । “पञ्चवर्षान्
प्रभृति तु जीर्णमित्युपचर्यते । वर्षमेकादशं प्राप्य सर्वदोषहरं शिवम् ॥” इति । व्रणस्थ
पृथपैच्छिल्यादिनाशनत्वाच्छोधनत्वम् ॥

शुक्लनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषघ्नाः ॥ ४५ ॥

बल्येति । कीलाटादयो बल्यादिगुणाः । “कीलाटो बहुतीक्ष्णः स्वल्पक्षीर-
कृतः स्मृतः । क्षीरं सद्यःप्रमृतायाः पीयूषस्त्वश्रुतेऽपि वा ॥ क्षीरमुष्णीकृतन्तकयुक्तं
स्यात् कूर्चिकाह्वयम् । क्षीरतुल्येन तक्षेण युक्तो मोरः ईरितः ॥” आदिशब्देन क्षीर-
शाकतकपिण्डिकादयः । शुक्लादिवर्धनो विष्टम्भिनो गुरवो दोषलाश्चापथ्यत्वेन विकार-
कारिणः ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे ।

गव्येति । गव्ये क्षीयते श्रेष्ठे, अविसम्भवे निन्दिते च इत्यन्वयः । गोसं-

ಭವಯೋಃ ಕ್ಷೀರಘೃತಯೋರ್ದೇಹಹಿತಕರತ್ವಮವಿಸಂಭವಯೋಃ ಕ್ಷೀರಘೃತಯೋರ್ದೇಹಹಿತಕರತ್ವಮಿತ್ಯರ್ಥಃ । ದಧಿತಕ್ರ-
ಮಸ್ತುನಾಮಪಿ ಗಜ್ಯಾನಾಮೇವ ಶ್ರೇಷ್ಠತ್ವಮವಿಸಂಭವಾನಾಂ ನಿಂದಿತತ್ವವಶ್ಚ ವೇದಿತವ್ಯಮ್ ॥

ಇತಿ ಕ್ಷೀರವರ್ಗಃ ।

ಇಶ್ರುವರ್ಗಃ ।

ಗುಣಕ್ರಿಯಾಸಮಾನತ್ವಾದಧಿಕವೈವಿಧ್ಯಯೋಗತಃ ।

ನಿಗದ್ಯತೇ ತ್ವಿಶ್ರುವರ್ಗಃ ಕ್ಷೀರವರ್ಗಾದನಂತರಮ್ ॥

ಇಕ್ಷೋಸ್ಸರೋ ಗುರುಃ ಸ್ನಿಗ್ಧೋ ಬೃಹಣಃ ಕಫಪೂತಕೃತ್ ॥ ೪೬ ॥

ವೃಷ್ಯಶಶಿತೋಽಸ್ರಪಿತ್ತಃ ಸ್ವಾದುಪಾಕರಸೋ ರಸಃ ।

ಸೋಽಗ್ರೇ ಸಲವಣಃ—

ಇಕ್ಷೋ ರಸಸ್ಸರತ್ವಾದಿಗುಣಃ । ಬೃಹಣೋ ದೇಹಪೋಷಕಃ । ಕಫಂ ಮೂತ್ರವ್ಯಯಯತಿ । ಪಾಷಾ-
ಣಾದಿನಾ ಸಂಕ್ಷುಣ್ಣಾಽಗ್ರೇಕ್ಷೋಸ್ಸಃ ಆಯುಃ ಉತ್ಪದ್ಯತೇ ತಸ್ಯೈತೇ ಯಥೋಕ್ತಾ ಗುಣಾ ವೇದ್ಯಾಃ ।
ಅಗ್ರೇ ಸಲವಣ ಇಕ್ಷವಗ್ರದೇಶೇ ಜಾತೋ ರಸಃ ಕ್ಷಿಣ್ಣಿಲವಣರಸಃ । “ಅತಿವ ಮೂಲೇ ಮಧುರೋ ಮಧ್ಯೇ
ಮಧುರ ಉತ್ಪದ್ಯತೇ ಚ । ಅಗ್ರೇ ಚಾಕ್ಷೇಪು ಚ ಜ್ಞೇಯ ಇಕ್ಷುಣಾಂ ಲವಣೋ ರಸಃ ॥” ಇತಿ ॥

ದಂತಪೀಡಿತಶರ್ಕರಾಸಮಃ ॥ ೪೭ ॥

ದಂತಪೀಡಿತಃ ಶರ್ಕರಾಸಮಃ ಇತ್ಯನ್ವಯಃ । ಪರ್ವತ್ಪರ್ವತಗಿವಿಹೀನೋ ದಂತಪೀಡನಾಜ್ಞಾತೋ ರಸಸ್ಸಿ-
ತೋಪಲಾತುಲ್ಯಗುಣಃ ॥

ಯಾನ್ತ್ರಿಕಸ್ಯ ರಸಸ್ಯ ಗುಣಾನಾಹ— ಮೂಲೇತಿ ।

ಮೂಲಾಗ್ರಜಂತುಜಗ್ಧಾದಿಪೀಡನಾನ್ಮಲಸಂಕರಾತ್ ।

‘ಕಿಂಚಿತ್ಕಾಲವಿಘೃತ್ಯಾ’ ಚ ವಿಕೃತಿಂ ಯಾತಿ ಯಾನ್ತ್ರಿಕಃ ॥ ೪೮ ॥

ವಿಢಾಹಿ ಗುರುವಿಘೃತಾ ತೇನಾಸೌ—

യാന്ത്രികഃ മൂലാഗ്രജന്തുജഗ്धादिपीडनात् मलसङ्करात् किञ्चित्कालविश्रुत्या च विकृतिं याति । यन्त्रपीडितो रसः; मूलध्वाग्रज्जन्तुजगधञ्ज, आदिशब्देन त्वगजटापर्वग्रहणम् । तेषामेकीभूय पीडनाद्वेतोः । तथा यन्त्रस्यान्योन्यकर्षणाज्जातस्य मलस्य सङ्करात्, मिश्रणात् । तथा किञ्चित्कालविळम्बनेन विकृतिं स्वभावान्यत्व पूर्वोक्तरसादिगुण-
दन्यथात्वं प्राप्नोति । तेनासौ विदाही गुरुविष्टम्भी स्यात् । तेन पूर्वोक्ताद्वेतोर्या-
न्त्रिको रसो विदाह्यादिगुणसम्पद्यते । अतिशयेन गुरु, विष्टम्भी च । जाठराग्नि-
संयोगात् पाकं गच्छन् मध्यमावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वन् चिरमवतिष्ठते यो
भावः, न द्रागेव जरां याति स विदाहीत्युच्यते । विष्टम्भी विष्टम्भकरः । तस्मा-
न्मूलादिरहितं कालाविळम्बितश्चोपयोक्तव्यम् ॥

इक्षूणां सामान्यगुणमुक्त्वा विशेषगुणमाह— तत्रेति ।

तत्र पौण्ड्रकः ।

‘शैत्यप्रसादमाधुर्यादं, स्तमनु वांशिकः’ ॥ ४९ ॥

तत्र पौण्ड्रकः शैत्यप्रसादमाधुर्यात् वरः इत्यन्वयः । तेषु सर्वेष्विक्षुरसेषु मध्ये
‘पुण्ड्रकस्य’ रसश्शैत्यादिभिर्हेतुभिर्वरः, श्रेष्ठः । प्रसादो रसस्य प्रसन्नता, स्वच्छतेत्यर्थः ।
वांशिकस्तमनु । वंशेश्वररसश्शैत्यादिभिः पौण्ड्रकाद्वीनः । वांशिकः, तस्य रसो वांशिकः ॥

‘शतपर्वककान्तारनैपाळाद्यास्तैतः’ क्रमात् ।

‘सक्षारास्सकषायाश्च सौष्णाः’ किञ्चिद्विदाहिनः ॥ ५० ॥

‘शतपर्वकादयस्तैतः’ क्रमादनु । शतपर्वकादिसम्बन्धिनो रसास्ततो वांशिकादस्तात्
‘क्रमादुत्तरोत्तरं’ शैत्यादिभिर्हीनगुणाः । तथा, ‘ईषत्क्षारत्वेन’ युक्ताः, ‘ईषत्कषायरसाः’, ‘ईष-
दुष्णगुणाः’, ‘ईषद्विदाहिनश्च’ । शतपर्वकः, तस्य रसश्शतपर्वकः । कान्तारः, तस्य रसोऽपि
‘कान्तारः’ । ‘नैपाळः’, तस्य रसोऽपि ‘नैपाळः’ । आदिशब्देन सङ्गृह्योक्तानामिक्षूणां ग्रहणम् ॥

१. वांशिकः. अ. आ. ह. ई. ॥ २. पुण्डरीकस्य. ख. ॥ ३. स्तथी. अ. ॥ ४.
‘सौष्णाः. आ. इ. ई. ॥ अതുജതം ഹം പഴ തുളച്ചതു. യാത്രയികം ചക്കി
ലിട്ടാട്ടിയതു. പഴശ്ശിതകം പുണ്യരീകക്കരിമ്പിൽ രസം. വാംശ
കം മുളക്കരിമ്പ്. ശതപർവകം കഷ്ണപക്കരിമ്പ്. കാന്താരം നീല
ക്കരിമ്പ്. ഒന്നെപാളം വെണ്ണിററു കരിമ്പ്.

ഭുവികൃതിനാം ഗുണന്മിരൂപയതി—ഫാണിതന്ത്വിതി ।

ഫാണിതം ഗുർവ്വിഷ്യന്ദി ചയകൃന്മൂത്രശോധനम् ।

ഫാണിതം ഗുർവാദിഗുണम् । അവിഷ്യന്ദി ശ്ലേഷ്മസ്പൃതികാരി । ദോഷാണാം സ്വധാമ്ന്യേവ വൃദ്ധിശ്ചയസ്തം കരോതിതി, ത്രിദോഷകരമിത്യർത്ഥഃ । മൂത്രശോധനം മൂത്രമതിവാഹയതി ॥

നാതിശ്ലേഷ്മകരോ ധോതസ്സൃഗ്മൂത്രശകൃദഗുഃ ॥ ൪൧ ॥

പ്രभूതകൃമिमज्जासृङ्-मेदोमांसकരോऽपरः' ।

ധോതോ ഗുഢോ നാതിശ്ലേഷ്മകരഃ । ക്ഷിവിതകഫകര ഇത്യർത്ഥഃ । സൃഗ്മൂത്രശകൃത്, മൂത്രശ-
കൃതീ പ്രവർത്തയതീत्यർത്ഥഃ । ധോതശ്ശുദ്ധരസകൃതഃ । അപരോ ഗുഃ പ്രभൂതകൃമ्याദികരഃ । പ്രभൂതാഃ
കൃമ्याദयो यस्य सः । പ്രभൂതान् കൃമ्यादीन् കരോതിत्यർത്ഥഃ । അപരോഽധോതഃ, സമല
इति यावत् ॥

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च, नवश्लेष्माग्निसादकृत् ॥ ൪൨ ॥

ഹൃദ്യ ഇതി । പुरാണോ ഗുഢോ ഹൃദ്യഃ പഥ്യശ്ച । സംവത്സരോ ഗുഃ പഥ്യഃ । സ്വभा-
വത്, എവ്വ ദേഹസ്യ ഹിതഃ । നവോഽചിരകാലജാതോ ഗുഃ ശ്ലേഷ്മാദികൃത് ॥

वृष्याः क्षैतक्षीणहिता' स्तपित्तാനिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः' ॥ ൪൩ ॥

വൃഷ്യേതി । മത്സ്യണ്ഡികാഖണ്ഡസിതാ വൃഷ്ടാദിഗുണാഃ । ക്രമേണ ഗുണവത്തരാശ്ച । മത്സ്യ-
ണ്ഡികാ ഗുണവർത്തി । തതോ ഗുണവത്തരഃ ഖണ്ഡഃ । തതോഽപി ഗുണവത്ത്വാ സിതാ ॥

तद्गुणा तित्कर्मधुरकषाया' याषशर्करा ।

തദ്ഗുണേതി । യാഷശർകരാ തദ്ഗുണാ സിതാസമഗുണാ । യാ ദുരालഭാകാഷ്ടസമ്മിശ്ഠി-
തേഷുസേന കിംപികമൂലമിന്ധനീകൃത്യ ക്രിയതേ സാ യാഷശർകരാ ॥

൧. കഫോഽപരഃ. അ. ഇ. ഇ. ॥ ൨. ക്ഷീണക്ഷതഹിതാ, അ. ഇ. ഇ. ॥ ൩. ത്തമാഃ.
ഇ. ॥ ൪. മധുര ക്ഷാധാ. ഖ. ॥ ധ്വാനിതം നീർശുദ്ധം. ഗുളം ശുദ്ധം.
രത്നഗുണ്ഡികാ മീൻകണ്ണിശുദ്ധം. ഖണ്ഡം കണ്ഡശുദ്ധം. സിതം
വെളുത്തശുദ്ധം. കിന്വാകമൂലം മുരിക്കിൻ വേരും.

दाहत्द्च्छर्दिमूर्च्छासृक्'पित्तघ्न्यस्सर्वशर्कराः ॥ ५४ ॥

दाहेति । सर्वशर्करा दाहादिघ्न्यः । उक्ताश्चान्याश्चानुक्ताश्चशर्कराश्च । सर्वोगी-
णस्तीव्रसन्तापो दाहः ॥

वरावरत्वं निर्धारयति— शर्करेति ।

शर्करेक्षु विकाराणां फाणितं च वरावरे ।

इक्षुविकाराणां शर्करा फाणितञ्च क्रमेण वरावरे भवत इत्यन्वयः । इक्षुरस-
विकृतीनां गुळादीनां सिता वरा, फाणितमवरम् ॥

मधुरगुणसाम्याच्छर्कराद्यो नित्वाच्च मधूच्यते— चक्षुष्यमिति ।

चक्षुष्यं छेदि तृश्लेष्मविषद्विध्मासपित्तैर्जित् ॥ ५५ ॥

कुष्ठमेहकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसौरजित् ।

व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातळम्मधु ॥ ५६ ॥

रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ।

मधु चक्षुष्यादिगुणम् । चक्षुष्यं चक्षुषे हितम् । अज्जनाश्चोतनाभ्यामिति
वेद्यम् । छेदि तैक्षण्याद्देहे पिण्डितान् भावान् छिनत्तीति बाह्याभ्यन्तरप्रयोगेन । तृडा-
दिजित् कुष्ठादिजिदिति च प्रायेणाभ्यवहारविषयमेव । व्रणानां शोधनं पूयपैच्छिल्या-
दिनाशनम् । सन्धानं यद् द्वौ व्रणोष्ठावेकीकरोति । तथा व्रणरोपणम् । अन्नापि
बाह्यविषयमेव । वातळमभ्यवहारेण । रूक्षगुणं कषायानुरसं मधुररसञ्च । चक्षुष्यं
छेदीत्यादिना मधुनः कर्मनिर्देशः । रूक्षं कषायमधुरमिति स्वरूपनिर्देशः । मधुशर्करा
तत्तुल्या तत्समानगुणा । मधुयुक्तेन कथितेनेक्षुरसेन कृता मधुशर्करा ॥

अत्र मधुन उष्णस्य निषेधमाह— उष्णमिति ।

उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत् ॥ ५७ ॥

तत् उष्णं निहन्ति । तन्मधु, उष्णं सदभ्यवहत्तन्निहन्ति पीडयति । तथा,

१. मूर्च्छाख. ख. ॥ २. तनुत्. ख. इन्दुश्च. ॥ ३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ११. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २१. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ २९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३१. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ३९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४१. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ४९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५१. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ५९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६१. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ६९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७१. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ७९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८१. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ८९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९०. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९१. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९२. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९३. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९४. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९५. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९६. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९७. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९८. मेहकुष्ठ. ख. ॥ ९९. मेहकुष्ठ. ख. ॥ १००. मेहकुष्ठ. ख. ॥

उष्णातं मर्मादिघृतादिजातोष्णपीडितं पुरुषश्च निहन्ति । उष्णकाले देशे चोपयुक्तन्निहन्ति । तथा, उष्णगुणैरुष्णस्पर्शैराद्वारादिभिर्युक्तस्सन्निहन्ति ॥

उष्णस्य मधुनः प्रयोगविषयमाह— प्रच्छर्दनेति ।

प्रच्छर्दने निरुहे च मधूग्ननिवार्यते ।

अलब्धपाकमेवाशु' तयोर्यस्माद्भवति ॥ ५८ ॥

उष्णं मधु प्रच्छर्दने निरुहे च न निवार्यते । उष्णस्पर्शं मधु वमननिरुहयोर्न निषिध्यते । तत्र युक्तिमाह—तयोः अलब्धपाकं एव आशु निवर्तते यस्मात्, तयोर्वमनवस्त्योरपक्वमेव जाठराग्निसंयोगफलमलब्धमेव शीघ्रनिवर्तते, पुनरागच्छतीति यस्मात्, तस्मात् कारणात् तयोरुष्णीकृतस्य मधुनो निषेधो न भवति ॥

इतीक्षुवर्गः

तैलवर्गः ।

शर्करामधुनोर्मद्योनित्वान्मद्यनिर्णये ।

प्राप्ते बहूपयोगित्वान्मद्यात् प्राक्तैलमुच्यते ॥

तत्र तैलानां सामान्यगुणमाह— तैलमिति ।

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।

त्वग्दोषकृदक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥ ५९ ॥

तैलं स्वयोनिवद्भवति । तिलोद्भवस्य ज्ञेहस्य तैलमिति मुख्यार्थः । तैलभाषासामान्यात् सर्वस्थानेष्वरोगानां तैलसंज्ञैव । सर्वं तैलं स्वयोनिवत्, स्वकारणसमगुणं भवति । एरण्डबीजस्य ये गुणास्त एवैरण्डतैलेऽपि सन्तीत्यादि सर्वत्रोक्तम् । विशेषगुणमाह । तत्रेति— तत्र मुख्यं तीक्ष्णादिगुणम् । तेषु तैलेषु मध्ये मुख्यन्तिलोद्भवमिति यस्य निर्वचनं तत्तु तीक्ष्णादिगुणम् । व्यवायि व्याप्तिशीलम् । यद्द्रव्यमभ्यवहरणसमनन्तरं देहे सर्वत्र व्याप्य पुनः पाकं प्रयाति तद्रव्यवायि । त्वग्दोषकृत् त्वग्दोषान् कृन्तति, विनाशयति । अक्षुष्यञ्च । अस्माच्चक्षुष्यन्नास्तीत्यक्षुष्यम् ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कटूष्णं सार्षपन्तीक्ष्णं कफशुक्लानिलापहम् ।

लघुः पित्तास्रकृत् कोटकुष्ठाशौत्रणजन्तुजित् ॥ ६३ ॥

कटूष्णमिति । सार्षपं कटुकोष्णादिगुणम् । जन्तव उदरक्रियः ॥

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ।

आक्षमिति । अक्षभवन्तैलं स्वाद्रादिगुणम् । हिमं शीतवीर्यम् ॥

नात्युष्णं निम्बजन्तिकं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६४ ॥

नात्युष्णमिति । निम्बजन्नात्युष्णं, ईषदुष्णं कृम्यादिनाशनम् ॥

उमाकुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।

उमेति । उमाकुसुम्भजन्तैलमुष्णन्त्वग्दोषादिकृत् । त्वग्दोषा वलीपलितादयः ।
“तिलतैलं वरन्तेषु कौसुम्भमवरं पर”मिति सङ्गोक्तं वरावरग्रहणम् । आद्यन्तोक्त्या
कृतमिति बोध्यम् ॥

चतुःक्षेहन्तिभूतत्वाद्वसामज्जानावाह— वसेति ।

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६५ ॥

मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।

वसा मज्जा च तौ वातघ्नादिगुणौ । वसा वराहादिमांसक्षेहः । अस्थनोऽन्तः
स्थितस्य क्षेहस्य मज्जेति संज्ञा । तौ वसामज्जनौ मांसानुगस्वरूपौ च । स्वोत्पत्ति-
स्थानभूतमांससमानगुणावित्यर्थः । वराहयोर्वसामज्जोर्वराहमांसगुणतुल्यत्वम् । एवं सर्व-
त्रोक्तम् । वसामज्जगुणसाम्यान्मेदोगुणान्निरूपयति— मेदः अपि तौ इव विद्यात् ।
मेदोऽपि वसामज्जतुल्यगुणं विद्यादित्यर्थः । मेदसः पृथक्करणं चतुःक्षेहानन्तभूतत्वादिति
बोध्यम् ॥

इति तैलवर्गः ।

मद्यवर्गः ।

तीक्ष्णोष्णादिगुणप्रायं तैलवर्गोक्त्यनन्तरम् ।

वर्ण्यते द्रवशिष्टन्तु मध्यमय समासतः ॥

• मद्यानां सामान्यगुणमाह— दीपनमित्यादि ।

दीपनं रोचनम्मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६६ ॥

सस्वादु तिक्तकटुकमम्बपाकरसं सरम् ।

सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्यकृल्लघु ॥ ६७ ॥

नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ।

कृशस्थू गहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥ ६८ ॥

वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं, विषवदन्यथा ।

युक्त्या पीतं मद्यं दीपनादिगुणोपेतम् । युक्त्या बलकालदेशाद्यनुरूपया मात्रादिक्रिया पीतमद्यमग्निदीप्तिकरम् । तुष्टिर्मनःपरितोषः । पुष्टिश्चरीरपोषः । ईषन्मधुरमीषस्तिक्तमीषत्कटुरसश्च । सरं व्याप्तिशीलम् । स्वरादीन् करोति च । प्रतिभा बुध्युन्मेषः । सर्वद्रव्याणामारोग्यार्थमुपदिष्टत्वेऽपि तेषां दोषविशेषापेक्षयाऽनारोग्यकरत्वञ्च दृष्टम् । मद्यस्य तु तत्तद्दोषापेक्षया सेव्यत्वेन सर्वदोषहरत्वादारोग्यकरत्वम् । नष्टनिद्रस्य चातिनिद्रस्य च सेवाविशेषेण वैपरीत्यङ्करोति, प्रभावाद्वा । एवं कृशस्थूलयोरपि । पित्तं रक्तञ्च दूषयति । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । स्रोतसां कफाद्युपलेपशोधनञ्च । “सूक्ष्मस्रोतोविशोधनं”मिति वा पाठः । अन्यथा विषवद्भवति । युक्त्या पीतन्तद्विषतुल्यं स्यात् । देहनाशनमिति यावत् ॥

गुरु तद्दोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६९ ॥

गुर्विनि । नवन्तद्गुरु दोषजननञ्च । अनतीतकतिपयदिवसन्तन्मध्ये गुरुगुणं त्विदोषवर्धनञ्च स्यात् । जीर्णं दशाहातीतम् । अतोऽन्यथा लघुं दोषहृत्तञ्च ॥

मद्यानर्हान्दर्शयति—, पेयमिति ।

पेयन्नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।

नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसम्भारं कलुषन्न च ॥ ७० ॥

तदुष्णोपचारेण न पेयम् । उष्णं वेश्माहारादिवमुपचरणं यस्य । तथा विरि-
क्तेन क्षुधातुरेण च न पेयम् । कृतवमनद्विरेचनेन पेयादिप्रयोगादवगिव न पेयमि-
त्यर्थः । क्षुधातुरोऽतिक्षुद्रान् । तथाऽत्यर्थतीक्ष्णगुणमत्यर्थमृदुगुणञ्च मद्यन्न पेयम् ।
अल्पसम्भारञ्च न पेयम् । येन द्रव्येण शाल्यादिना यन्मद्यं क्रियते तत्तस्य सम्भारन् ।
अल्पमात्रेण तेन कृतममद्यन्न सेव्यम् । कलुषं रचनानादोषादस्वच्छञ्च न सेव्यम् ॥

मद्यविशेषानाह— गुल्मेति ।

गुल्मोदराशोग्रहणीशोषहृत्स्तेहनी गुरुः ।

सुराऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ ७१ ॥

सुरा गुल्मादिहृत् । सुरा शाल्यादिपिष्टकृता । गुरुर्वी । मेदःप्रभृतीनावहति
करोति च ॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा' निहन्ति च ।

शूलकासवमिश्वामविबन्धाध्मानपीनसान् ॥ ७२ ॥

तद्गुणेति । वारुणी बहुजलेन मधुना कृता । सा तद्गुणा, अनन्तरोक्तसुरा-
समगुणा । इयन्तु लघ्वी । तीक्ष्णा च । शूलादीन्निहन्ति च । विबन्धस्त्रोतोविबन्धः ॥

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ।

व्रणे पाण्ड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ७३ ॥

नातीति । वैभीतकी सुरा नातितीव्रमदा । नातितीव्रो मदो ग्रस्याः । ईषन्म-
दकरीत्यर्थः । विभीतकीबीजकृता सुरा मद्यपर्यायः । व्रणादिषु चान्यमद्यवदत्यर्थं विरुध्यते ॥

यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टस्सर्वमद्यगुणार्धिकः ।

ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शश्शोषशोफोदर'ज्वरान् ॥ ७४ ॥

हन्ति गुल्मकृमिप्लीह्नः कषायः कटु'वातलः ।

यथेति । भरिष्ठो बहुद्रव्यसिद्धतोयमिश्रेण गुलेन कृतः । यथा द्रव्यगुणानुगो यैर्द्र-
व्यैस्सिद्धस्तेषां गुणाननुगच्छति । सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः । ग्रहण्यादींश्च
दोषान् नाशयति । तथा कषायः कटुरसो वातकरश्च ॥

माद्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णम्मधुरं सरम् ॥ ७५ ॥

अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहोशःकृमिनाशनम् ।

माद्वीकमिति । माद्वीकं द्राक्षारसकृतम्मद्यम् । लेखनमिति तैक्ष्ण्याच्छ्लेष्मादिकं
विलिखति । अल्पपित्तानिलम्पित्तं वातञ्चैषत् कोपयतीत्यर्थः ॥

अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातघ्नं गुरु ॥ ७६ ॥

खार्जूरमिति । खार्जूरम्मद्यं, अस्मान्माद्वीकादल्पान्तराः किञ्चिद्विशेषा गुणा यस्य
तदेवम् ॥

शार्करस्सुरभिः स्वादुर्हृद्यो' नातिमदो लघुः ।

शार्कर इति । शर्कराकृतो मद्यविशेषस्सुरभ्यादिगुणयुक्तः । सुरभिर्घ्राणप्रीतिकरः ॥

सृष्टमूत्रशकृद्वातो' गौड'स्तर्पणदीपनः ॥ ७७ ॥

सृष्टेति । गुळकृतो मद्यविशेषस्सृष्टमूत्रशकृद्वातः । मूत्रशकृद्वातान् सुखेन विसृज-
तीत्यर्थः । तर्पणश्च दीपनश्च ॥

वातपित्त'करशीथुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ।

मेदश्शोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पकरसो वरः ॥ ७८ ॥

वातपित्तकर इति । शीथुरिक्षुरसकृतो वातपित्तकरः । तथा स्नेहविकारहा श्लेष्म-
विकारहा । स्नेहपानजातविकारनाशनश्श्लेष्मविकारनाशनश्च ॥ तथा मेदःप्रभृतिघ्नः । तत्र
पकरसो वरः । शीथुर्द्विधा, अपक्वक्षुरसकृतः पक्वक्षुरसकृत इति । तत्र तयोः पकरसः
परिणतेक्षो रसेन कृतो वरः श्रेष्ठः । गुणाधिक्यादिति शेषः ॥

१. स्वादुर्मद्यो. इन्दुः ॥ २. गौण. छा. ॥ ३. नातिपित्त. अ. ॥ ४. "तत्र
शीथ्वोर्मध्ये पकरसो मेदःप्रभृतीनां नाशनः श्रेष्ठश्च" इतीन्दुः ॥ ५०० ॥ ५०० ॥ ५०० ॥

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ।

छेदीति । मध्वासुत्य कृतो मयविशेषस्तीक्ष्णादिगुणः । मांसाङ्कुरान् छिनत्तीति छेदी ॥

मद्यगुणतुल्यत्वाच्चुक्तमाह — रक्तमितेति ।

रक्तपित्तकफोत्केदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ ७९ ॥

भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्ळं हृद्यं रुचिकरं सैरम् ।

दीपनं शिशिरस्पर्श पाण्डुद्वक्पिनाशनम् ॥ ८० ॥

शुक्तं रक्तपित्तकफानुत्केदयति, आर्दीकरोति । वातानुलोमनं मार्गान्तरेभ्यस्समा-
नीय वातं स्वमार्गप्रतिपन्नङ्करोति । अतिशयेनोष्णादिगुणञ्च । “यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे
सगुळ्क्षौद्रकौञ्चिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुद्धं शुक्तन्तदुच्यते ॥”

गुळेशुमद्यमार्दीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ।

गुळेति । गुळेशुमद्यमार्दीकजातं शुक्तं यथोत्तरं लघु । तेन मृद्वीकारसकृतस्य शुक्त-
स्याधिकलघुत्वं वेद्यम् । एवं शुक्तस्य बहुविधत्वञ्च बोध्यम् ॥

कन्दमूलफैलाद्यं च' तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ॥ ८१ ॥

कन्देति । तदासुतङ्गन्दादिकञ्च तद्वद्विद्यात् । तेषु गुळशुक्तादिष्वासुतं विन्य-
स्तङ्गन्दादिकञ्च तद्वत्, आसवेन शुक्तसमानगुणं विद्यात् । सर्वं सुवादि स्वगुणं परि-
त्यज्य शुक्तगुणर्मञ्जीकरोतीत्यर्थः ॥

चाण्डाकी' चासुतं चान्यत्कोलाम्ळं' रोचनं लघु ।

चाण्डाकीति । चाण्डाकी च आसुतं अन्यत् च कोलाम्ळं च रोचनं लघु
भवति इत्यन्वयः । “जम्बीरवार्यलुळिते पिण्याके श्यामतां गते । कैडर्यपत्रसंयुक्ता

१. परं. आ. ॥ २. फलाद्यांश्च. ई. ॥ ३. सुतान्. ई. ॥ ४. चाण्डाकी. अ.
आ. इ. ई. ॥ ५. कालाम्ळं. ई. इन्दुश्च. ॥ ६. चाण्डाकी. अ.
आ. इ. ई. ॥ ७. चाण्डाकी. अ.

ലഗുനെന ച മूर्ച്ഛിതാ ॥ സർപ്പപൈരീരകൈഭ്യേവ സംസ്കൃതാ ധനതാം ഗതാ । ചാण्डാകീ നാമ സാ
 ജ്ഞേയാ പിष्टപിण्याകസംബവാ ॥” शुक्तादिष्वासुतं मोदकपृथुकादिकमनुक्तमासवजातं च
 कोलाञ्जले निक्षिप्य पञ्चसप्तदिनान्तरितमम्ലീभूतञ्च रोचनमन्नरुचिकरं लघुगुणञ्च भवति ॥

शुक्तसादृश्याद्वायाम्ലमाह— धान्याम्ലमिति ।

धान्याम्ലं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तകृत् स्पर्शशीतलम् ॥ ൮൨ ॥

श्रमക്രമहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।

शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातകफापहम् ॥ ൮൩ ॥

निस्तुषേण धान्यേനാഞ്ചം धान्याम्ലം, भेद्यादिगुणम् । भेदि शक्रेद्भेदि । स्वभा-
 वत एव स्पर्शं शीतलम् । श्रमക്രमहरत्वं सेकेन । आस्थापनं कषायवस्तिः ॥

द्रवत्वात् तीक्ष्णोष्णादिगुणयोगोच्च मूत्रगुणानाह— मूत्रमिति ।

मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम् ।

पित्तलं रुक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ ൮൪ ॥

कृमिशोफोदरानाഹപौण्डुशूल'കഫാനിലാൻ ।

गुल्मारुचिविषाश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेलघु ॥ ൮൫ ॥

गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं मूत्रं पित्तलत्वादिगुणम् । कृम्यादींश्च जयेत् ।
 गवादीनां स्त्रीणां मूत्रं प्राह्यम् । गजादीनां पुंसां मूत्रं प्राह्यम् । य एव 'मूत्रस्य गुणा-
 स्त एव शकृतोऽपि गुणा इत्युक्तत्वान्मूत्रेणैव शकृतो गुणा वेद्याः । गोमूत्रस्य प्राधा-
 न्यात् पूर्वमुपन्यासः ॥

उपसंहरन्नाह— तोयेति ।

तोयक्षीरेक्षुതैलാനാം വഗ്മൈദ്യസ്യ ച ക്രമാത് ।

इति द्रव्यैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ൮൬ ॥

൧. ശുലപാण्डു. ഇ. ख. ॥ ധാന്യമാലംകാദി. ഗോവ് പശു. അജം
 അട്. അമ്പ്. കുറിയട്. ഗജം അന. അശ്വം കുതിര. ഉഷ്ടം
 ഉടുക. പരം കഴുത.

तोयादीनां वर्गैः मद्यस्य वर्गेण च क्रमेण द्रव्यैकदेशः यथास्थूलं इति उदाहृतः ।
मद्यस्य चेति पृथङ्निर्देशेन तोयादिवत् सर्वोपयोगित्वं नास्तीत्युक्तम् । यथास्थूलं प्रधा-
नानतिक्रमेण प्रधानान्युक्तानीत्यर्थः ॥

इति निष्ठातीरगताश्चत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदयव्या-
ख्यायां वाक्यप्रदीपिकायां सूत्रस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

द्रवद्रव्यञ्च तोयादि नित्यसेव्यन्निरूपितम् ।
इदानीं द्रवसंस्कार्यमन्नं निर्णीतुमीहते ॥
शूकधान्यादिभेदेन सप्तभेदेन सम्प्रति ।
शूकशिम्बिजभेदेन द्विधा धान्यमपि स्मृतम् ॥
बहुपयोगतस्तत्र पूर्वं शूकन्तु कथ्यते ।

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेति । अन्नस्य स्वरूपं रसवीर्यविपाकप्रभावकर्मादि, तस्य विज्ञानमवगमः, तस्मै
हितोऽध्यायोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयः ॥

शूकधान्यवर्गः ।

रक्ते महान् सकळमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।

शारामुखो दीर्घशूको लोघ्रशूकः सुगन्धिकः ॥ १ ॥

पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयश्शुभाः ।

स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्यवर्चसः ॥ २ ॥

कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रळा हिमाः ।

रक्त इति । रक्तादयस्तपनीयान्ताः शालयश्चान्ये च ये शालयस्ते सर्वे

शुभत्वादिगुणयुक्ताः । शुभा अदोषळाः । अत एव पथ्याः, देहस्येति शेषः । बद्धं प्रथितमल्पञ्च वर्चः पुरीषं करोतीति बद्धाल्पवर्चसः । मूत्रळा मूत्रवर्धनाः । शीत-
वीर्याश्च । प्रथमश्चकारस्समुच्चयार्थः । द्वितीयेन चशब्देन सङ्गोक्ताङ्गशालयो गृह्यन्ते ।
“ध्रुणः सितः स्मृतश्शाली रक्तो व्रीहिद्विद्विहृतः ।” पतङ्गानां तपनीयानाञ्च वर्णविशेषेण
बहुविधत्वात् बहुवचनोक्तिः ॥

विशेषगुणानाह — शूकेति ।

शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥

महांस्तं चानु, कळमस्तं चाप्यनु, ततः परे ।

तत्र शूकजेषु रक्तो वरः । तेषु शूकाज्जातेषु धान्येषु मध्ये रक्ताख्यः शालिः
श्रेष्ठः । तृष्णाहरस्त्रिदोषहरश्च । महान् तच्चानु । अनु हीनार्थे । रक्तशालेः किञ्चि-
द्धीनो महाशालिरित्यर्थः । कळमस्तञ्चाप्यनु । महाशालेर्हीनगुणः कळमः । परे तूर्णका-
दयः, ततः कळमात्, अनु । उत्तरोत्तरं हीनगुणा इत्यर्थः । अनेन सर्वेभ्यस्तपनीय-
शालेर्हीनगुणत्वम् ।

यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः ॥ ४ ॥

स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्बाः श्लेष्मपित्तुळाः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥ ५ ॥

यवका इति । यवकादयः स्वाद्वादिगुणाः । सृष्टे मूत्रपुरीषे यैस्त एवम् ।
मूत्रमलप्रवर्तका इति यावत् । पूर्वं पूर्वं निन्दिताश्च । तेन यवकः सर्वेभ्यो गर्हितः ।
न लेव्य इत्यर्थः ॥

രക്തം ചെന്നെൽ. മഹാൻ പെരുഞ്ചെന്നെൽ. കളമം കള
പ്ലാരിച്ചെന്നെൽ. തുണ്ണികം ഇട്ടുഴിച്ചെന്നെൽ. ശ്ലേഷ്മനാശ്വതം കി
ളിക്കാരിച്ചെന്നെൽ. ശാരാമുഖം വെൺചെന്നെൽ. ദീർഘവതു
കം നെടുവാലിച്ചെന്നെൽ. ലോലുതുകം വെൺവാലിച്ചെന്നെൽ.
സുഗന്ധികം നറുഞ്ചെന്നെൽ. പതംഗം കിളികൊള്ളിച്ചെന്നെൽ.
തപനീയം പ്ലോൻവെണ്ണച്ചെന്നെൽ. തുകം കതിർ. യവകം യ
വച്ചെന്നെൽ. മായനും അണ്ടുവീച്ചെന്നെൽ. പാംസു പൊടി
ച്ചെന്നെൽ. വാപ്യം കൈവരച്ചെന്നെൽ. നൈഷധകം വേഴച്ച
െന്നെൽ. . .

स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ६ ॥

स्निग्ध इति । षष्टिकः स्निग्धादिगुणः, व्रीहिषु श्रेष्ठश्च । हिम उष्णजनितोप-
वहरः । स्थिरः शरीरस्थैर्यकरः । अन्येषां व्रीहीणामेवंगुणत्वाभावादस्य वरत्वम् । गौरा-
सितगौरभेदेन षष्टिको द्विविधः । अतस्तयौर्गुणविशेषमाह—असितगौरतो गौरश्च । अ-
सितगौरात् षष्टिकात् गौरषष्टिकः श्रेष्ठः । पूर्वोक्तगुणसाकल्यादिति शेषः ॥

ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ।

कुक्कुटाण्डकलाबाक्षपारावतकसूकराः ॥ ७ ॥

वरकोदाळकोज्जालचीनशारददर्दुराः ।

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः ॥ ८ ॥

तत इति । महाവ्रीह्यादयः, ततः षष्टिकाद्गुणैरल्पान्तरा ईषदूनाः स्मृताः ।
तन्त्रकृद्भिरिति शेषः । तेन षष्टिकുകुरुविन्दयोर्महदन्तरम् ॥

स्वादुरम्बविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

നമുപൂതപുരിषോष्മാ, ത്രിദോഷസ്ത്വേവ പാടലഃ ॥ ९ ॥

स्वादुरिति । अन्यോ വ्रीहिഃ സ്വാദാദിഗുണഃ । अन्यഃ ഷട്ടികാദിന്മ്യോഽന്യോഽനുക്തോ
വ्रीहिഃ । ദേഹേ ദൂമാധിമാനതാപപ്രതീതി'രൂപ്മാ; സ ച പित्तകാര്യश्च । ത്രിദോഷ ഇതി—പാട-
ലസ്തു ത്രിദോഷ एव । തുവി'ശേഷേ । പാടലാഖ്യസ്ത്വതിശയേന ത്രിദോഷകോപനഃ । ത്യാജ്യ इत्यर्थഃ ।
अत एव रसाद्रयोऽनुक्ता इति ॥

१. മതാഃ. അ. അ. ഇ. ഇ. ॥ २. മാനതാപ്രതീതി. ഖ. ॥ അഷ്ടികം നവര.
അസിതഗൈരതം പുടയൻ. മധാഗ്രിഹി പെരനെല്ലു. കൃഷ്ണവീരി
കുരനെല്ലു. ജതുമുഖം പുഴക്കണ്ണിനെല്ലു. കക്കടാണയം കോഴി
ക്കട്ടൻ. ലാബാക്കം ഉളിമകത്തിനെല്ലു. പാരാവതം പൂറപ്പം
ത്തിനെല്ലു. സുകരം പന്നിക്കട്ടൻ. വരകം കിരികുറവ. ഉളാളകം
കമുകിൻപുന്താഴനെല്ലു. ഉജ്ജ്വലം വലനെല്ലു. ചീനം ചിററന്തി.
ശാരദം മോടൻ. ദർശനം നറുനെല്ലു. ഗന്ധനം നറുന്താണി
നെല്ലു. കരുവിൽ. കരാൽനെല്ലു. പാടലം പാതിരിപ്പുവണ്ണൻ.

शूकजत्वात्तृणधान्यमाह— कङ्गिवति ।

कंगुकोद्रवनीवारश्यामाकादि' हिमं लघु ।

तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कैफपित्तजित् ॥ १० ॥

कङ्गवादि तृणधान्यं हिमादिगुणम् । लेखनं तैक्ष्ण्याद्वातुघ्नोत्थः श्लेष्मादिकं
विलिख्य नाशयति । कषायमधुरासत्त्वं पित्तश्लेष्महृत्वेनैषामवगतम् । बद्धविण्मूत्रत्वं
वातकृत्वात् । सङ्गहे तु स्पष्टमुक्तम्— “कफपित्तहरा रूक्षाः कषायमधुरा हिमाः ।
वातला बद्धविण्मूत्रा” इत्यादि । आदिशब्देन तोयश्यामाकादयो गृह्यन्ते ॥

तेषां विशेषगुणमाह— भग्नेति ।

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियंगुर्वहणी गुरुः ।

कोरदूषः परं ग्राही^१स्पर्शे शीतो^२ विषापहः^३ ॥ ११ ॥

तत्र प्रियङ्गुः शस्त्रादिना भग्नस्याङ्गस्य सन्धानकृत् । कोरदूषः परमल्यर्थे ग्राही
पुरीषबन्धकृत् स्पर्शं शीतश्च । तथा विषापहः । विषहर इति लेपनात् प्रायशः ।
“विषावहः” इति वा पाठः, विषम्मदञ्जनयतीति ॥

यवादीनां तृणधान्यानां विशेषगुणानाह— रुक्ष इति ।

रुक्षश्शीतो गुरुस्स्वादुस्सरो विड्वातकृद्यवः ।

तृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥ १२ ॥

पीनसश्वासकासोरुस्तंभकण्ठत्वगामयान् ।

यवो रूक्षादिगुणः, विड्वातवर्धनश्च । तथा मूत्रादीज्जयेत् । मूलमेदसी स्तोक-
मेव करोतीत्यर्थः । कण्ठामयस्त्वगामयश्च । त्वगामयः कुष्ठविसर्पदिकः । सूरौ व्याप-
नशीलः । शरीरस्थैर्येकरश्च ॥

न्यूनो यवादनयवो, रुक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १३ ॥

न्यून इति । अनुयवः यवात् न्यूनः । गुणैः किञ्चिद्दीनः । “अवयव” इति वा पाठः । रूक्षेति— वंशजो यवो रूक्षादिगुणः ॥

वृष्यश्शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत् सरः ॥ १४ ॥

वृष्य इति । गोधूमो वृष्यादिगुणः । जीवन ओजोवृद्धिकरः । सन्धानकारी भग्नस्याङ्गस्येति शेषः ॥

पथ्या नन्दीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ।

नन्दीमुखी पथ्या, शरीराय हिता । सेव्येत्यर्थः । शीतादिगुणा ॥

इति शूकधान्यवर्गः ।

शिविधान्यवर्गः ।

द्वित्रिद्वान्यस्य चेदानीं शिविधान्यगुणस्मृतिः ॥

मुद्गाढकीमसूरादिशिविधान्यं विबन्धकृत् ॥ १५ ॥

कर्षायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ।

मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ॥ १६ ॥

मुद्गेति । मुद्गाढकीमसूरादिशिविधान्यं विबन्धकृदादिगुणम् । शिवी कोशी, तत्र जातं धान्यं शिविधान्यम् । विबन्धः स्रोतोविबन्धः । तथा मेदःप्रभृतिषु हितं, प्रकृतत्वादभ्यवहारेण । लेपोपसेकयोश्च हितमिति । लेपः प्रदेहः । उपसेकः परिषेकः । चराब्दो लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः । “पित्तासृक्कफमेदःसु स्रूपा लेपादियोजना” इति सङ्ग्रहे । आदिशब्देन मकुष्ठकादीनां ग्रहणम् ॥

१. लेपावसेकयोः. अ. आ. इ. ई. ॥ २. तस्यां जातं. ख. ॥ ३. नूनयवम्. पङ्क्तौ. व. ४. नूनयवम्. ५. नूनयवम्. ६. नूनयवम्. ७. नूनयवम्. ८. नूनयवम्. ९. नूनयवम्. १०. नूनयवम्. ११. नूनयवम्. १२. नूनयवम्. १३. नूनयवम्. १४. नूनयवम्. १५. नूनयवम्. १६. नूनयवम्. १७. नूनयवम्. १८. नूनयवम्. १९. नूनयवम्. २०. नूनयवम्. २१. नूनयवम्. २२. नूनयवम्. २३. नूनयवम्. २४. नूनयवम्. २५. नूनयवम्. २६. नूनयवम्. २७. नूनयवम्. २८. नूनयवम्. २९. नूनयवम्. ३०. नूनयवम्. ३१. नूनयवम्. ३२. नूनयवम्. ३३. नूनयवम्. ३४. नूनयवम्. ३५. नूनयवम्. ३६. नूनयवम्. ३७. नूनयवम्. ३८. नूनयवम्. ३९. नूनयवम्. ४०. नूनयवम्. ४१. नूनयवम्. ४२. नूनयवम्. ४३. नूनयवम्. ४४. नूनयवम्. ४५. नूनयवम्. ४६. नूनयवम्. ४७. नूनयवम्. ४८. नूनयवम्. ४९. नूनयवम्. ५०. नूनयवम्. ५१. नूनयवम्. ५२. नूनयवम्. ५३. नूनयवम्. ५४. नूनयवम्. ५५. नूनयवम्. ५६. नूनयवम्. ५७. नूनयवम्. ५८. नूनयवम्. ५९. नूनयवम्. ६०. नूनयवम्. ६१. नूनयवम्. ६२. नूनयवम्. ६३. नूनयवम्. ६४. नूनयवम्. ६५. नूनयवम्. ६६. नूनयवम्. ६७. नूनयवम्. ६८. नूनयवम्. ६९. नूनयवम्. ७०. नूनयवम्. ७१. नूनयवम्. ७२. नूनयवम्. ७३. नूनयवम्. ७४. नूनयवम्. ७५. नूनयवम्. ७६. नूनयवम्. ७७. नूनयवम्. ७८. नूनयवम्. ७९. नूनयवम्. ८०. नूनयवम्. ८१. नूनयवम्. ८२. नूनयवम्. ८३. नूनयवम्. ८४. नूनयवम्. ८५. नूनयवम्. ८६. नूनयवम्. ८७. नूनयवम्. ८८. नूनयवम्. ८९. नूनयवम्. ९०. नूनयवम्. ९१. नूनयवम्. ९२. नूनयवम्. ९३. नूनयवम्. ९४. नूनयवम्. ९५. नूनयवम्. ९६. नूनयवम्. ९७. नूनयवम्. ९८. नूनयवम्. ९९. नूनयवम्. १००. नूनयवम्.

सामान्यगुणमुक्त्वा विशेषगुणमाह— वर इति ।

वरोऽत्र मुद्रोऽल्पचलः, कळायस्त्वतिवातळः ।

राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरुः ॥ १७ ॥

अत्र मुद्रो वरः । एषु शिबिधान्येषु मध्ये मुद्रः श्रेष्ठः । अल्पं चलं वातं करोतीत्यल्पचलः । अत एव वरत्वम् । अनेन शिबिधान्यस्य सामान्येन वातकरत्वमुक्तम् । कळायस्त्वतिवातळः । तुर्विशेषे । अतिवातळ इति सर्वशिबिधान्यापेक्षया । तेन राजमाषादपि कळायोऽतिशयेन वातवर्धनः । राजमाषः, अनिलवर्धनः । सामान्यलक्षणेन वातमात्रकरणस्य लब्धत्वादनिलकरग्रहणमतिशयार्थम् । बहु शकृत् करोतीति बहुशकृत् ॥

उष्णाः कुलत्थाः पाकेऽम्ळाः शुक्लाश्मश्वासपीनसान् ।

कासारिणः कफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परम् ॥ १८ ॥

उष्णा इति । कुलत्था उष्णवीर्याः । तथा शुक्लादीन्नाशयन्ति । अश्म अश्मरी । परमतिशयेन पित्तरक्तवर्धनाश्च ॥

निष्पावो वातपित्तासृक्'स्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।

सरो विदाही दृक्शुक्लकफशोफविषापहः ॥ १९ ॥

निष्पाव इति । निष्पावो वातादिकरः । (अस्य विदाहित्वां दम्ळपाकत्वं वेद्यम् । सङ्ग्रेहे तूक्तम्— “पाकेऽम्ळो वातविष्टम्भस्तन्यमूत्रासृक्पित्तकृद्”ति ॥)^१

माषः स्निग्धो मलश्लेष्मबल'पित्तकरः सरः ।

गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्लवृद्धिविरेककृत् ॥ २० ॥

माष इति । माषः स्निग्धो मलादिकरश्च । मलं पुरीषम् । गुरुष्णश्च । शुक्लवृद्धिं शुक्लस्यैव विरेकं बहिःप्रेरणं स्रवणञ्च करोति ॥

१. तास्र. ख. ॥ २. स एव. ॥ ३. बलश्लेष्ममल. अ. इ. ई. ख. ॥
കളായം കടലക്ക. രാജമാഷം വല്ലിയപയറ. കലതം മുതിര.
സ്നന്ത്രം മുലപ്പാൽ. നിഷ്പാവം അവര. മാഷം ഉഴുന്ന്.

ഫലാനി മാषവദ്വിद्याത് കാകാण्डോലാത്മഗുप्तയോഃ ।

ഫലാനീതി । കാകാण्डോലാത്മഗുप्तയോഃ ഫലാനി മാഷവത് വിദ്യാത് ഇത്യന്വയഃ । മാഷ-
തുല്യഗുണാനി വിദ്യാത് ॥

ഉഷ്ണസ്ത്വർച്യോ ഹിമസ്पर्ശഃ കേശ്യോ बल्यस्തിലോ ഗुरुഃ ॥ 21 ॥

അല്പമൂത്രഃ കടുഃ പാകേ മേധാഗ്നികഫപിത്തകൃത് ।

ഉഷ്ണ ഇതി । തില ഉഷ്ണാദിഗുണഃ । ത്വർച്യഃ കേശ്യോ बल्यഃ । ഹിതാർത്ഥേ യത്
പ്രത്യയാന്താഃ । ഹിമസ്पर्ശഃ, ലേപേന ശീതവീര്യश्च । തഥാഽല്പമൂത്രകരഃ പാകേ കടുश्च, മേധാ-
ദിജനകश्च । അत्र തിലസ്യോഷ്ണശ്ലേഷ്മകൃത്വമധുരത്വൈർവാത്സ്യത്വം വേദ്യम् ॥

स्निग्धोमा स्वादुതിക്രോष्ണാ കഫപിത്തകരീ ഗुरुഃ ॥ 22 ॥

दृक्शुക്ലഹൃत् കടുഃ പാകേ, തദ്വർദ്ധിജം കുസുമ്പജം ।

स्निग्धേതി । उमा स्निग्धाദിगुणा । तद्वदिति कुसुम्भजं बीजम् । तद्वदुमासमा-
नगुणम् ॥

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकश्ശുകजेषु च ॥ 23 ॥

മാഷ ഇതി । അത്ര-എഴു ശിവിധാന്യേഷു മാഷോഽവരഃ । ശുകജേഷു ച യവകോഽവരഃ ।
ലാജ്യ ഇത്യർത്ഥഃ । രക്തശാലിമുദ്ഗൃഹ്യാഃ ശുകശിവിധാന്യവർഗ്ഗേ വരത്വമുക്തം ॥

इदानीं गुरुलघुत्वे निरूपयति— नवमिति ।

नवं धान्यमभिष्यന്दि, लघु संवत्सरोषितम् ।

शीघ्रजन्म तथा हृष്യं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ 24 ॥

नवं पण्मासान्ततീक्रान्तं धान्यमभिष्यന്दि, ശ്ലേഷ്മസ്പൃതികാരി । സംവത്സരോഷിതं धान्यं
लघुगुणं ശ്ലേഷ്മഹരश्च । यद्धान्यं शीघ्रजन्म, अचिरकालपाकं तदपि लघु । तथा हृष्यं

കാകാണേധാലം പെരുഞ്ചെണ്ണിപ്പയറു്. കിരമഗുപ്താ നായ്ക്കരണ.
ഉമാ അഗസ്തി. കുസുംഭം, കുയമ്പ്. ശീഘ്രജന്മ വിരിയവിളയ
നതു്.

യുക്തിർജ്ജിതം നിस्तുപ്തം സമൃദ്ധം । ശിവിധാന്യം മുദ്രാദി യുക്ത്യാ ക്ഷണാതിരേകേണ വിനാ ബൃഹസ്പ-
 നീതതുഷ്ഠം സമൃദ്ധുഗുണം भवति । “आमासषट्कन्धान्यानां गुरुता व्यभिचारिणी । ततः, परं
 गुरुत्वस्य क्रमशो हानिरिष्यते ॥ वर्षस्थितं सर्वमन्नं परित्यजति, गौरवम् । न तु
 त्यजति तद्वीर्यं वीर्यं मुञ्चत्यतः परम् ॥”, इति ॥

इति शिവിधान्यवर्गः ।

कृतान्नवर्गः ।

शूकशिबिजधान्यानां संस्कारादिविशेषतः ।

गुणान्तरत्वप्राप्तिस्स्यात्तद्गुणं साधु वर्ण्यते ॥

तत्रापि पूर्वं शूकधान्यं प्रत्याह— मण्डेति ।

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।

यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥ २५ ॥

तृङ्गानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।

स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥ २६ ॥

मण्डोदीनामोदनस्य च लाघवं यथापूर्वं विद्यात् । तेन मण्डस्यातिलघുत्वं,
 अभ्यവहतगुरुद्रव्यപചനസमर्थत्वात् । ओदनस्यോपादानसंस्कारविशेषേण गुरुत्वं लघुत्वञ्च
 सम्भवतीति पृथङ्निर्देशः कृतः । “सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । बहु-
 सिक्था, विलेपी स्यादोदनो बिगतद्रवः ॥” इति तद्वक्ष्यमाणम् । तेषां गुणानाह— शिव इति ।
 तत्र तेषु मण्डादिषु मध्ये मण्डः शिवादिगुणः । अल्पप्राणतयाऽन्नानभिलाषिणञ्जीवयतीति
 शिवत्वम् । सर्वरोगिणां हितत्वाच्च । तथा तृट् तृष्णा, ग्लानिः सादः, तौ दोषशे-
 षघ्नं भवन्ति । दोषस्य शेषो दोषशेषः । वमनविरेचनाभ्यान्निर्हृतस्य दोषस्य शेषं
 शमयति । तेन वमनादिकर्मस्वतियोगभयादोषशेषः कार्य इति सूचितम् । अपक्वाहारस्य-
 चतीति पाचनः । धातूनां रसादीनां समताञ्च करोति । शोधनादिना रुक्षं स्रोतोमार्गं
 मृदूकरोति च । स्वेदयतीति स्वेदी । अनिलं वह्निं च दीपयति ॥

മണ്ഡം, ഉതളി. പേയാ കായക്കഞ്ഞി. വിലേപി കുഴക്ക-
 ഞ്ഞി. കാദനം ചോറ്.

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।

मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २७ ॥

क्षुदित्यादि । पेया क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहादिगुणा । क्षुत्तृ-
ष्णाभ्यां ग्लानिः, व्याध्यादिना दौर्बल्यं, कुक्षिरोगो गुल्मादिः, ज्वरश्च तानपहन्ति ।
मलान् वातादीननुलोमयति । स्वमार्गस्थान् करोतीत्यर्थः । पथ्या शरीरस्य हिता ।
दीपनी चासौ पाचनी चेति दीपनपाचनी । अग्नेर्दीपनी । आमस्य पाचनी ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।

व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ २८ ॥

विलेपीति । विलेपी ग्राहिण्यादिगुणा । व्रणादीनां हिता । व्रणाक्षिरोगशब्दौ
मत्वर्थीयाकारान्तौ । व्रणरोगवानक्षिरोगवाश्चेत्यर्थः । संशुद्धः कृतवमनविरेचनः । स्नेह-
पायी, अच्छ स्नेहपायीत्यर्थः ॥

ओदनं प्रत्याह— सुधौत इति ।

सुधौतः सुसुतः स्विन्नस्त्यक्तोष्मा चैदनो लघुः ।

ग्रन्थेयौषधकाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥ २९ ॥

विपरीतो गुरुः क्षीरमासाद्यैर्यश्च साधितः ।

सुधौतादिलक्षण ओदनो लघुर्भवति । सुधौतः सम्यक्प्रक्षाळिततण्डुलः, सुसुतः
तण्डुलस्यान्तस्सारपाकात् पूर्वमुद्भूत्य गाळितः पक्वावशिष्टद्रवः, स्विन्नः पत्रादिपिहित-
स्थाल्यादिस्थोऽङ्गारनिहितः, त्यक्तोष्मा त्यक्तबाष्पश्च, ओदनो लघुर्भवति । अन्यथा

१. प्रसृतः ई. ॥ २. स्विन्नोऽत्यक्तोष्मा । अरुणदत्तश्चन्द्रनन्दनो हेमाद्रिह-
याकारश्च ॥ ३. पत्रापिहितस्थाल्यादि. क. ॥ ४. “ओदनः सुष्ठु धौतः सुसुतः स्विन्न-
स्त्यक्तबाष्पश्च लघुः । ऊष्मा बाष्पो जलभागो गुरुत्वहेतुः । अत्युष्णातिशीतयोः प्रमाणा-
न्तरान्निषेधः । केचित् सिध्युष्णस्य लाघवमभ्युपगच्छन्तः स्विन्नोऽत्यक्तोष्मा चेति
पठन्ति । यत्र चैषां पुनरुष्णप्रतिषेधः स सिद्धिशब्दाशयः ।” इतीन्दुः । “सुस्विन्नः
पत्रादिपिहितास्यस्थाल्यादिस्थोऽङ्गारनिहितः, अत्यक्तोष्मा सञ्जातौष्ण्यः । त्यक्तोष्मेति
पठे त्यक्तबाष्पः । पाठद्वयेऽपि सोष्णत्वमिष्टम् ।” इति हयाकारः ॥

गुरुरित्यथादुक्तं भवति । “विद्वौतस्तण्डुलौऽभोभिस्त्रिगुणैस्साधु पाचितः । निश्च्योति-
तांबुः सुस्विन्नः कवोऽध्नश्चौदनो लघुः ॥” इति च । य आग्नेयौषधकाथसाधितस्स च
लघुर्भवति । आग्नेयादीनां चित्रकादीनां काथेनार्धावशिष्टेन पक्वश्चौदनो लघुर्भवति ।
भृष्टतण्डुलश्च लघुर्भवति । भृष्टास्तण्डुला यस्मिन्नोदने स तथा । अत्र संवत्सरो
षितस्य रक्तशाल्यादेरन्नस्य सुधौतादित्वेन लघुत्वं स्यात् । षण्मासानतिक्रान्तस्य
गुरुगुणस्य यवकादेराग्नेयादिक्वाथसाधितत्वेन भृष्टतण्डुलत्वेन च लघुत्वञ्चेति द्रष्टव्यम् ।
विपरीतो गुरुः । यथोक्तलक्षणाद्विपरीतोऽसुधौतादिरोदनो गुरुगुणः । यः क्षीरमांसाद्यैः
साधितस्स च गुरुर्भवति । आदिशब्देन कदलीफलादयः ॥

पूर्वोक्तस्य गुरुलघुत्वनिरूपणस्यातिदेशेन सर्वस्यापि गुरुलघुत्वन्निरूपयति—
इतीति ।

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैस्सर्वमादिशेत् ॥ ३० ॥

इति सर्वं द्रव्यादिभिरादिशेत् । अनया दिशा सर्वं पूर्वोक्तं पेयादिकं वक्ष्य-
माणं भक्ष्यादिकञ्च द्रव्यादिभिर्गुरुगुणं लघुगुणमिति जानीयात् । द्रव्यतो यथा— रक्त-
शाल्यादिजस्यौदनस्य लघुत्वं यवकादिजस्य गुरुत्वम् । क्रियातो यथा— क्रिया सस्कारः ।
रक्तशाल्यादेरन्नस्याल्पातिपक्वस्य गुरुत्वं यवकादेर्भृष्टतण्डुलस्यान्नस्य लघुत्वम् । शूल्य-
मामिषमग्निसंस्काराल्लघुः । कन्दुपक्वस्य गुरुतेत्यादि । योगः संयोगः, यथा— क्षीरादिसा-
धितस्य रक्तशाल्यादेर्गुरुत्वं चित्रकादिसाधितस्य यवकादेर्लघुत्वम् । मानतो यथा—
रक्तशाल्याद्यन्नमतिमात्रसेवितं गुरुत्वफलं करोति । यवकादिकमल्पमात्रमुक्तञ्च लघुत्व-
फलं करोति । आदिशब्देन देशकालादिपरिग्रहः । आनूपदेशजातस्य रक्तशाल्यादे-
र्गुरुत्वं जाङ्गलजस्य यवकादेर्लघुत्वञ्च । कालतो यथा— हेमन्ते गुरुद्रव्यं लघुद्रव्यफलं
करोति । इत्यादिकन्निरूप्यम् ॥

संस्कृतान्नत्वादेव रसादयः कथ्यन्ते— बृंहण इति

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ।

१. “अयं गुणनिर्देशः प्रायशोऽकृतस्य मांसरसस्य । कृतस्य गुणास्तन्त्रान्तरात्
ज्ञेयाः । मेहशुण्ठीजीरकादियुक्तः कृतो विपरीतस्त्वकृतः ॥” इतीन्दुः । “कृताकृतस्य
च रसस्यायं गुणनिर्देशो बोध्यः ।” इत्यरुणदत्तः श्रीदासपण्डितश्च ॥ ३० ॥
पढी३०१००, १०६५०.

रसौ मांसरसः, बृंहणत्वादिगुणः । मांसाद्याप्यायनम् । प्रीणनो मनः प्रीतिकरश्च ॥

मौद्रस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ॥ ३१ ॥

मौद्र इति । मौद्रो मुद्रयूषः संशुद्धादीनां पथ्यः । “मुद्रानां द्विपलन्तोये शृतम-
धाडकोन्मिमे । पादस्थं मृदितं पूतं हिंसुसर्पिविधूपितम् ॥ ससैन्धवं पिबेत्तत्तु
सर्वदोषहरं शिवम् ।”

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ।

वातेति । कौलत्थो रसः कुलत्थयूषः, वातानुलोम्यादिगुणः । तूनिप्रतूनीरोगौ
वक्ष्यमाणलक्षणौ । “पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खळः फलैः । मूलैश्च तिलक-
ल्कोऽम्बप्रातः कांबळिकः स्मृतः ॥ ज्ञेयाः कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः । अल्प-
मांसादयः स्वच्छा दकलावणिकाः स्मृताः ॥” इति ॥

तिलपिण्याकविकृतिश्शुष्कशाकं विरूढकम् ॥ ३२ ॥

चाण्डाकीवटकं दृग्ग्नं दोषळं ग्ळपनं गुरु ।

तिलेति । तिलपिण्याकविकृत्यादिकं दृग्नादिगुणम् । तिलस्य विकृतिः कृसरादिः ।
पिण्याकविकृतिर्वटकादिः । विरूढमङ्कुदितसस्यम् । चाण्डाक्यामासुतं माषादिवटकं
चाण्डाकीवटकम् । दोषळं त्रिदोषवर्धनम् । ग्ळपनं देहदर्शनम् ॥

रसाळा बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ ३३ ॥

रसाळेति । रसाळा बृंहण्यादिगुणा । “शर्करामरिचाक्रान्तं निरम्बु मथितं
दधि । शुण्ठीजीरकसंयुक्तं रसाळेत्यभिधीयते ॥”

श्रमक्षुत्तृत्कमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।

विष्टम्भि मूत्रळं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३४ ॥

१. तूनीप्रतूनिजित्. ख. ॥ २. तूनीप्रतूनी वक्ष्यमाणे. ख. ॥ ३. चाण्डाकीवटकं. ४. चाण्डाकीवटकं. ५. चाण्डाकीवटकं. ६. चाण्डाकीवटकं. ७. चाण्डाकीवटकं. ८. चाण्डाकीवटकं. ९. चाण्डाकीवटकं. १०. चाण्डाकीवटकं. ११. चाण्डाकीवटकं. १२. चाण्डाकीवटकं. १३. चाण्डाकीवटकं. १४. चाण्डाकीवटकं. १५. चाण्डाकीवटकं. १६. चाण्डाकीवटकं. १७. चाण्डाकीवटकं. १८. चाण्डाकीवटकं. १९. चाण्डाकीवटकं. २०. चाण्डाकीवटकं. २१. चाण्डाकीवटकं. २२. चाण्डाकीवटकं. २३. चाण्डाकीवटकं. २४. चाण्डाकीवटकं. २५. चाण्डाकीवटकं. २६. चाण्डाकीवटकं. २७. चाण्डाकीवटकं. २८. चाण्डाकीवटकं. २९. चाण्डाकीवटकं. ३०. चाण्डाकीवटकं. ३१. चाण्डाकीवटकं. ३२. चाण्डाकीवटकं. ३३. चाण्डाकीवटकं. ३४. चाण्डाकीवटकं. ३५. चाण्डाकीवटकं. ३६. चाण्डाकीवटकं. ३७. चाण्डाकीवटकं. ३८. चाण्डाकीवटकं. ३९. चाण्डाकीवटकं. ४०. चाण्डाकीवटकं. ४१. चाण्डाकीवटकं. ४२. चाण्डाकीवटकं. ४३. चाण्डाकीवटकं. ४४. चाण्डाकीवटकं. ४५. चाण्डाकीवटकं. ४६. चाण्डाकीवटकं. ४७. चाण्डाकीवटकं. ४८. चाण्डाकीवटकं. ४९. चाण्डाकीवटकं. ५०. चाण्डाकीवटकं. ५१. चाण्डाकीवटकं. ५२. चाण्डाकीवटकं. ५३. चाण्डाकीवटकं. ५४. चाण्डाकीवटकं. ५५. चाण्डाकीवटकं. ५६. चाण्डाकीवटकं. ५७. चाण्डाकीवटकं. ५८. चाण्डाकीवटकं. ५९. चाण्डाकीवटकं. ६०. चाण्डाकीवटकं. ६१. चाण्डाकीवटकं. ६२. चाण्डाकीवटकं. ६३. चाण्डाकीवटकं. ६४. चाण्डाकीवटकं. ६५. चाण्डाकीवटकं. ६६. चाण्डाकीवटकं. ६७. चाण्डाकीवटकं. ६८. चाण्डाकीवटकं. ६९. चाण्डाकीवटकं. ७०. चाण्डाकीवटकं. ७१. चाण्डाकीवटकं. ७२. चाण्डाकीवटकं. ७३. चाण्डाकीवटकं. ७४. चाण्डाकीवटकं. ७५. चाण्डाकीवटकं. ७६. चाण्डाकीवटकं. ७७. चाण्डाकीवटकं. ७८. चाण्डाकीवटकं. ७९. चाण्डाकीवटकं. ८०. चाण्डाकीवटकं. ८१. चाण्डाकीवटकं. ८२. चाण्डाकीवटकं. ८३. चाण्डाकीवटकं. ८४. चाण्डाकीवटकं. ८५. चाण्डाकीवटकं. ८६. चाण्डाकीवटकं. ८७. चाण्डाकीवटकं. ८८. चाण्डाकीवटकं. ८९. चाण्डाकीवटकं. ९०. चाण्डाकीवटकं. ९१. चाण्डाकीवटकं. ९२. चाण्डाकीवटकं. ९३. चाण्डाकीवटकं. ९४. चाण्डाकीवटकं. ९५. चाण्डाकीवटकं. ९६. चाण्डाकीवटकं. ९७. चाण्डाकीवटकं. ९८. चाण्डाकीवटकं. ९९. चाण्डाकीवटकं. १००. चाण्डाकीवटकं.

श्रमेति । पानकं श्रमादिहरम् । प्रीणनं मनःप्रीतिकरम् । तत् पानकं यथा-
द्रव्यगुणञ्च । स्वयोनिद्रव्यगुणानुगममित्यर्थः ॥ १

प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं स्मृतः ।

प्रभूतेति । माषसूपः परं प्रभूताभ्यन्तरमलः स्मृत इत्यन्वयः । अभ्यन्तरमलं
प्रभूतं करोतीत्यर्थः । माषाणां बहुमलत्वे उक्तेऽपि अन्याभ्यस्तद्विकृतिभ्यः सूपस्या-
तिशयख्यापनार्थम् ॥

विद्याद्यूपे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम् ॥ ३५ ॥

गौरवं तनुसान्द्राम्बस्वादुष्वेषु पृथक्तथा ।

विद्यादित्यादि । यूपे रसे सूपे शाके च गौरवमुत्तरोत्तरमेव विद्यात् । यूषा-
दीनां द्रव्यगुणसाम्येऽप्युत्तरानतिक्रमेण गुरुत्वं विद्यात् । तेन सर्वेषु शाको गुरुरित्यर्थः ।
“सूपस्तक्रादिभिः सिद्धः स्वाद्रम्बलो बृहणः परम् । तं सरोगो न चाशनीयात् न
चाल्पाशी कथञ्चन ॥” तथ पृथक् तनुसान्द्राम्बस्वादुषु एषु गौरवं यथोत्तरं विद्यात् ।
पृथक्शब्दो गुणरसविभागार्थः । एषु यूषादिषु । एतदुक्तं भवति—तनुभूतयूषात्सान्द्री-
भूतं यूपं गुरु । अम्ब्लीभूतयूषान्मधुरीभूतयूपं गुरु । एवं रसादिष्वपि वाच्यम् ॥

पुनरपि शूकधान्यविकृतिर्भेदानाह— लाजा इति ।

लाजास्तृच्छद्यतौसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ ३६ ॥

कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ।

लाजास्तृडादिहराः । छिन्दन्ति घ्नन्ति । हिमाश्शीतवीर्याः ॥

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ॥ ३७ ॥

पृथुका इति । पृथुका गुर्वादिगुणाः । अन्तर्भागे पिण्डीभूतस्य वायोः सञ्चारो
विष्टम्भः ॥

धाना विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ।

१. प्रभूतेत्यादि सङ्ग्रहस्थे सार्धे पद्यमत्रैन्दुनाऽपि पठितम् ॥ മാഷസൂപം
ഉഷ്ണവർദ്ധിപ്പ്. ലാജം മലർ. പൃഥ്വകം അവിൽ. ധാനം ഉറമൻ
മലർ, മലർപൊട്ടൻ.

धानेति । धाना विष्टम्भिन्यादिगुणा । तर्पणी देहं प्रीणयति । लेखनी मेदः-
श्लेष्मादिक्षपणकारी ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृश्रमनेत्रामयव्रणान् ॥ ३८ ॥

घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ।

नोदकान्तरितान्न द्विन निशायां न केवलान् ॥ ३९ ॥

न भुक्त्वा न द्विजैश्चित्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून् ।

सक्तव इति । सक्तवो लघ्वादिगुणाः । क्षुदादीन् शमयन्ति । आमयशब्दस्य
नेत्रेण सम्बन्धः । पानात् सन्तर्पणाः । सद्य एव बलप्रदाश्च । उदके त्वालोष्ठ्य
पानात्सन्तर्पणः, मनःप्रीतिकराः । अत एव सद्यस्तत्क्षणमेव बलकराश्च । एतच्च
सक्तूनां प्रभावात् भवति । तत्र सक्तूपयोगे विशेषमाह— नोदकेति । सक्तूनुदका-
न्तरितान् जलेन व्यवहितान्नाद्यात् । अन्तरान्तरा जलं पीत्वा सक्तून् भक्षयेदित्यर्थः ।
न द्विः, द्वौ वारौ नाद्यात् । निशायां सक्तून् न भक्षयेत् । तथा केवलानुदकादि-
रहितान्नाद्यात् । तथा, ओदनादि भुक्त्वा सक्तून्नाद्यात् । भोजनात् पूर्वमेव सेव्या
इत्यर्थः । (द्विजैश्चित्वा सक्तून्नाद्यात् । करस्थां पिण्डीं दन्तैः चित्वा नाद्यादित्यर्थः ।
ईषदाङ्गीकृत्य सेव्या इत्यर्थः । विधिनाऽपि सक्तून् बहून्धिकान्नाद्यात् ॥)

पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ॥ ४० ॥

पिण्याक इति । पिण्याको ग्लपनादिगुणः । ग्लपनः कर्शनत्वाद्देहग्लानिकरः ।
दृष्टिदूषणस्तिमिरादिदृष्टिरोगकरः ॥

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।

वेशवार इति । वेशवारो गुर्वादिगुणः । बलवर्धनोऽङ्गानामुपचयवर्धनश्च । उपचयः
पूर्णता । शुण्ठीजीरकादिसंस्कृतं सूक्ष्मच्छिन्नं मांसं वेशवारः ॥

मुद्गादिजास्तु गुरुवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ ४१ ॥

मुद्रादिजा इति । मुद्रादिजा वेशवारास्तु गुर्वादिगुणाः । मुद्रादिभिरपि वेशवार-
कल्पना । यथाद्रव्यगुणानुगाश्च प्रकृतिद्रव्यगुणाः ॥ मुद्रकृतो वेशवारो मुद्रगुणः । एव-
मन्येष्वपि । आदिशब्देन शिबिधान्यानां परिग्रहः ॥

शूकशिबिजिधान्यकृतानामपूपानामग्निसंयोगविशेषेण गुरुधुत्वविशेषदर्शयति—
कुकूलेति ।

कुंकूलकर्परभ्राष्ट्रकन्दंगारविपाचितान् ।

एकयोनीन् लघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥ ४२ ॥

एकयोनीन् कुंकूलादिपाचितानपूपानुत्तरोत्तरं लघून् विद्यादिति । एकयोनीन्-
एकशालिकारणान् । एकप्रकृतिनिर्मितानित्यर्थः । कुंकूलादिषु पाचितानपूपानग्निसंबन्धतिश-
यानुरूपेणोत्तरानतिक्रमेण लघून् विद्यात् । तेनाङ्गारपक्वस्यातिलघुत्वं वेद्यं । “अपूपे
लघुताहेतुर्यस्स शाकफलादिषु । सर्वेषु तुल्यो बोद्धव्यः कचिदुक्तिरुदाहतिः ॥” “भ्राष्ट्र-
नामाग्निसन्तापादग्निवर्णञ्च मृन्मयम् ।”

इति कृतान्नवर्गः ।

मांसवर्गः ।

अन्नव्यञ्जनभूतत्वान्मांसशाकस्य सम्प्रति ।

निर्देशः क्रियते तत्र पूर्वं मांसस्य वर्णना ॥

बहूपयोगतश्चैव विनाऽग्नेन च सेवनात् ।

आनन्त्याद्रव्यक्तिभेदानान्न प्रतिव्यक्ति शक्यते ॥

रसादिनिर्णयो यस्मान्मांसानान्तेन हेतुना ।

१. कुंकूलादीनां लक्षणमुक्तं हृद्याकारेण । तद्यथा— भस्मगोमूथचूर्णादिपिहितोऽग्निः
कुंकूलकः । ईषज्ज्वलितवह्निस्थं कपालमिह कर्परम् ॥ भ्राष्ट्रनामाग्निसन्तापादग्निवर्णन्तु
मृन्मयम् । कन्दुः स्यात्सुबहुच्छिद्रो वह्निज्वालाप्रवेशवान् । अज्वालो दग्धकाष्ठोऽग्नि-
विधूमोङ्गार उच्यते ॥ കൂലം വെണ്ണിറുതീയ്. കപ്പരം കാരകല്പ്.
ഭാഷ്യം തീകത്തുനേടത്തു വെച്ച് “ജ്വാലകൊണ്ടു മുടി വേവി
ക്കുന്നതു. കപ്പ ചുട്ട. അംഗാരം കനൽ.

सामान्यं किञ्चिदालम्ब्य तत्स्वरूपं प्रदर्शयन् ॥
हरिणादिविभेदेन जन्तून् वर्गीकरोति च ।

हरिणैणकुङ्गर्श्यगोर्कर्णमृगमातृकाः ।

शशशंवरचीरुक्शरभाद्या मृगाः स्मृताः ॥ ४३ ॥

हरिणेति । हरिणादयो दश मृगसंज्ञाः स्मृताः । “मृगयन्ति स्वयं भक्ष्यमिति प्रोक्ता मृगास्तु ते ।”

लाववातिकवर्तीकरक्तवर्त्मककर्कराः ।

कर्पिजलोपचैक्राख्यचकोररुखाहवः ॥ ४४ ॥

वर्तको वर्तिका चैति तिच्चिरः ऋकरश्शिखी ।

ताम्रचूडाख्यवरकगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥ ४५ ॥

तथा शारपदेन्द्राहववारटाश्चेति विष्किराः ।

लावेति । लावादयो वारटान्ता एकविंशतिर्विष्किरसंज्ञाः स्मृताः । “पद्भ्यां विकीर्य विक्षिप्य भक्षणाद्विष्किराः स्मृताः ।” वर्तको वर्तिकेति जात्यन्तरं, न तु वर्तकस्य स्त्री वर्तिका ॥

१. चक्राह. ई. ॥ २. चैव. ई. ख. ॥ ഹരിണം പുജിമാൻ. എണം കേഴമാൻ. കുരംഗം കുരാൽമാൻ. ജഗൃഗ്ഗം മരമാൻ. ഗോകണ്ഠം പെരുച്ചെവിമാൻ. മൃഗമാത്രകം മാന്താമാൻ. ശശം മുയൽ. ശംഖരം മരിമാൻ. ചാരഷ്കം തോൽകൊമ്പൻ. ശരഭം എട്ടടിമാൻ. വിഷ്ണീരം കൊത്തിച്ചിതറിത്തിന്നമവ. ലാബം ചീവൽ. വാതികം കൂതികുലുക്കി. വത്തികം കുറുമ്പുജ്. രക്തവർമ്മകം ചെങ്ങാലിപ്പുജ്. കർക്കര കർക്കരപ്പുജ്. കപിഞ്ചലം കപിതാരിപ്പുജ്. ഉപചക്രം തേറ്റപ്പെട്ട. ചകോരം ചെമ്പോത്ത. തരുമ്പാതു വാവിൽ. വത്തകം കാട. വത്തികാ കാടയടിയാൻ. തിത്തിരി തൈത്തിരിപ്പുജ്. ക്രകരം ഇരുവാച്ചാത്തൻ. ശിഖീ മയിൽ. താമ്രചൂഡാഖ്യം കോഴി. വരകം കൊത്തിര. ഗോനർഭം കാക്കത്തമ്പുരാൻ. ഗിരിവത്തിക ഐകണ്ഠപീച്ചി. ശാരപദം വീതച്ചെങ്ങാലി. ഇന്ദ്രാഹം വാഴപ്പഴത്തി. വാരടം വന്നാത്തിപ്പുജ്.

जीवजीवकदात्यूहभृंगाह्वशुकशारिकाः ॥ ४६ ॥

लट्वाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ।

प्रतुदाः—

जीवजीवकेति । जीवजीवकादयः प्रतुदाः स्मृताः । “प्रतुद्य तुण्डदण्डेन भक्षणात्
प्रतुदाः स्मृताः ॥”

भेकगोधाहिश्वाविडाद्या' विलेशयाः ॥ ४७ ॥

भेकेति । भेकादयो विलेशयाः । “विले भूवृक्षविवरे शयनात्ते विलेशयाः”
“श्वाविदाद्या”, इति वा पाठः ॥

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपसिंहक्षिवानराः ।

मार्जारमूषिकव्याघ्रवृकबभ्रुतरङ्गवः ॥ ४८ ॥

लोपाकजंबुकश्येनचाषवान्तादवायसाः ।

शैशघ्री'भासकुररगृध्रोलूककुर्लिंगकाः ॥ ४९ ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

१. श्वाविदाद्या. ई. ॥ २. शतघ्नी. आ. ॥ പ്രതുദം കൊത്തിത്തീന്ന
മവ. ജീവജീവകം വെറുവട്ടച്ചവൽ. ഭാഷ്യമം നത്തു. ഭംഗം
മപം കുടച്ചാത്തൻ. ശുക്ലം കിളി. ശാരികാ പഞ്ചവണ്ണക്കിളി.
ലടപാ കട്ടയുടപ്പൻ. കേരളകിലം കുയിൽ. ഹാരിതം വൈപ്പുറാവ്.
കപോതം മാടപ്പുറാവ്. ചടകം കുരിയിൽ. വിലേശയം പൊ
ത്തിൽ കിടക്കുമവ. ഭേകം വെക്കാത്തവള. ഗോധാ ഉടുമ്പ്. അഹി
പുമ്പ്. ശ്വാവിഡ് മുജൻ. പ്രസഹം വലിഞ്ഞു ഭക്ഷിക്കുമവ.
ഗോവ് പതു. ഖരം കഴുത. അശ്വതരം വെട്ടിക്കുതിര. ഉഷ്ടം
ഒട്ടകം. അശ്വം കുതിര. ദീപി പുജിപ്പുലി. ജ്ഞം കൂരടി.
വാനരം കരങ്ങ. മാന്ദ്യാരം പൂച്ച. മൂഷികം എലി. വ്യാഘ്രം
പുലി. വൃകം ചെന്നായ്. ബഭ്രു കിരി. തരങ്കം ചെറുപുലി. ലോ
പാകം നരിവരട്ടി. ജംബുകം കുറുക്കൻ. ശ്വേതം പരുന്തു. ചാഷം
കാട്ടുകാക്ക. വാന്താദം നാരരളണ്ണി. വായസം കാക്ക. ശശഘ്നീ
എറിവെള്ളാടൻ. ഭാസം കുതര. കുരും ഞാറൽപാക്കി. ഗൃധ്രം
കഴുക്ക്. ഉല്പകം ക്രമൻ. കുലിംഗകം കരിമാരിക്കുരിക്ക്. യൂമിക
പുകളണ്ണിക്കുരിക്ക്. മധുഹാ വണ്ടുകൊല്ലി.

गोखरेति । गवादयो मृगपक्षिणः प्रसहा इति मताः । “प्रसह्य बलतः सर्वे भक्षयन्तीति कारणात् । प्रसहा नामतः केचिन्मृगाः केचन पक्षिणः ॥” सिंहस्य भाषा सिंह एव ॥

वराहमहिषन्यंकुरुरोहितवारणाः ॥ ५० ॥

सुमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ।

वराहेति । वराहादयो दश महामृगाः स्मृताः । “मृगेभ्यो बलवत्त्वाच्च महत्त्वाच्च महामृगाः ।”

हंससारसकादंबवककारण्डवपुषाः ॥ ५१ ॥

वलाकोत्क्रोशचक्राह्वमद्गुक्त्रौचादयोऽप्वराः ।

‘हंसेत्यादि । हंसादयोऽप्वरा ललचारिणः स्मृताः । आदिशब्देन शरार्यादयः ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीर’कर्कटाः ॥ ५२ ॥

शुक्तिशंखोदुशंबुकशैफरी’वर्त्मचन्द्रिकाः ।

बुल्लकीनक्रमकरशिंशुमारैतिमिगिलाः’ ॥ ५३ ॥

राजीचिलिचिमाद्याश्च—

१. कुम्भीक. ई. ॥ २. शमरी. अ. इ. ई. ॥ ३. तिमिङ्गलाः. आ. इ. ॥

മഹാമൃഗങ്ങൾ വലിയ മൃഗങ്ങൾ. വരാഹം പന്നി. മഹിഷം പോത്തു. എലി കടുമാൻ. അമ്പലം ഉഴൽമാൻ. രോഹിതം ചെങ്കവരിമാൻ. വാരണം ആന. സുമരം കരിഞ്ചമരിമാൻ. ചമരം വെൺചമരിമാൻ. ഖഡ്ഗം വാൾമാൻ. ഗവയം ആൾമാൻ. അപ്സരം നീർത്തലപെരുമാറുവ. ഹംസം അരയന്നം. സാരസം പണ്ടാരംകോഴി. കാദംബം കടന്മൽകോഴി. ബകം കൊക്ക. കാരണ്ഡം കാരണം. പൂവം നാവ. വലകം വെള്ളിപ്പക്ഷി. ഉൽക്രോശം നീർപൊന്മ. ചക്രോഥം ചക്രവാകം. മൽഗു നീർകാക്ക. ക്രോശം അണ്ണൽപക്ഷി. രോഹിതം ചെങ്കവരിമീൻ. പാഠീനം കെണ്ടമീൻ. ക്രമം ആമ. കുങ്കീരം ചീങ്കണ്ണി മുതല. കർകടം ഞെള. ശുക്തി ഇപ്പി. ശംഖം ചുങ്ക്. ഉദ. നീർതാ. ശംഖം തെളുത്തു. ശമരീ വരിമീൻ വർമ്മി. അരൽമീൻ ചന്ദ്രിക തിങ്കൾമീൻ. ബുലുകി കൊഴുമീൻ. നക്ത്രം. മകരം മകരമീൻ. ശിംശുമാരം മുതല. ശിമിംഗിലം എരിമീൻ. രാജി പരൽമീൻ. ചിലിചിമം ചെമ്മീൻ.

मत्स्या इति । रोहितादयो मत्स्याः स्मृताः । “एकोनविंशतिर्मत्स्या रोहिताद्या जलोद्भवाः ।” आदिशब्देन पाण्डवादयः । च शब्दस्समुच्ये ॥

मांसमित्याहुरष्टधा ।

मांसमिति । इति मांसं अष्टधा आहुः । इत्यनेन प्रकारेण मृगविष्किरप्रतु-
द्विलेशयप्रसहमहामृगाण्वरमत्स्यभेदेन मांसमष्टविधमाहुः । तन्त्रकारा इति शेषः ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्रिते ॥ ५४ ॥

योनिष्विति । अजावी व्यामिश्रगोचरत्वात् योनिषु अनिश्रिते भवतः इत्यन्वयः ।
अजश्चाविश्च योनिष्वष्टासु मांसयोनिषु मृगपदिवर्गेषु जाङ्गलादिदेशेषु सर्वत्र सञ्चरणादनि-
श्रिते अनिर्णीते । तेन जाङ्गलचारिणां तदगुणत्वं वेद्यम् ॥

वर्गीकृतानामेव स्वरूपकथनोपयोगि संज्ञान्तरमाह— आद्येति ।

आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ।

आद्यान्त्या जाङ्गलानूपाः स्मृताः । आदौ भवा आद्याः । मृगविष्किरप्रतुदास्त्रयो
जाङ्गलचारित्वाज्जाङ्गलसंज्ञाः । अन्ते भवा अन्त्याः । महामृगाण्वरमत्स्यास्त्रय अन्नूप-
संज्ञाः । मध्यौ विलेशयप्रसहौ, उभयदेशचारित्वात् साधारणसंज्ञौ स्मृतौ । मुनिभि-
रिति शेषः । मध्याविति द्विवचनग्रहणादीद्यानामन्त्यानाञ्च त्रित्वं परिशेषानुमानात्
सिध्यति ॥

अथैषां गुणनिरूपणं करोति— तत्रेति

तत्र बद्धमलाश्लीता लघवो जाङ्गला हिताः ॥ ५५ ॥

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।

१ गुणत्वमिति सर्वत्र ख. ॥ २. अस्याग्रे “मधुरो मधुरः पाकं दोषघ्नोऽन-
लदीपनः । शीतलो बद्धविण्मूलस्सुगन्धिर्हरिणो मतः ॥” इत्यधिकः श्लोकः, अ. आ.
इ. पुस्तकेषु दृश्यते । ई. पुस्तके तु मधुर इत्यादि श्लोकार्धचोपलभ्यते । श्लोकोऽय-
मिन्दुना नाङ्गीकृतः, अरुणदत्तहेमाद्रिभ्याञ्च ॥

तत्र जाङ्गलानूपसाधारणेषु मध्ये जाङ्गला बद्धमलत्वादिगुणाः । पित्ताधिके मध्य-
वाते स्वल्पश्लेष्मणि सन्निपाते हिताश्च । अत्रैषां कषायस्वादुरसत्वं युक्त्या बोध्यम् ।
सङ्गहे तु स्पष्टमुक्तम् । “कषायस्वादुविशदा लघवो जाङ्गला हिमाः ।” इति ॥

तत्र शशादीनां विशिष्टगुणानाह— दीपन इति ।

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमशशः ॥ ५६ ॥

शशो दीपनादिगुणः । जाङ्गलत्वादेव सिद्धे पुनरपि ग्राहिहिमत्वमतिशयख्याप-
नार्थम् । अत्र रूक्षकटुविपाकत्वेन स्वादुरसत्वेन शीतवीर्यत्वेन च कफाधिके पित्त-
मध्येऽनिलावरे सन्निपाते हितमित्यनुक्तमपि युक्त्योक्तं भवति । उक्तञ्च सङ्गहे । “सन्नि-
पातेऽनिलान्तरे ।” इति ।

ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः ।

तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्लकृत् ॥ ५७ ॥

ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ।

धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुबृंहणः ॥ ५८ ॥

ईषदिति । वर्तकादय ईषदुष्णा ईषत्स्निग्धरू ईषद्गुरुवश्च बृंहणाश्च ज्ञेयाः ।
तित्तिरिस्तेष्वपि वरः, गुणैरधिकः । मेधादिकरः परं वाताधिकसन्निपातहरश्च । धन्वनि
जाङ्गल आनूपे च सञ्चरणशीलत्वात् स्निग्धादिगुणश्च । धन्वानूपविचारित्वादिति हेतु-
कथनेनान्येषामप्युभयदेशचारिणान्तत्तद्देशगुणवत्त्वं बोध्यम् ॥

नातिपथ्यश्चिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ।

नातीति । शिखी नातिपथ्यः । वर्तकादिवन्नातिसेवनीयः । श्रोत्रादीनां पथ्य-
श्च । वयः पथ्यः शीघ्रपरिणामरक्षकः ॥

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मणो गुरुः ॥ ५९ ॥

तद्वदिति । कुक्कुटश्च तद्वत्, शिखितुल्यगुणः । वृष्य इति विशेषः । ग्राम्यस्तु
श्लेष्मणः श्लेष्मवर्धनो गुरुश्चेति विशेषः ।

मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ।

मेधेति । सोपचक्रकाः क्रकरा मेधादिकराः, हृदयप्रीतिकराश्च ॥

गुरुस्सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ६० ॥

गुरुरिति । काणकपोतो गुर्वादिगुणः । सलवण ईषलवणः ॥

चटकाः श्लेष्मळाः स्निग्धा वातघ्नाशुक्लळाः परम् ।

चटका इति । चटकाः श्लेष्मळादिगुणाः, परं शुक्लवर्धनाश्च ॥

गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥ ६१ ॥

मूत्रशुक्लकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तळाः ।

गुर्विति । अतः परं वर्गा यथोत्तरं गुर्वादिगुणाः । अतो जाङ्गलवर्गत्रयादनन्तरं विलेशयाद्याः पञ्चवर्गा उत्तरानैतिकर्मण गुर्वादिगुणाः । यो यस्मादुत्तरौ वर्गः स तस्माद्गुरुत्वादिभिरधिक इत्यर्थः । तथा यथोत्तरमेव मूत्रशुक्लकरादिगुणाश्च ॥

सामान्यविधेरपवादमाह—, शीता इति ।

शीता महामृगास्तेषु, कव्यादप्रसहाः पुनः ॥ ६२ ॥

लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ।

जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ॥ ६३ ॥

तेषु विलेशयादिषु पञ्चसु मध्ये महामृगाश्शीतवीर्याः । कव्यादेति— कव्याः दप्रसहा पुनर्लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धना जीर्णांशः प्रभृतीनामतिशयेन हिताश्च । पुनर्विशेषे । कव्यं मांसं भुज्जते ये प्रसहाः व्याघ्रादय अन्ये प्राणिमांसभक्षणशीलाः । जीर्णांशश्चिरकालोत्थितमर्शः ।

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषकम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यद्दि बृंहणम् ॥ ६४ ॥

नालिशीतेति । आजं मांसनातिशीतगुरुन्निग्धम् । नातिशब्दोऽत्र ईषदर्थे । तेना-
जस्य मांसमीषच्छीतादिगुणम् । अत एवादोषळं दोषाणां साम्यन्न नाशयति । शरीर-
धातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणञ्च । (शरीरस्य धातुप्रकृतत्वान्मनुष्यशरीरस्य मांसाख्यो
यो धातुस्तस्य सामान्यात्तुल्यत्वादनभिष्यन्दि बृंहणञ्च ।) अनया भङ्ग्या मनुष्य-
मांसस्याप्याचार्येण गुणा ऋक्ताः ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणन्तु तत् ।

विपरीतमिति । आविकमविसम्बन्धि मांसं, अत आजान्मांसाद्विपरीतमत्युष्णलघु-
रूक्षगुणं त्रिदोषवर्धनमभिष्यन्दि च । बृंहणस्यापि विपर्यये प्राप्ते तदपवादमाह ।
तदाविकं बृंहणं तु । बृंहणमेवेत्यर्थः । “अष्टवर्गाभिधानान्ते प्रागजावी निरूपिते । अथ
प्रसहवर्गेषु ष्ठादेषोऽर्थ इष्यते ॥ प्रसहत्वमजावीनामस्ति भिन्नगुणौ तु तौ ।” इत्य-
भिप्राय ऊह्यते ॥

• शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ ६५ ॥

कार्श्यकेवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ।

शुष्केति • गोमांसं शुष्ककासादीन्नियच्छति, शमयति । केवलवातः, अन्यदो-
षासंयुक्तः । गोमांसनरमांसादिवर्णनं शास्त्रव्याख्यर्थम् ॥

उष्णो गरीयान्महिषः स्वमदाढ्यबृहत्कृत् ॥ ६६ ॥

• उष्ण इति । महिष उष्णादिगुणः । गरीयान् गुरुतरः ॥

तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्लबलप्रदः ।

तद्वदिति । वराहस्तद्वत्, महिषमांसतुल्यगुणः । तथा श्रमहा रुच्यादिप्रदश्च ।
इति विशेषगुणः । महामृगेष्वेतावेवोष्णगुणौ ॥

मत्स्याः परं कफकराश्चिल्लिमीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ६७ ॥

मत्स्या इति । मत्स्यास्सर्वे परं कफवर्धनाः । चिल्लिमीमसञ्चो मत्स्यस्त्रिदो-
षकरः ॥

लावरोहितगोधैजाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ।

लावेति । स्वे स्वे वर्गे लाबरोहितगोधैणाः परं वरा इत्यन्वयः । विष्किर-
वर्गेषु लाबो वरः । मत्स्यवर्गे रोहितो वरः ॥ विलेशयवर्गे गोधा वरा । भृगवर्गे-
ष्वेणो वरः । परमित्युक्त्या सङ्गहे बहूनि वराण्युक्तानि, एतानि पुनरतिशयेन वरा-
णीत्युक्तम् । अनुक्तेषु चतुर्षु वर्गेष्वेकस्त्र नाधिकवरत्वम् । तेनातिवरत्वमवरत्वञ्च नोक्त-
मित्यवसेयम् ॥

मांसस्य ग्राह्याग्राह्यविभागन्दर्शयति— मांसमिति ।

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयस्थं च भजेत्, त्यजेत् ॥ ६८ ॥

मृतं भृशं कृशं पूति व्याधिवारिविषैर्हतम् ।

वयस्थं सद्योहतं शुद्धं मांसं भजेत् । मुख्यत्वाद्यौवनारुख्ये वयसि स्थितस्य सद्यो-
हतस्य मृगादेर्मांसं (शुद्धं मलास्थ्यादिरहितं कृत्वा मेवेतेत्यर्थः । त्यजेदिति— स्वयं
मृतं मांसं त्यजेत् । वयःपरिणामेन स्वयमेव मृतं मृगादेर्मांसं न) भक्षयेदित्यर्थः ।
कृशं वयस्थस्यापि कृशदेहस्य जन्तोर्मांसं न भक्षयेत् । पूति बहुदिवसातीतत्वात् ।
दुर्गन्धि मांसं त्यजेत् । “मेध्य”मिति वा पाठः । अतिमेदुरस्यापि मांसं त्यजेत् ।
व्याध्यादिभिर्हतस्य मृगादेर्मांसं न भक्षयेत् ॥

इदानीमेकजातीयस्य मांसस्यावयवभेदेन गुरुलघुत्वे निरूपयति— पुंस्त्रियोरिति ।

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे गुरुणी, गर्भिणी गुरुः ॥ ६९ ॥

लघुर्योषिचतुष्पात्सु, विहंगेषु पुनः पुमान् ।

शिरःस्कन्धोरुपृष्ठानां कट्यास्सक्थनोश्च गौरवम् ॥ ७० ॥

तथाऽमपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।

शोणितप्रभृतीनां च धातूनामृत्तरोत्तरम् ॥ ७१ ॥

मांसाद्गरीयो वृषणमेद्वृकयकृद्गुदम् ।

पुंस्त्रियोः शरीरस्य पूर्वपश्चार्धे यथासंख्यं गुरुणी । पुंसोर्मृगादेः पूर्वार्धं नाभेरुर्ध्वं
स्त्रियः पश्चार्धं नाभेरधो गुरुः । गर्भिणी गुरुः । गर्भिण्या मांसं सर्वं गुरु । तस्याः

पश्चार्धमतिगुर्वित्यर्थादुक्तं भवति । चतुष्पात्सु गवादिमांसेषु मध्ये स्त्रियो मांसं लघ्वित्यर्थः । विहङ्गेषु पक्षिषु तु पुमान् लघुः । शिरःस्कन्धोरुपृष्ठानां कट्यास्सकन्धोश्च यथापूर्वं गौरवं विनिर्दिशेत् । तेन सक्थिमांसात् कटीमांसं गुरु, कटीमांसात् पृष्ठमांसं गुरु, तस्माद्गुहमांसं, ऊरुमांसात् स्कन्धमांसं, सर्वस्माच्छिरोमांसं गुरु । तथा, आम-पक्वाशययोर्यथापूर्वं गौरवं विनिर्दिशेत् । तेन पक्वाशयादामाशयो गुरुः । तेन गुरु-तरेषु वराहमांसेषु वराह्या मांसस्येपलघुत्वम् । तस्या अपि पूर्वार्धमांसस्य लघुत्वम् । लघुतरेष्वेवेषु पूर्वार्धमीषत् (गुरु गर्भिण्याः पश्चार्धमपीषत्) गुर्विति ज्ञेयम् । एवं सर्वत्र मांसानां स्त्रीपुंसकृतमवयवकृतञ्च गुरुलघुत्वविशेषं स्वबुद्ध्या परिकल्पनीयम् । शोणि-तप्रभृतीनां धातूनाञ्चोत्तरोत्तरं गौरवं विद्यात् । रसधातोर्मांसादिवदमूर्तिमत्वेनानुपलब्धेर-निर्देशः । शोणितादीनान्तु धातूनामुत्तरानतिक्रमेण गुरुत्वमिति निर्दिशेत् । तेन रक्तान्मांसं गुरु, मांसान्मेद इत्यादि । मांसाद्वृषणादिङ्गमुत्तरोत्तरं गरीयः । सर्वेषां जन्तूनाम्मां-सादपि वृषणसंज्ञमवयवं गुरुतरं, तस्मान्मेद् इत्यादि । सर्वस्मादपि गुदाख्यस्यावयवस्य गरीयस्त्वम् । वृषणादीन्यवयवविशेषाणमेव । वृषणादि मांसमिति न वाच्यम् । एता-न्युत्तरत्वं स्फुटं वक्ष्यन्ते ॥

इति मांसवर्गः ।

शाकवर्गः ।

अन्नव्यञ्जनभूतत्वाच्छाकमद्य निगद्यते ।

पत्रं पुष्पं फलमालं केन्दमङ्कुरमस्तकम् ॥

त्वचो मृणाळं वल्लीति शाकं दशविधं स्मृतम् ।

शाकं पाठाशटीश्रूषासुनिषण्णसतीनकम् ॥ ७२ ॥

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ।

शाकमिति । पाठादिकं शाकं त्रिदोषहरत्वादिगुणम् । शाकं इलक्करीति भाषा । शटी कच्चूरम् ॥

१. क. ग्रन्थे नास्ति ॥ २. मूलमङ्कुरकन्दकम्. ख. ॥ ३. शटीश्रूषासुनिषण्ड-सतीनजम्. अ. आ. इ. ई. ॥ शटीश्रूषासुनिषण्णसतीनकम्. ख. ॥ ४. पाठादिजं. ख. ॥
 പൂക്കൾ വിലാക്കോലം രണ്ടും. യകൃത്തം വലത്തെ പുറത്തെ ഉതിർക്കു്. ശാകം ഇലക്കറി. പാഠ പാട. ശുഷാ നിലവാക. സുനിക്കണ്ണം നീരാമൽ. സതീനകം ചണ്ണ. രാജക്കുലം കാട്ടുതുത്താവ്. വാസ്തുകം. വസ്തുചീര.

സുനിषण्ണോ'ഽഗ്നിമൃദവൃഷ്യസ്തേषു, രാജക്ഷവ: പരമ് ॥ ७३ ॥
 ഗ്രഹ്വണ്യശ്ശോവികാരഗ്നോ, വർച്ചോഭേദീ തു വാस्तുക: ।
 ഹന്തി ദോഷത്രയം കുപ്തം വൃഷ്ട്യാ സോഷ്ണാ രസായനീ ॥ ७४ ॥
 കാകമാചീ സരാ സ്വര്യാ, ചാഗ്നേയ്മ്യാഗ്നിമീദിപനീ ।
 ഗ്രഹ്വണ്യശ്ശോ'ഽനിലശ്ലേഷ്മഹിതോഷ്ണാ ഗ്രഹിണീ ലഘു: ॥ ७५ ॥

സുനിഷണ ഏതി । സുനിഷണ ഇत्यादिना विशिष्टगुणोक्ति: । तेषु पाठादिषु मध्ये
 सुनिषण्णो'ഽഗ്निवർधनादिगुण: । राजक्षवेति- राजक्षव: परं ग्रह्വണ്യशो'വികारहर: । വർച്ചോ-
 ഭേദീതി- തുവിശേഷേ । വാസ്തുക്സ്തു വർച്ചോഭേദീ പൂരിപക്ഷ്വസന:, ന ഗ്രാഹീ । ഹന്തിതി- കാക-
 മാചീ ദോഷത്രയഹരാദിഗുണാ । സോഷ്ണാ ദൃഷ്ടാദുഷ്ണാ । സ്വാസ്ത്വ്യസംവാഹകത്വേന രസായനസാഹ-
 ദ്യാദ്രസായനീ । സരാ വിരേചനീ । ചാഗ്നേയീതി- ചാഗ്നേയീ, അഗ്നേയസാദിഗുണാ । ഗ്രഹ്വണ്യാദിഷു
 ഹിതാ ച ॥

പടലസ്പലാരിഷ്ടശാഗ്നിഷ്ഠാവദ്ഗുജാമൃതാ: ।
 വേത്രാഗ്രവൃഹതീവാശാകുതലീതിലപണ്ണികാ: ॥ ७६ ॥
 മണ്ഡൂകപണ്ണികാകോടകാർവേലുകപണ്ണികാ: ।
 നാലികഘായഗോജിഹ്വാവാതാക്രിവേനതീക്തകമ് ॥ ७७ ॥
 കരീരം കൂലകം നന്ദീ കുവേലാ ശകുലാദനീ ।
 കാടിലം കേവുകം ശീതം സകോശാതകകർകശമ് ॥ ७८ ॥
 തീക്തം പാകേ കടു ഗ്രാഹി വാതലം കഫപിപ്ലവി ॥

१. സുനിഷണോ. അ. അ. ഇ. ഇ. ॥ २. വനകന്ദക. അ. ഇ. ॥ ३. "ശീതം
 ചന്ദനമിതി 'ലോകേ പഠ്യതേ." ഇതി പാഠ്യകാര: ॥

കാകമാചീ കരിൽകാളി. ചാർങ്ങതേരി പൂളിയാരൽ. പ
 കോലം പടവലം. സപ്തലാ ബ്രഹ്മി. അരിഷ്ടം വേപ്പ്. ശാർങ്ങതാ
 ഷ്ടാ കുറച്ചുലി. അവിൽഗുജം കാർക്കോകിൽ. അമൃതം ചിററമൃതം.
 വേത്രാഗ്രം പിരമ്പിൻകഴുത്ത്. ബൃഹതീ ചെറുവഴുതിന. വാശാ
 ആടലോടകം. കതളി കാട്ടുചിററഞ്ച്. തിലപണ്ണികാ നെയ്യണ്ണി.
 മണ്ഡൂകപണ്ണി മുത്തിര. കാക്കോടകം പാവ്വിൽ. കാരവേലും

पटोलैति । पटोलादिकं कर्कशान्तमष्टाविंशतिविधं शाकं शीतवीर्यं तिक्तं कटु-
विपाकादिगुणञ्च । पर्पटस्य भाषा तरेव ॥

सामान्यगुणमुक्त्वा केषाञ्चिद्गुणविशेषमाह— हृद्यमिति ।

हृद्यं पटोलं कृमिजित्स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ॥ ७९ ॥

पटोलं हृद्यादिगुणं, उदरकृमिहरञ्च ॥

पित्तळं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ।

पित्तळमिति । बृहतीद्वयं पित्तळादिगुणम् ॥

वृषन्तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ८० ॥

वृषमिति । वृषं वम्यादिहरम् । परमत्यर्थं रक्तपित्तं जयति च ॥

कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित् परम् ।

कारवेल्लमिति । कारवेल्लमीषत्कटुरसम् । दीपनमग्निदीप्तिकरम् । परमतिशयेन
कफजित् ॥

वार्ताकं कटुवित्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ ८१ ॥

सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तळम् ।

वार्ताकमिति । वार्ताकं कटुतिक्तरसं, उष्णगुणञ्च । सक्षारमीषत्क्षारत्वयुक्तम् ।

കയ്യ. നാളികളായം കരിഞ്ചുണ്ണ. ഗോജിഫ്ര പൊന്നുങ്ങാണി.
വാൽതാകു തക്കാരിവഴുതന. വനതിക്കരകം ചുണ്ട. കരീരം അ
തസ്സീ. കൂലകം കയ്യോപഭോലം. നന്ദീ നന്ത്യാർവട്ടം. കവേലാ
കഴഞ്ചിൽ. ശകലാദനീ നറുവാണ്മൽ. കറിലും തമിഴാമ. കേബു
കം തിങ്ങുളുരി. കോശാതകം പുട്ടൽപീര. കക്കശം പെരുമ്പീരം.

१. कृमिनुत् स्वादु. ई. ख. ॥ २. कटुतीक्ष्णोष्ण. अ. आ. इ. ई. ॥

ബ്രഹ്മതീദവം മെറുവഴുതിനയും വെറുവഴുതിനയും. വൃഷം
അതഃപോടകം.

अत्र क्षारशब्देन विस्वावणाद्यात्मकः क्षारधर्मो लक्ष्यते, न तु क्षारद्रव्यम् । अपित्त-
ळ्मीषत्पित्तकरमित्यर्थः ॥

करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतित्तकम् ॥ ८२ ॥

करीरमिति । करीरमाध्मानकरत्वादिगुणम् ॥

कोशातकावदगुजकौ भेदनावग्नौ दीपनौ ।

कोशातकेति । कोशातकावदगुजकौ भेदनादिगुणौ ॥

तण्डुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ ८३ ॥

मदपित्तविषास्रघ्नः—

तण्डुलीय इति । तण्डुलीयो हिमादिगुणः । हिमश्शीतवीर्यः । अस्त्रघ्नो रक्तशोषणः ॥

गृञ्जनं वातपित्तनुत् ।

स्निग्धशीतगुरुस्वादु बृंहणं शुक्लकृत्परम् ॥ ८४ ॥

गृञ्जनमिति । गृञ्जनं वातहरादिगुणम् ॥

गुर्वी सरा तु पालक्या, मदघ्नी चाप्युपोदका ।

गुर्वीति । पालक्या गुर्वादिगुणा । सरा शकृद्भेदनी । तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मळ-
हिमत्वानां सङ्गहोक्तानां समुच्चयार्थः । मदघ्नीति— उपोदका मदघ्नी, च अपि । च-
शब्देन दग्धव्रणहरी । अपिशब्दः पालक्यागुणसमुच्चयार्थः ॥

पालक्यावत् स्मृतश्चुच्युः स तु संग्रहणात्मकः ॥ ८५ ॥

१. भेदिनौ वह्नि. अ. आ. इ. ॥ २. गृञ्जनं वातपित्तजितं. अ. आ. इ. ई. ॥
“मुञ्जातं वातपित्तजितं” इतीन्द्ररुणदत्तादयः । इन्दुस्त्वाह— “मुञ्जातं वातपित्तनाशनं
स्निग्धत्वादिगुणयुक्तमत्यर्थं शुक्लकरञ्च । मुञ्जातः काश्मीरेषु महोदक इति प्रसिद्धः” इति ॥
३ चुच्युः. आ. इ. ॥ തന്നെ പലിയാ. ചെറുചീര. ഗുണനം പിന്നെ
രീങ്ങ. പാലക്യാ ചെഞ്ചീര. ഉപോദകാ വശമ്. ചുച്ചു നീർചീര.

പാലകേയിതി । ചുച്ഛു: പാലക്യാസഹശോ ഗുണै: स्मृत: । स तु चुच्चु: सङ्ग्रहणा-
त्मकः, न भेदीति विशेष: ॥

വിദാരി' വാതപിത്തघ്നി മൂത്രാസ്വാദുശീതാ ॥

വിദാരിതി । വിദാരി വാതहरादिगुणं मधुरा शीतवीर्या च ॥

ജീവനീ വൃഹണീ കഠ്യാ ഗുരീ വൃഷ്ടാ രസായനീ ॥ ൮൬ ॥

ചക്ഷുഷ്യാ സർവദോഷഘ്നീ ജീവന്തീ' മധുരാ ഹിമാ ॥

जीवनीति । जीवन्ती जीवन्यादिगुणा । जीवनी ओजोवृद्धिकरी । कण्ठ्या
स्वर्या । सर्वदोषघ्नी दोषधातूनां वैकृत्यजातदोषहरेति यावत् ॥

फलशാകमाह— कूश्माण्डेति ।

കൂശ്മാण्डതുശ്വകാലിംഗകർഷ്വാരനിന്ദിശമ് ॥ ൮൭ ॥

തഥാ തപുസചീനാകചിച്ഛിടം കഫവാതകൃത് ॥

മേദി വിഷ്ണുഭ്യഭിഷ്യന്ദി സ്വാദുപാകരസം ഗുര ॥ ൮൮ ॥

कूश्माण्डादिकं कफवातवृद्धिकरादिगुणम् ॥

तेष्वपि केषाञ्चिद्गुणविशेषमाह— वल्लीति ।

വല്ലീഫലാനാം പ്രവരം കൂശ്മാण्डം വാതപിത്തജിത് ॥

വസ്തിശുദ്ധീകരം വൃഷ്യം, തപുസസ്ത്വതിമൂത്രാശ്മ ॥ ൮൯ ॥

वल्लीफलानാം मध्ये कूश्माण्डं प्रवरं, श्रेष्ठं; वातपित्तहरादिगुणम्, वस्त्यादिशु-
द्धीकरञ्च । अन्यवल्लीफलापेक्षया प्रवरत्वम् । तपुसस्त्वतिशयेन मूत्रवर्धनमिति विशेष: ॥

൧. അർഹദത്തസ്ത്വാഹ— ജീവന്യാദിരസായന്യന്തഗുണാ വിദാരിയാ എവേതി । “ജീവന്തീ ജീവനത്വാദിഗുണയുക്താ മധുരാ ശീതവീര്യം ച” ഇതിന്ദു: ॥ ൨. ജീവന്തീ x x x x ജീവനീ . അ. ॥ വിദാരി മൂത്രാശ്മ. ജീവന്തീ അർഹദതാതിയൻ, കൂശ്മാ ണ്ടം കമ്പളങ്ങൾ. തുഞ്ചം ചുര. കാലിംഗം കമ്മട്ടി, കക്കാരു കക്കരി, ഉറയാരു വെള്ളരി. നിന്ദിശം കൊവ. തപുസം തവക്ക. ചീനാകം വട്ടച്ചുര. ചിതളിടം കാട്ടുവെള്ളരി.

तुम्बं रुक्षतरं ग्राहि, कालिंगोर्वारुचिद्रिटम् ।

बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्, पक्वमतोऽन्यथा ॥ ९० ॥

तुम्बमिति । तुम्बं रुक्षतरादिगुणमिति विशेषः । कालिङ्गति- बालमसम्पूर्ण-
सादि कालिङ्गादिकं पित्तहरत्वादिगुणं विद्यात् । पक्वं जरटं, अतो बालात्, अन्यथा
विपरीतम् । पित्तकरमुष्णवीर्यञ्चेत्यर्थः ॥

शीर्णवृन्तन्तु सक्षारं पित्तळं कफवातजित् ।

‘रोचनं दीपनं’ हृद्यमष्टीलाऽनाहनुलघु ॥ ९१ ॥

शीर्णेति । शीर्णवृन्तं तु सक्षारादिगुणम् । अतिपाकाद्विदळितफलवन्धनस्थानं
तत् कालिङ्गादि तु, ईषत्क्षारं पित्तकरं कफवातघ्नञ्च ॥

कन्दशाकमाह— मृणाळेति ।

मृणाळविसशालूककुमुदोल्पलकन्दकम् ।

नन्दीमाषककेलूट्मृगाटककशेरुकम् ॥ ९२ ॥

क्रौंचादनांगलोड्यं च रुक्षं ग्राहि हिमे गुरु ।

एतत्सर्वं रुक्षादिगुणम् । बालकं नीचैर्म्, तामरक्किळ्डिति केचित् ॥

पत्रशाकमाह— कळम्ब्विति ।

कळम्बुनाळिकाभाषाकठिजरकुतुम्बकम् ॥ ९३ ॥

चिल्लीलद्वाकलोणीकाकुरुटकगवेषुकाः ।

१. दीपनं रोचनं. ई. ख. ॥ २. माषकठिजर. अ. आ. इ. ॥ माषकठिजर/
माषकुठिजर. ई. ॥ माषकठिजक ख. ॥ ३. गवेषुकं. ई. ख. ॥

ഒന്നാളും താമരവൃക്ഷം. ബീജം താമരത്തണ്ട. കുളിരും
വെളിച്ചം ചെങ്ങഴിനീർ. നന്ദിമാഷകം കുളിരിച്ചെമ്പ.
കേലും നിമിനിക്കിഴങ്ങ്. തൃക്കാടകം വൽവട്ടക്കിഴങ്ങ്. കര
രകം കരിക്കി. ക്രൗഞ്ചാദനം തന്നാവൽ. അംഗചോഡ്യം താമ
രച്ചോട്ട്.

जीवन्तकस्त्वेकजा'यवशाकसुवर्चलाः ॥ ९४ ॥

आळ्ळुपानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणा ।

स्वादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ ९५ ॥

शीतलं सृष्टविष्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।

स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यन्नातिदोषळम् ॥ ९६ ॥

(कठिञ्जरं पाळपर्णी । जीवन्तो रक्तनाळो वास्तुकः ।) कस्तूर्लताकस्तूरिका । सर्वाण्याळ्ळुपानि तथा सूप्यानि मुद्रमाषादीनां पत्राणि । एतच्छाकं स्वाद्वाद्विगुणम् । प्रायो बाहुल्येनान्तःप्रदेशे विष्टभ्य पिण्डीभूय जीर्यति, पाकं गच्छति । प्रायोग्रहणादेशं मध्ये कानिचिन्नैवं स्वरूपाणीति सूचयति । पत्रशाकानां विष्टमिभत्वादिदोष्परिहरणोपायमाह । स्विन्नमिति— स्विन्नं जलेन सहेषत्पक्वं हस्तेन निष्पीड्य त्यक्तसलिलं स्नेहाढ्यमतिशयेन घृततैलादिसिक्तं भर्जितमुपयुक्तमतिशयेन दोषवर्धनकृन्न भवति । एवं संस्तुतमपि दोषळमेव शाकमित्यर्थः । उक्तञ्च— “अणुशो दळितं शाकं विपाच्य जलसंयुतम् । निष्पीड्य त्यक्तसलिलं स्नेहयुक्तं पुनः पचेत् ॥ राजिका-हिंशुरिचिशुण्ठीडाडिमसारिकम् । न दोषकरमित्यर्थं न च विष्टमि रोचनम् ॥” इति । कन्दमूलफलादीनां शाकाणां संस्कृत्या समा । पत्रशाकन्तु सर्वेभ्यो बहुसंस्कारमर्हति ॥ इति पत्रशाकस्य संस्कारमुक्तम् ॥

लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ।

लघुपत्रेति । या चिल्ली लघुपत्रा जात्यैव सूक्ष्मपत्रा सा तु वास्तुकसमा गुणैर्मता । तन्त्रकृद्भिरिति शेषः ॥

१. जीवन्तकस्त्वेकज. ख. ॥ “जीवन्तचुच्चेकजा” इति ह्रस्वाकारः ॥ पाठ्यकारस्तु जीवन्तको रक्तनाळो वास्तुकः, एकजः प्रपुत्राटः, इत्याह ॥

കളഞ്ച വേള. നാളികാ ചെറുവേള. മാഷാ ചെറുചെഞ്ചീര. കറിയങ്കം കൂക്കിൽ. കുതുഞ്ചകം കരിന്തുവ. ചില്ലി പെരഞ്ചീര. ലഘാകം കരിങ്കമ്പളം. ലോണീകാ ഉപ്പുറി. കുരുടകം വേലി പ്പരഞ്ഞി. ഗവേയുകം തിരുന്നി. ജീവന്തം തണ്ടച്ചവന്ന വസ്തുച്ചീര. എളകജം തകര. യവശാകം ചീര. സുവർച്ചലാ ചെമ്പുഞ്ഞെരിഞ്ഞിൽ. അളുപന്നി തോട്ടുചേമ്പ്, വാകച്ചേമ്പ്, നീർച്ചേമ്പ്, പെരഞ്ചേമ്പ്, ചെറുചേമ്പ്, നീലച്ചേമ്പ്. ലക്ഷ്മണാ തിരതാളി. ചില്ലി ഇചന്തേന്ത പെരഞ്ചീര.

തേക്കാരീവരണ്' സ്വാദു തിക്തകം ക്കഫവാതജിത ॥ ൧൭ ॥

തേക്കാരീതി । തേക്കാരീവരണ് സ്വാദ്വാദിഗുണമു ॥

വർഷാഭവൗ കാഠശാകം ച സക്ഷാരകടുതിക്തകമു ।

ദീപനം ഭേദനം ഹന്തി ഗരശൊഫകഫാനിലാൻ ॥ ൧൮ ॥

വർഷാഭവതി । ഏതത്വേന ക്ഷിതീകാരത്വാദിഗുണമു । പ്രാഗുക്തഗുണഃ കഠിനോഽപി വർഷാഭൂമേദഃ । തേന പുനർനവസ്യ 'ത്രിത്വം' വേദമു ॥

അഭൂരശാകമാഹ— ദീപനാ ഇതി

ദീപനാഃ കഫവാതഗ്നാശ്ചിരവില്വാകുരാസ്സരാഃ ।

ശതാർദ്ധകുരാസ്തിക്താ വൃഷ്ടാ ദോഷത്രയാപഹാഃ ॥ ൧൯ ॥

ചിരവില്വാഭൂരാ ദീപനാദിഗുണാഃ । സരാദശകൃദ്ദേദിനഃ । ശതാർദ്ധകുരാസ്തിക്താദിഗുണാഃ ॥

രൂക്ഷോ വംശകരീരസ്തു വിദാഹീ വാതപിത്തഃ ।

പത്നൂരോ ദീപനസ്തിക്തഃ ഗ്ലിഹാശഃ കഫവാതജിത ॥ ൨൦ ॥

കൃമികാസകഫോൽക്കേദാൻ കാസമര್ದോ ജയേത്സരഃ ।

രൂക്ഷ ഇതി । വംശകരീരോ രൂക്ഷാദിഗുണഃ । പത്നൂരോ ദീപനാദിഗുണഃ । കാസമർദ്ഃ കൃമിയാദിൻ ഹന്തി । ഉൽക്കേദഃ ഛോതസാൻ മാനിന്യേനാർദ്വത്വമു ॥

രൂക്ഷോണ്ണമമ്മ്ലം കൗസുമം ഗുരൂ പിത്തകരം സരമു ॥ ൨൦൧ ॥

ഗുരൂണ്ണം സാർപ്പപം വദ്വിഷ്ണുവൻ സർവ്വദോഷകൃതു ।

൧. തേക്കാരീവരണ്. അ. ॥ ൨. ത്രിവീധത്വം. ഖ. ॥

തക്കാരീ മുത്ത. വരണം നീർമാതളം. വയ്യാലയ നെട്ടിലയം
ചാരണയം. കാളശാകം കരുവപ്പ. ചിരിവിലപാകരം ആവീൽ
കരുണം. ശതാവതൃകരം ശതാവരിക്കരുണം. വംശകരീരം മുളകാ
വ്. പത്തൂരം മീനക്കോണി. കാസമർദ്ദം പൊന്നാവിരം.

രക്ഷേതി । കൗസുമം രുക്ഷാദിഗുണം । ഗുരുഷ്ണമിതി- സാർപ്പം ഗുരുഷ്ണാദിഗുണം ॥

മൂലകസ്യ വാൽവൃദ്ധശുഷ്കാണാം പൃഥഗുപയോഗदर्शनात् പൃഥഗേവ ഗുണാനാഹ- യദിതി ।

യദ്വാലമവ്യക്തരസം किञ्चित्क्षാരं सतिक्तकम् ॥ १०२ ॥

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णन्नियच्छति ।

गुल्मकासक्षയश्वासत्रणनेत्रगळामयान् ॥ १०३ ॥

स्वराग्निसാदോदावर्तपीनसांश्च-

യന്മൂലകം വാൽമഭിനവാവസ്ഥ തദവ്യക്തരസം, അസ്ഥിമാധുര്യാദിയുക്തം । ഭീഷതികരസഞ്ച ।
ഗുൽമാദീനിയച്ഛതി, ശമയതി ॥

महत्पुनः ।

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥ १०४ ॥

गुर्वभिष्यन्दि च, स्निग्धस्विन्नतदपि वातजित् ।

മഹദിതി । മഹത് പുനാ രസപാകयो: കടുകു . പുനഃശബ്ദോ വിശേഷധോതക: . തദപി
തദേവ മഹന്മൂലകം സ്നിഗ്ധസ്വിന്നം ക്ലേഹയുക്തം പീപത്പക്വം പുനയുക്തം വാതഹരം ഭവതി . അപിശബ്ദ എവാര്യം ॥

वातश्लेष्महरं शुष्कं, सर्वमामन्तु दोषळम् ॥ १०५ ॥

വാതേതി . ശുഷ്കമൂലകം വാതശ്ലേഷ്മഹരം . സർവ്വം മൂലകം വാൽവൃദ്ധശുഷ്കരൂപം, ഭാഗം സത,
ജനമിപകം ഹരിതരൂപം പുനയുക്തം ത്രിദോഷവർധനം . തുശബ്ദേന വൃദ്ധമൂലകാദിപ്രാഥമ്യം സാധ്യം
സൂചയതി ॥

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ।

കടൂഷ്ണ ഇതി . പിണ്ഡാലു: കട്വാദിഗുണം . പിണ്ഡാലു ഭീഷ്ണം . പിണ്ഡാലിതി കേचित् ॥

कुठेरशिशुरससुप्पुखासुरिभूस्तृणम् ॥ १०६ ॥

കുതേരശിശുരസസുപ്തഖാസുരിഭൂസ്തൃണം .
ഈശ്വരമുണക്കിയത് .

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

किलासादीन्निहन्ति । किलासं श्वित्रम् । अन्नपित्तकृदन्नपित्तप्रदूषणः । कन्दस्यैवायं
गुणनिर्देशो बोध्यः ॥

पलण्डु'स्तदगुणान्गूनः श्लेष्मळो नातिपित्तळः ।

कफवातार्शसाम्पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहतौ तथा ॥ ११२ ॥

पलण्डुरिति । पलण्डुस्तदगुणाह्शुनगुणात्, न्यूनः किञ्चिद्दीनगुणः । कफवाता-
भ्याज्जातानामर्शसां स्वेदे स्वेदप्रयोगे पथ्यः । तथा भक्षणे च पथ्यः । अत्र
श्लेष्मळत्वेऽपि कफजस्यार्शसो हितत्वं प्रभावादिति बोध्यम् ॥

तीक्ष्णो गृजनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न च ।

तीक्ष्ण इति । गृजनकस्तीक्ष्णादिगुणः । गृजनकः चेन्तालुळिळ ॥

दीपनस्सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ ११३ ॥

विशेषादर्शसाम्पथ्यः—

दीपन इति । सूरणो दीपनादिगुणः ॥

भूकन्दस्त्वतिदोषळः ।

भूकन्द इति । भूकन्दस्तु अतिदोषळोऽतिशयेन दोषवर्धनः ॥

पत्रादिभिन्नस्य शाकस्य गुरुलघुत्वविशेषन्दर्शयति— पत्र इति ।

पत्रे पुष्पे' फले नाळे कन्दे च गुरुता क्रमात् ॥ ११४ ॥

पत्रादिषु क्रमेण गुरुता वेद्या । तेन पत्रशाकात् पुष्पशाकं गुरु । सर्वेभ्यः
कन्दशाकमतिगुरु । चशब्दो व्यतिरेके । अत्र शाकानां सर्वेषां गुरुत्वं सहजमिति

१. पलण्डु. ई. ख. ॥ २. "गृजनो लघुनसदृश उन्नीच्यां प्रसिद्धः । चेन्ता-
लुळळीति भाषा" इति पाठ्यकारः । "गृजनकः पलण्डुभेदः । उक्तञ्च बाष्पचन्द्रेण-
गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृजनस्तु पलण्डुना । सूक्ष्मनाळाप्रपतत्वाद्विद्यतेऽसौ पलण्डुतः ॥"
इति हेमाद्रिः ॥ ३. पुष्पे पत्रे' ह्याकारो हेमाद्रिश्च ॥

क्रमेण गुरुतेत्युक्तम् । अत्र पञ्चविधे पत्रादौ वल्यादि सर्वमन्तर्भवतीति वेदितव्यम् । जीवन्त्यादि प्रायेण पत्रं ग्राह्यम् । कूश्माण्डादि फलं ग्राह्यम् । प्रपुष्पाटादि पुष्प-
पत्रं ग्राह्यम् । विदार्यादि कन्दं ग्राह्यम् । चिल्यादि नाळपत्रं ग्राह्यम् । इति यथा-
योग्यं कल्पनीयम् ॥

वर्गार्थनिर्धारयति— वेति ।

वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् ।

शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा, श्रेष्ठा । शीलनीयेत्यर्थः । सर्षपाः परमत्यर्थम-
वराः । त्याज्या इत्यर्थः ॥

इति शाकवर्गः ।

फलवर्गः ।

भुक्ताभुक्तदशाखाद्यं फलमद्य निगद्यते ।

अन्नव्यञ्जनता चास्य खळादेः प्रकृतित्वतः ॥

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविद् ॥ ११५ ॥

स्वादुपाकरसा स्निग्धा संकषाया हिमा गुरुः ।

निहन्त्यनिलपित्तासृक्'तित्तास्यत्वमदात्ययान् ॥ ११६ ॥

तृष्णाकासज्वरश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ।

द्राक्षेति । द्राक्षा फलेषूत्तमा, वरा । सेवनीयेत्यर्थः । अनेन फलवर्गे द्राक्षाया
वरग्रहणमयुक्तम् । वृष्यादिगुणा । अनिलादीन्निहन्ति । पित्तासृक्पित्तम् । तिक्ता-
स्यत्वं पित्तकोपोद्भूतरोगविशेषः । क्षतमुरक्षतम् । क्षयो यक्ष्मा ॥

उद्रिक्तपित्तान् जयति 'त्रिदोषान्' स्वादु डाडिमम् ॥ ११७ ॥

पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम् ।

सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि 'रोचनदीपनम्' ॥ ११८ ॥

उद्विक्तेति । स्वादु डाडिममुद्रिक्तपित्तान्विदोषाञ्जयति । पित्ताधिके सन्निपाते हितमित्यर्थः । स्वादुरम्ळ इति द्विविधो डाडिमः । अम्ळं डाडिमं पित्ताविरोधि, न पित्तं कुरुते न च शमयति । सर्वमुभयमपि डाडिमं हृद्यादिगुणयुक्तम् । उभयमित्यनुक्त्वा सर्वमित्यनेन स्वाद्वम्ळमपि डाडिमं विद्यत इति सूचयति ॥

मोचखर्जूरपनसनाळिकेरपरुषकम् ।

आम्राततालकाश्मर्यराजादन'मधूकजम् ॥ ११९ ॥

सौवीरवदरांकोलफल्गुश्लेष्मातकोद्भवम् ।

वातामाभिषुकाक्षोळमुकूळक'निकोचकम् ॥ १२० ॥

ऊरुमाणं प्रियाळं च बृंहणं गुरु शीतळम् ।

दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १२१ ॥

स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्लकृत् ।

मोचेति । मोचादिकं बृंहणादिगुणम् । दाहस्सर्वाङ्गीणस्तीव्रसन्तापः । क्षतमुरः क्षतम् । क्षयो धातुक्षयः । अन्योन्यदुष्टयो रक्तपित्तयोः प्रसादनं, दुष्टिनाशनमिति यावत् । "अत्र यस्य विशेषोऽस्ति स निष्कृष्यापि कथ्यते ।" ॥

वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परुषकम् ॥ १२२ ॥

तदेव पक्वमधुरं रक्तपित्तनिवर्हणम् ।

१. दीपनरोचनं. ई. ॥ २. राजातन. अ. आ. इ. ई. ॥ ३. मुकोळक. आ. ॥

४. वातघ्नमित्यादिश्लोकोऽयं, अ. आ. इ. पुस्तकेषु नोपलभ्यते । इन्द्ररुणदत्तादिभिरव्याख्या-

तश्च ॥ लालीमं, ताडिमातङ्गं, मोक्षं, वाङ्मूलं, खर्जूरं, हृत्

तण्डुलं, पनसं, वलीकचक्रं, नाडिकेयं, तैलं, पञ्चलं

चिरीतं, आम्रातं, अमृतं, तालं, कुरीतपत्रं, काशुतं

कमिषिन्धवं, राजादनं, पञ्चमूलं, पालपत्रं, मधुकजं, हरी

पत्रं, सैन्धवं, चिरीतं, वल्लं, लवणं, अक्षयं, अशी

रुतं, मधु, पयस्, श्लेष्मातकं, तद्विरी, वाताम

कृष्णं, अक्षयं, नीरं, वृत्ति, अक्षयं, अक्षयं, मू

त्रिकं, पुत्रं, निकोचकं, वाताम, हृत्, मरुतं, प्रियाडं, मू

वातघ्नमिति । आसं परूषकं वातघ्नादिगुणं विद्यात् । तदेव परूषकं पक्वं सत् मधुररसादिगुणम् ॥

फलन्तु पित्तळन्तालं, परं काशमर्यजं हिमम् ॥ १२३ ॥

शकृन्मूत्रविबन्धघ्नं केश्यम्मेध्यं रसायनम् ।

वातामाशुष्णवीर्यन्तु कफपित्तकरं सरम् ॥ १२४ ॥

परं वातहरं स्निग्धं, मनुष्णन्तु प्रियाळजम् ।

प्रियाळमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ १२५ ॥

कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तृच्छदिःकासजिच्च सः ।

फलमिति । तालं फलन्तु पित्तवर्धनम् । तालस्य फलमपि तालम् । परमिति—काशमर्यजं फलमतिशयेन हिमादिगुणम् । केशद्वितत्वं लेपनेन । मेध्यं देहपुष्टिकरम् । वातामादि तु, उष्णवीर्यादिकमिति विशेषः । अनुष्णमिति—प्रियाळजन्तु, अनुष्णम् । शीतवीर्यमेवेति विशेषः । प्रियाळमज्जा अस्थ्यभ्यन्तरं मधुरादिगुणम् । कोलमज्जा गुणैस्तद्वत् प्रियाळमज्जसदृशः । स च तृष्णादिहर इति विशेषः ॥

पक्वं सुदुर्जरं विल्वं दोषळम्पूतिमारुतम् ॥ १२६ ॥

दीपनं कफवातघ्नं बालं, ग्राह्युभयं चै' तत् ।

पक्वमिति । पक्वं विल्वफलं सुदुर्जरं दुःखेन जरां पाकं याति । अभ्यवहतं सत्, ऊर्ध्वाधोवातं दुर्गन्धयुक्तं करोति । दीपनमिति—बालं विल्वफलं दीपनादिगुणम् । तदुभयं बालं पक्वं ग्राहि ॥

कपित्थमामं कण्ठघ्नं दोषळं, दोषघाति-तु ॥ १२७ ॥

पक्वं हिध्मावमथुजित्, सर्वं ग्राहि विषापहम् ।

कपित्थमिति । आसं कपित्थं कण्ठघ्नं कण्ठस्रोतोविबन्धघ्नम् । स्वरसादकरमिति यावत् । दोषळन्विदोषकृत् । दोषघातीति—पक्वन्तु त्रिदोषशमनं हिध्मादिकरञ्च । सर्वमामं पक्वं ग्राहि विषहरञ्च ॥

१. “फलन्तु पित्तळं तालं सरं, काशमर्यजं हिमम्” इतीन्द्ररुणदत्तादिसम्मतः पाठः । एतत् पाठद्वयमपि, ई पुस्तके ॥ २. तु. अ. आ. इ. ई. । हि. ख. ॥

३. कण्ठस्रोतोऽग्नम् क. ॥ बालविषापहम् ॥ ४. वृष्यः ॥ ५. क. ॥

६. विल्वः ॥

जांबवं गुरु विष्टम्भि शीतळं भृशवातळम् ॥ १२८ ॥
संग्रंहि मूत्रशकृतोरकण्ठ्यं कफपित्तजित् ।

जांबवमिति । जांबवं गुर्वादिगुणम् । जांबवं आवल्पळम् ॥

वातपित्तास्रकृद्बालं, बद्धास्थि कफपित्तकृत् ॥ १२९ ॥
गुर्वाभ्रं वातजित्पकं स्वाद्वम्ळं कफशुक्लकृत् ।

वातेति । बालमाभ्रं वातादिकृत् । बद्धास्थ्याभ्रं कफपित्तकृत् । गुर्विति—
पक्वमाभ्रं गुर्वादिगुणम् । आभ्रफलस्य त्रिविधस्याप्युभयोर्गदर्शनात् पृथक् तद्गुणोक्तिः ॥

वृक्षाम्ळं ग्राहि रुक्षेष्णं वातश्लेष्महरं लघु ॥ १३० ॥

वृक्षाम्ळमिति । वृक्षाम्ळं ग्राह्यादिगुणम् ॥

शम्या गुरुष्णं केशघ्नं रुक्षं, पीलु तु पित्तळम् ।
कफवातहरम्भेदि प्रीहार्शःकृमिगुल्मनुत् ॥ १३१ ॥
सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णन्तत्रिदोषजित् ।

शम्या इति । शम्याः फलं गुर्वादिगुणम् । प्रकरणबलात् फलापेक्षया षष्ठी ।
केशघ्नं चिरकालसेवनेन केशच्युतिकरमित्यर्थः । पील्विति— पीलु तु पित्तळत्वादिगुणम् ।
तुशब्दः पीलुभेदद्योतकः । स्वाद्विति— स्वादुरसं पीलु यत् तन्नात्युष्णादिगुणम् ॥

मातुळङ्गफलस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोगदर्शनात् पृथगेव गुणानाह—
त्वगिति ।

त्वक् तित्तकटुका स्निग्धा मातुळंगस्य वातजित् ॥ १३२ ॥
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु' ।

१. त्वक् तित्तकटुकाऽस्निग्धा मातुळङ्गस्य वातकृत् ई. ह्याकारश्च ॥ २.
वातपित्तनिवर्हणम्. अ. आ. इ. ॥ ञ्वा० ७७०० उष्णीमा० ७७००
०००० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७००
७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७००
७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७०० ७७००

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ १३३ ॥

आस्यशोषानिलश्चेष्मविवन्धच्छर्द्यरोचकान् ।

गुल्मोदरार्शिशूलानि मन्दाग्नित्वं च त्राशयेत् ॥ १३४ ॥

मातुलङ्गफलस्य त्वक् तिक्तकटुकादिगुणा । बृंहणमिति- मातुलङ्गफलमांसं त्वक्के-
सरयोरन्तरं बृंहणादिगुणम् । लघ्विति-तत्केसरं मातुलङ्गफलकेसरं लघ्वादिगुणम् ॥

भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलम् ।

तदस्थ्यग्निसमम्मेध्यं कफ्वातहरम्परम् ॥ १३५ ॥

भल्लातकस्येति । भल्लातकस्य त्वङ्मांसं त्वग्गतम्मांसं बृंहणादिगुणम् । तदस्थि
भल्लातकस्यास्थि, अग्निसमं तीक्ष्णत्वद्भग्नित्वं स्फोटकवृत्तवाचाग्निसदृशम् । अथवाऽग्नि
श्वितकः, तत्तुल्यगुणम् । तथा मेधायै हितश्च ॥

स्वाद्विम्बं शीतपुष्पं च द्विधा पारावतं गुरु ।

रुच्यमत्यग्निशमनं, रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १३६ ॥

पक्माशु जरां याति नात्युष्णगुरुदोषलम् ।

स्वाद्विति । स्वादु, अम्बुमिति पारावतं द्विधा । स्मृतमिति शेषः । स्वादु
पारावतं शीतं गुर्वत्यग्निशमनञ्च । अम्बु पारावतपुष्पं रुच्यञ्च । रुच्यमिति-आरुक्
रुच्यं मधुरञ्च । अपक्वस्यैवायं गुणनिर्देशः । पक्वमिति-पक्मारुकमाशु जरां पाकं
याति । नात्युष्णादिगुणञ्च ॥

द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्बं पित्तकफप्रदम् ॥ १३७ ॥

गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम् ।

१. वृष्यं. अ. आ. इ. ई. ॥

മാതൃളംതഫലതാകു മാതളനാരങ്ങായുടെ തൊലി. മാതൃളംത
ഫലമാംസം മാതളനാരങ്ങായുടെ അകത്തെ കഴമ്പ്. കേസരം അ
ല്ലി. ല്ലാതകം ചേൽ. പാരാവതം ചെറുനാരകം. തൃളിനാരക
മെന്നും ചൊല്ലാം. അരുകം മുറുപ്പും. കരമർദ്ദം കീളാക്കാ.

द्राक्षेति । सकरमर्दकं, द्राक्षापरूषकं आर्द्रमामं सत्, अम्ळरसादियुक्तम् ॥

तथाऽम्ळं कोलककन्धुलिकुचाम्रातकारुकम् ॥ १३८ ॥

ऐरावतं दन्तशठं सत्रुदमृगलिण्डिकम् ।

नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३९ ॥

तथेति । अम्ळं कोलादिमृगलिण्डिकान्तं तथा, अर्द्रद्राक्षादिवत् गुणैर्विज्ञेयम् । यथा पारावतडाडिमादीनान्द्वैविध्यं तथा कोलादीनामपि वेद्यम् । नातीति— करमर्दकं पक्वं शुष्कञ्च नातिपित्तकरम् । ईषत्पित्तवर्धनमेवेत्यर्थः ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्ळीकांकोलयोः फलम् ।

तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ १४० ॥

दीपनमिति । अम्ळीकाङ्कोलयोः शुष्कं फलं दीपनादिगुणम् । अनेनाम्ळीकाङ्कोलकरमर्दानां शुष्काणामेवोपयोगो न्याय्य इति दर्शयति ॥

वसावरत्वे निरूपयति— फलानामिति ।

फलानामवरन्तत्र 'लैकुचं' सर्वदोषकृत् ।

फलानान्तत्र लैकुचमवरम् । सर्वेषां फलानान्तत्र तयोर्वरावरयोर्मध्ये लिक्च-फलमवरं, असेवनीयम्; त्रिदोषवर्धनञ्च । “द्राक्षा फलोत्तवे”ति पूर्वं वरग्रहणमुक्तम् ॥

धान्यादिकमन्नमुत्तवोपादेयज्ञानार्थं हेयमुच्यते— हिमेति ।

हिमानिलोष्णदुर्वातव्याळलालादिदूषितम् ॥ १४१ ॥

जन्तुजृष्टं जले मथनभूमिजमनार्तवम् ।

१. मृगलिण्डिकं. अ. आ. इ. ई. इन्दुश्च. ॥ २. लिक्च. अ. आ. इ. ई. ॥
കോലം. ലത. കക്കസ്യ പെരത്തുടരിക്കായ്. ലികചം അത
നിപ്പഴം. അമാതകം അമ്പഴക്ക. അരകം മുറുപ്പഴം. ഐരാവ
തം. പെരനാരകം. ദന്തശതം ചോനകനാരകം. സത്രദം ഞാറൽ
പഴം. ഉഗലിണ്ഡികം. ഓടപ്പഴം. പകലം ശുഷ്കഞ്ച പഴത്തെ അ
ങ്ങിയത്. അമൃതം പിണർപ്പളി. അകോലം അഴിഞ്ഞിൽ. Gandhi National
Centre for the Arts

अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽति च ॥ १४२ ॥

धान्यन्त्यजे, तथा शाकं रुक्षसिद्धमकोमळम् ।

असंजातरसं तद्वत्शुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४३ ॥

प्रायेण फलमप्येवन्तथाऽपि विल्ववर्जितम् ।

हिमादिदूषितन्धान्यं त्यजेत् । अकालजातेन हिमेनातिदूषितं केदारस्थितन्धान्यं त्यजेत् । अतिप्रवृद्धेनानिलेन केदारस्थं दूषितञ्च त्यजेत् । तथा चिरकालमुष्णेनातपेन दूषितञ्च । तथा दुर्वातेन “अन्योन्यव्याहतगतिः पांसुबाष्पविषान्वितः” इत्यादिलक्षण-युक्तेन दुष्टवातेन दूषितञ्च । तथा व्याळानां सर्पाणां लालया दूषितञ्च । आदिग्रह-णेन शवकोथादीनां सङ्गहः । जन्तुभिः कृम्यादिभिः सेवितञ्च । परिणतिकाल आशिखं जले मग्नञ्च धान्यं त्यजेत् । तथाऽभूमिजं विपरीतभूमिजञ्च । या यस्थ धान्यस्यो-चिता भूस्ततश्चान्या विपरीता तस्यामुद्भूतं धान्यञ्च त्यजेत् । तथाऽनार्तवञ्च । यस्मिन् ऋतौ यस्य धान्यस्योत्पत्तिः प्रसिद्धा ततोऽन्यस्मिन्नृतावुत्पादितन्यजेत् । तल्लक्षणञ्च रसानामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् । तथाऽन्यधान्ययुतञ्च धान्यं त्यजेत् । अतिजीर्णतया पुरा-णत्वेन हीनवीर्यन्नष्टशक्तिं धान्यन्त्यजेत् । तथा रुक्षसिद्धं शाकन्यजेत् । रुक्षसिद्धं निम्नेहसिद्धं रुक्षेण काश्चिकादिना वा सिद्धं शाकन्यजेत् । हिमादिदूषितमपि शाक-न्यजेदिति । प्रकृतत्वात् सिध्यति । अकोमळञ्च । असाधुरचितञ्च शाकन्यजेत् । असंजातरसमपरिपूर्णस्वरूपञ्च शाकन्यजेत् । तद्वत् तथा मूलकादन्यत्र मूलकं वर्जयित्वा शुष्कञ्च शाकन्यजेत् । मूलकं शुष्कमेव ग्राह्यमिति । प्रायेण फलमप्येवंविधं हिमादिदूषितं त्यजेत् । (अत्र हिमादिदूषितत्वं यथायोगं कल्पनीयम् ।) प्रायोग्रहणं द्राक्षापरूपका-दीनां शुष्काणामपि पथ्यत्वज्ञापनार्थम् । तथा विल्ववर्जितमाममप्राप्तपाकं सर्वं फलं त्यजेत् । विल्वमाममपि पथ्यत्वान्न त्यजेत् ॥

इति फलवर्गः ।

विविधौषधवर्गः ।

अन्नत्वमौषधत्वञ्च सर्वेषामस्ति यद्यपि ।

शूकधान्यादिषट्कस्य रुढान्नत्वे व्यवस्थितः ॥

१. കണ്ഠേ നാസ്തി ॥ മിത്രജ്യേഷും ഉരൂന്ധു മാഴി എന്നു തുടങ്ങി യവംറാൽ സേവിതമായിരിക്കുന്നത്. അന്ത്രധാന്യയുതം രണ്ടു ജാതിയിലുള്ള വിത്തു കൂട്ടി വിതച്ചുണ്ടായത്. അസഞ്ചാതരസം തന്നിയെ എളയതായുള്ളത്.

इदानीमौषधात्मा तु लवणादिनिर्हृत्यते ।

अन्नसंस्कारकत्वेन पुरो लवणवर्णना ॥

विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ॥ १४४ ॥

वातघ्नम्पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।

विष्यन्दीति । सर्वं लवणं विष्यन्त्यादिगुणं विदुः, जानन्ति । सदैव्या इति शेषः ।
विष्यन्दि शरीरगतानामाप्यानां कफादिभावानां स्रवणकारि । सृष्टमलं पुरीषसंसनकृत् ।
पाकि- अन्नव्रणादीनां पाककारि । रोचनमन्नरुचिकारि ॥

लवणानां सामान्येन गुणनिरूपणं कृत्वा विशेषगुणानाह— सैन्धवमिति ।

सैन्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ १४५ ॥

लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ।

तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवमीषत्स्वाद्वादिगुणम् । अनुष्णं किञ्चिदुष्णम् ॥
अभ्यवहारेणाज्जेनेन न दृशः पथ्यत्वम् । अविदाहि न विदाहकरम् ॥

लघु सौर्वचलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ॥ १४६ ॥

कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।

लघ्विति । सौर्वचलं लघ्वादिगुणम् । अन्यलवणानां गन्धहीनतया सुगन्धि-
त्वम् । दुष्टमुद्गारं शुद्धकरोति ॥

ऊर्ध्वाधः कफवातानुलोमनं दीपनं विळम् ॥ १४७ ॥

विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवनाशनम् ।

ऊर्ध्वाध इति । विळं कमेणोर्ध्वमधश्च कफवातावनुलोमयति प्रवर्तयति ।
ऊर्ध्वं कफानुलोमनं, अधो वातानुलोमनश्च करोतीत्यर्थः । विबन्धादिघ्नम् ॥

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १४८ ॥

विपाक इति । सामुद्रं मधुरविपाकादिगुणम् ॥

सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्केदि चोद्भिदम् ।.

सति चेति । औद्भिदमीषत्तिक्तकटुकक्षारं रक्तादेरुत्क्लेदनकरञ्च ॥

कृष्णे सौर्वचलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ॥ १४९ ॥

कृष्ण इति । कृष्णे लवणे गन्धेन वर्जितास्सौर्वर्चलगुणा लघ्वादयः । सन्तीति शेषः ॥

रोमकं लघु, पांसूत्थं सक्षारं श्लेषमळं गुरु ।

रोमकमिति । रोमकं लघुगुणम् । पांसूत्थमीषत्क्षारधर्मयुक्तं, श्लेष्मळं गुरु च ॥

सैन्धवादीनां लवणानां पाठक्रमेणैव यथापूर्वं प्राधान्यं सिध्यति । एतदेव
द्वितीयादौ- लवणानामिति ।

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादिं प्रयोजयेत् ॥ १५० ॥

लवणानां प्रयोगे 'सैन्धवादिं सैन्धवमादिं कृत्वैव प्रयोजयेत्' । अयमर्थः- "एकं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् सप्त चेति वै । यो विधिर्लवणे योगे स यथापूर्वमिष्यते" ॥ द्विलवण इत्युक्ते सैन्धवसौवर्चले प्रयोज्ये । त्रिलवणेत्यादौ सैन्धवसौवर्चल-
विळानि योज्यानि । एवमन्यत्रापि वेद्यम् ॥

लवणक्षारयोस्समानगुणत्वाल्लवणानन्तरं क्षारवर्णनङ्करोति— गुल्मेति ।

गुल्महृदग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगळामयान् । . .

श्वासांसिः कफवातांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १५१ ॥

यवशूकजः क्षारो गुल्मामयादीन् शमयेत् । यवस्य शूकनाम्बुषादीन्दग्ध्वाऽद्रि-
स्संस्त्राव्य पक्त्वा घनीभूतो यवक्षार इत्युक्तः । गुल्मादीनां प्रत्येकमाश्रयशब्देन संबन्धः ॥

9. തു സൈന്ധവാദീൻ. അ. ഇ. ഇ. ച സൈന്ധവാദീൻ. ഖ. || 2. സൈന്ധവാദീൻ സൈന്ധവമാദി
കൃതവേവ പ്രയോജയേച്ഛ. ഖ. || 3. തുപാദി ച ദഗ്ദ്ധാ. ക. || ഐതര്യം ഉവർണ്ണ.
ഉഷ്ണലവണം കാരുപ്പ്. രോമകം മതിരുപ്പ്. പാണ്ഡുരത്നം
ചൊടിയുപ്പ്. യവനുക്കളും ചവൽക്കാറും.

क्षारस्य बहुविधत्वात् सामान्येन गुणनिरूपणङ्करोति — क्षार इति ।

क्षारस्सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिलघुः ।

पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥ १५२ ॥

अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम् ।

सर्वस्वर्चिकादिः क्षारश्च परमतिशयेन तीक्ष्णोष्णादिगुणः । पाकी— अन्नत्रणादेः प्राककारी । दुर्मासादेश्छेदकृच्च । विदारणं गण्डादेः । कटुलावणत्वाच्छुक्रादीनामहितश्च । कटुलावण्यादिति हेतुकथनेनैतद्रसविहीनत्वं येषां क्षाराणां तेषान्तथा न शुक्लाद्यहितत्वमिति वेद्यम् ॥

लवणवदन्नसंस्कारकृत्वाद्भिङ्गुगुणानाह — हिङ्ग्वति ।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १५३ ॥

कटुपाकरसं रुच्यं दीपनम्पाचनं लघु ।

हिङ्गु वातादिघ्नं कट्वादिगुणञ्च ॥

कषाया मधुरा पाके रुक्षा विलवणा लघुः ॥ १५४ ॥

दीपनी पाचनी मेध्या वयसःस्थापनी परम् ।

उष्णवीर्या स्राऽयुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ॥ १५५ ॥

कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ।

शिरोक्षिपाण्डुहृद्गोकामिलाग्रहणीगदान् ॥ १५६ ॥

सशोषशोफातीसारमेहमोहवमिक्रिमीन् ।

श्वासकासप्रसेर्काशःप्लीहानाहर्गरोदरम् ॥ १५७ ॥

विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तम्भमरोचकम् ।

हरीतकी जयेद्व्याधींस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ १५८ ॥

कषायेति । हरीतकी कषायरसादिगुणा मधुरविपाका च । विलवणा लवणव्यतिरिक्तपञ्चरसोपेता मेधायै हिता च । वयसो मुख्यत्वाद्यौवनाख्यस्य परमतिशयेन

स्थितिकारिणी । हरीतकीसेविनः पुरुषस्य शनैश्शनैरेव जराऽगम इत्यर्थः । बुद्धेरिन्द्रियाणाञ्च बलं स्वविषयग्रहणशक्तिरूपं ददाति च । कुष्ठादीञ्जयेत् । तांस्तान् कफजान् वातजान् कफवातजांश्च व्याधीन् शमयति । हरीतकी कटुका ॥

तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ।

तद्वदिति । आमलकं तद्वत्, हरीतकीसमानगुणम् । तस्य विशेषमाह— शीतं शीतवीर्यादिगुणम् ॥

कटुपाकं हिमं केश्यमक्षमीषच्च तद्गुणम् ॥ १५९ ॥

कटुपाकमिति । अक्षं कटुविपाकादिगुणम् । ईषत्तद्गुणञ्च । आमलकादीनगुणमिति यावत् ॥

इदानीमौषधसमाहारस्य गुणविशेषं संज्ञाञ्च निर्दिशति— इयमिति ।

इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ।

रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ १६० ॥

त्रिफलेयम् । हरीतक्यामलकविभीतकसमाहारत्रिफलासंज्ञेयं रसायनभूतद्रव्येषु श्रेष्ठा, अक्ष्यामयापहादिगुणा च । रोपणी व्रणानाम् । त्वग्गदाः कुष्ठादयः । क्लेदो मांसाद्यतिवृद्धिर्जनितं शैथिल्यम् । अत्र रक्तम् ॥

सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ।

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रोचनदीपनम् ॥ १६१ ॥

सकेसरमिति । त्वक्पत्रैलं त्रिजातकं, त्रिजातकसंज्ञम् । तदेव सकेसरं चतुर्जातसंज्ञम् । द्वयपयेतत् पित्तकोपनं तीक्ष्णोष्णादिगुणञ्च ॥

रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।

१. वातकफापहं. आ. ॥ २. यमिवृद्धि. क. ॥ ३. दीपनरोचनं. ख. ॥

ആമലകം നെല്ലിക്ക. അക്ഷം താന്നിക്ക. തപക് എലവർക്ക
ഞൊലി. പത്രം പച്ചില. എലം എലത്തരി. കേസരം നാഗപ്പൂവ്.
മരിച്ചം മുളക്.

रस इति । मरिचं कटुरसविपाकादिगुणम् ॥

श्लेष्मळा स्वादुशीताऽर्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ १६२ ॥

सा शुष्का विपरीताऽतः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ।

स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा ॥ १६३ ॥

न तामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना ।

श्लेष्मळेति । आर्द्रा पिप्पली श्लेष्मळादिगुणा । शुष्का साऽत आर्द्रपिप्पल्या विपरीतगुणा । तत्र रुक्षत्वे प्राप्ते स्निग्धेत्युक्तम् । कटुरसत्वात् कटुपाकत्वे प्राप्ते स्वादुपाकेति । एवंविधामपि तां पिप्पलीवर्धमानादिरसायनप्रयोगेण विना, अतिशयेन नोपयुंजीत । रसायनप्रयोग एवातिसेवनं कार्यमित्यभिप्रायः ॥

नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥ १६४ ॥

रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।

नागरमिति । नागरं दीपनादिगुणम् ॥

तद्वर्द्धकमेतच्च त्रयन्त्रिकटुकं जयेत् ॥ १६५ ॥

स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ।

तद्वदिति । आर्द्रकर्न्तद्वत्, नागरसमानगुणम् । एतत्त्रयञ्च त्रिकटुकसंज्ञमिति विद्यात् । स्थौल्यादीञ्जयेत् ॥

चविकापिप्पलीमूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः ॥ १६६ ॥

चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा ।

चविकेति । चविकापिप्पलीमूलं गुणैर्मरिचाल्पान्तरं, मरिचात् क्रमेण स्तोकविशेषं भवति । कटुरसपाकं कफघ्नं लघूष्णवीर्यञ्चेत्यर्थः । चित्रकः पाके पाककर्तृत्वे, अग्निसमः । चित्रकयुक्तं गुर्वादि द्रव्यमाशु पाकं यातीत्यभिप्रायः । शोफादिघ्नश्च ॥

അർദ്ധം പിപ്പലി പച്ചത്തിപ്പലി. ശുഷ്കം പിപ്പലി ഉണക്കി
യ് തിപ്പലി. നാഗരം ചുക്ക്. ചവിക്കാ കാട്ടുമുളക്. പിപ്പലി
മൂലം കാട്ടുതിപ്പലിവേരും.

പഞ്ചകോലകമേതच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६७ ॥

गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम् ।

പഞ്ചകോലേതി । एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरं
पञ्चകोलसंज्ञमिति स्मृतम् । मुनिभिरिति शेषः । गुल्मादिघ्नञ्च । कोलशब्दः कटुकवाची ॥

विल्वकाश्मर्यतकारीषाटलाडुण्डुकैर्महत् ॥ १६८ ॥

जयेत्कषायतिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ ।

विल्वേति । विल्വാदिभिरुपलक्षितं महत्पञ्चमूलमिति संज्ञितं कफാനिलौ शमयेत् ।
कषയാदिरसञ्च ॥

ह्रस्वं बृहत्यांशुमतीद्वयगोधुरकैः स्मृतम् ॥ १६९ ॥

स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।

ह्रस्വमिति । बृഹत्यादिभिरुപलक्षितं ह्रസ്വപഞ്ചമूलമिति स्मृतम् ॥

बलापुनर्नവैरण्डमൂष्यपर्णीद्वयेन च ॥ १७० ॥

मध्यमं कफവാതघ്നं नातिपिचകരं सरम् ।

വലേതി । बलादिनोपलक्षितं मध्यमसंज्ञं पञ्चമൂലं കഫവാതघ്നാദിഗുണम् ॥

अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥ १७१ ॥

जीवनाख्यं तु चक्षുष्यं वृष्यं पित्तानिलोपहम् ।

१. तु. ख. ॥ २. च. ॥

വിലാസം ക്രവളത്തിൻ വേർ. കാശുതും കമിഴിൻവേർ. തക്കാരി
മുഞ്ഞവേർ. പാടലാ പൂപ്പാതിരിവേർ. ഡാമ്പഴം പലകപ്പയ്യ
നിവേർ. ബുനതീദായം ചെറുവഴുതിനവേരും വെള്ളവഴുതിനവേരും.
അംഗുരതീദായം അരിലവേരും മുച്ചിലവേരും. ഗോക്ഷരകം ഞെ
രിഞ്ഞിൽ. ബലാ കുടന്താട്ടി. പുനന്നവം തമിഴാമ. ഏരഞ്ചം
അവണക്കിൻവേർ. സൂചുപണ്ണീദായം കാട്ടഴുനും കാട്ടുപയറും.

അഭിവിളിതം । അഭിവാദിभिർജീവനീയാര്യം പञ्चമൂലം, ചക്ഷുഷ്യാദിഗുണം । അभीരुः शतावरी ॥

തൃണാഖ്യം പിതൃജിഹ്വകാശേഷുശരശാലിभिः ॥ १७२ ॥

തൃണേति । दर्भादिभिस्तൃണसंज्ञं पञ्चमൂലं, पितृजित् । काशः कुशवेर ।
आट्टുദർമ്മേതി केचित् ॥

इति विविधौषधवर्गः ।

इदानीमुपसंहरणमुखेन सुखग्रहणार्थं सङ्ग्रहश्लोकमाह — श्लोकेति ।

शूकरशिबिजपक्वान्नमांसशाकफलोषधैः ।

वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥ १७३ ॥

वर्गितैश्ശൂकरशिबिजादिभिर्नित्यോപयोगികോऽयमन्नलेश उक्तः । वर्गीकृतैर्विभागेन स्वां
स्वां जातिमेकीकृत्योक्तैस्സप्तभिർഗ്രന്थैകदेशैर्नित्यോപयोगാहോऽयമन्नैकदेश उदाहृतः । अन्नलेश
इत्यनेनान्नस्य बहुविधत्वमुक्तम् । तच्चाशक्यत्वात्साकल्येन नोक्तम् । दिङ्निर्दर्शनमात्रमेतच्च
दर्शितम् । उक्तानामपि द्रव्याणां मात्रायोगक्रियादेशकालादिवशादन्यथात्वं दृष्टम् । तच्च
सङ्ग्रहतो द्रष्टव्यम् । अतः तु ग्रन्थगौरवभयाच्छास्त्रकृता नोक्तं, प्रदेशान्तरेषु च युक्त्या
प्रतिपादितम् ॥

इति निळातीरगताश्वत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तമേന कृतायामഷ്ടാङ्गഹൃदयव्या-
ख्यायां वाक्यप्रदीपिकायां सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

प्रागुक्तमप्यध्यमप्यन्नपानं विषहन्तं यदि ।
रോഗाय मृत्यवे वा स्यादतो रक्षाऽस्य वर्ण्यते ॥

വീര കോവേര. ജീവന്തി അടകൊതിയൻ. ജീവകം
ചീവകം. ജ്ഞകം എടവകം. ഒള ഒളവേര. ഇക്കു കരിമ്പിൻ
വേര. ശരം അമ്മവേര. ശാലി വരിനെല്ലിൻവേര.

अथातोऽन्नसंरक्षणीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अन्नस्य रक्षा विषादिभ्यो रक्षणम् । सोपदिष्टा यत्नाध्याये सोऽयुपचारादन्नरक्षेत्युच्यते ॥

अन्नरक्षा भिषगायत्ता यतस्स एव विषजुष्ट्याहारस्य लक्षणं ज्ञातुं समर्थः । अतस्तत्परिग्रहार्थमाह— राजेति ।

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यन्निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ १ ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् । एवं सः सर्वत्र सर्वदा प्रतिजागृविः भवतीत्यन्वयः । राजा राजमात्रो वा स्वगृहनिक्षेपे प्रशस्तवैद्यमावासेयत् । यथा, उपाध्यायो माणवकमुसद्वृत्तात्, सद्वृत्तं प्रापयति तथा प्राणानहितान्निवार्य हिते नियोज्य पुण्यफलेन योजयितृकत्वात् भिषजः प्राणाचार्यत्वम् । एवं समीपवर्ती स प्राणाचार्यस्सर्वेषूपभोगवस्तुषु नित्यसेव्येषु सर्वकालं दत्तावधानः स्यात् ॥

एवं परिगृहीतेन भिषजा किं कार्यमित्याह— अन्नेति ।

अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनौः ॥ २ ॥

महीपतेः अन्नपानं विशेषेण विषाद्रक्षेत् । सर्वजनेभ्यो राज्ञः संबन्ध्यन्नपानमतिशयेन विषाद्रक्षेत् । अन्येषाञ्च रक्षेदित्यर्थादुक्तं भवति । अन्नपानमित्युपलक्षणम् । अन्यच्च शयनवस्त्रमाल्यादिकमपि विषाद्रक्षेदिति । विशेषरक्षणे हेतुमाह—योगेति । योगक्षेमौ तदायत्तौ भवत इति । “अलब्धलाभो योगः स्यात् क्षेमो लब्धस्य रक्षणम्” इति । द्वाविमौ तदायत्तौ राजाधीनौ । “अधीनो निम्न आयत्त” इति पर्यायः । योगक्षेमाभ्यां किं साध्यत इत्याशङ्कयामाह— धर्माद्या धर्मार्थसुखाः, यन्निबन्धना योगक्षेमकारणौ । जानता पुरुषेण धर्माद्यास्साधयितव्याः । तत्साधने धनादिकं हेतुः । तत्साधनभूतस्य धनादिकस्य प्राप्तौ रक्षणे च राजा हेतुः । अतो महीपतेस्संबन्धिनोऽन्नपानस्य विशेषरक्षणीयत्वम् ॥

विषाद्रक्षणार्थं सविषान्नादेर्लक्षणाभ्याह— ओदन इति ॥

ओदनो विषवान् सान्द्रो यात्यविस्राव्यतामिव ।

चिरेण पच्यते, पक्वो भवेत् पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥

मयूरकण्ठतुल्योष्ममोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।

हीयते वर्णगन्धायैः' क्लियते चन्द्रकाचितः ॥ ४ ॥

विषवान् ओदनः सान्द्रः अविस्राव्यतां याति इव । विषजुष्ट ओदनः पूर्वं सान्द्रतया विलेप्याकारोऽत एव (स्त्रावयितुं कार्यमित्यभिप्रायः । उक्तानामपि द्रव्याणां मात्रायोगत एव) स्त्रावयितुमशक्य इव भवति । तथा चिरेण पच्यते । यथोचितेन कालेन न पक्वो भवेदित्यर्थः । पुनः पक्वश्च पर्युषितोपमः । विगताहोरात्र इव निरुष्मा स्तब्धश्च जायत इत्यर्थः । तथा मयूरकण्ठतुल्योष्ममोहमूर्च्छाप्रसेककृत्—मयूरकण्ठतुल्येन नानावर्णेन, ऊर्मणा बाष्पेण, मोहादिकारी स्यात् । मोहो वैचित्यम् । मूर्च्छा— इन्द्रियाणां विषयग्रहणाशक्तिः । मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृदिति वा पाठः । वर्णगन्धायैर्हीयते हीनो भवति च । स्वानुरूपवर्णगन्धरसहीनः स्यादित्यर्थः । क्लियते क्लेदं याति च । उपरिभागे चन्द्रकाचितभ्रान्तियुक्तश्च स्यात् ॥

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति श्यावकाथानि तत्र च ।

हीनातिरिक्ता 'विकृता' छाया दृश्येत नैव या ॥ ५ ॥

फेनोर्ध्वरजसीमन्ततन्तुबुद्बुदसंभवः ।

विच्छिन्नविरसा रागषाडवाः शाकमामिषम् ॥ ६ ॥

व्यञ्जनेति । विषवन्ति व्यञ्जनानि^१ वार्ताकादीनि क्षिप्रं शुष्यन्ति शोषं यान्ति । श्यावो मलिनः काथो येषाम् । तत्र तेषु व्यञ्जनेषु हीनादिगुणा छाया मुख्यादिप्रतिबिम्बं^२ दृश्येत च । स्वप्रमाणवर्णादिका हीनत्वमधिकत्वञ्च । विकृतत्वं पूर्वावस्थाप्रच्युतित्वं भुजादिरहितत्वम् । नैव वा कीदृश्यपि छाया न दृश्येत । फेनादीनां संभवश्च । विषजुष्टेषु व्यञ्जनेषु केषाञ्चिद्विषयविशेषानाह— रागाः षाडवाश्च विषयुक्ता विच्छिन्नत्वप्रतीतियुक्ता विगतरसाश्च भवन्ति । शाकमामिषम्मांसञ्च विच्छिन्नविरसम्भवति ।

१. गन्धवर्णायैः. मी. आ. इ. ॥ २. ख. एव. ॥ ३. विकृता. आ. ॥ ४. प्रतिबिम्ब. क. ॥

പ്രഭുക്കൾ വായിൽ വെള്ളം വരിക. ക്ലേശം നലവ്. (വരവേറേ എടുക്കുകയല്ല). ചന്ദ്രകം പീലിക്കണ്ണ. വൃഞ്ജനാനി ശുഷ്ണുതതി വെള്ളവാങ്ങിയ നദി ഉണങ്ങിയപോലെ ഇരിക്കും. കപാമം തികയ്ക്കുംപോലെ നര. മരായാ നദശ്ശൃത നിഴൽ കാണാകിലുമാം. മേനം നര. ഉജാപരാജി മേലെ ചില വരകൾ തോന്നുക. സീമന്തം വകുപ്പു തോന്നുക. തത്തു തല്ല. ബുൽബുദം നോളപൊങ്ങുക.

नीला राजी रसे, ताम्रा क्षीरे, दधनि दृश्यते ।

श्यावाऽपीताऽसिता तक्त्रे, घृते पानीयसन्निभा ॥ ७ ॥

मस्तुन्यपि कपोताभा राजी, कृष्णा तुषोदके ।

काळी मद्यांभसोः, क्षौद्रे हरि, तैलेऽरुणौपमा ॥ ८ ॥

पाकः फलानामामानां, पकानां परिकोथनम् ।

द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानविवर्णते ॥ ९ ॥

मृदूनां कठिनानां च भवेत्स्पर्शविपर्ययः ।

माल्यस्य स्फुटितश्च त्वं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः ॥ १० ॥

ध्याममण्डलता वस्त्रे शतनं तन्तुपक्ष्मणाम् ।

धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ॥ ११ ॥

स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः, सप्रभवन्तु मृण्मये ।

नीलेति । विषवति मांसरसे नीलवर्णा राजिर्दृश्यते । राजिः वर । क्षीर
ताम्रवर्णा । दध्नि श्यावा । तक्त्र आपिताऽसिता, ईषत्पीतनीलवर्णा राजिर्दृश्यते ।
घृते जलवर्णा राजिर्दृश्यते । मस्तुनि कपोतवर्णा नानावर्णा राजिर्दृश्यते । तुषोदके
काञ्चिके कृष्णवर्णा । मयेऽम्भसि च काळीवर्णा राजिर्दृश्यते । काळी कृष्णवर्णविशेषः ।
क्षौद्रे हरिद्वर्णा । तैलेऽरुणवर्णा राजिर्दृश्यते । आमानां फलानां विषयुक्तानां पाकः
पक्त्वं स्यात् । पकानां फलानां परिकोथनम् । आर्द्राणामूलकविसादीनां म्लानता ।
शुष्काणां शुण्ठ्यादीनां वैवर्ण्यञ्च स्यात् । मृदूनां कठिनानाञ्च स्पर्शविपर्ययो भवेत् ।
स्पर्शविपर्ययो मृदोः कठिनत्वं कठिनस्य मृदुत्वमिति । माल्यस्य पुष्पस्य विषयुक्तस्य
विशीर्णाग्रत्वं स्यात् । अन्यगन्धोद्भवश्च । विषयुक्ते वस्त्रे ध्याममण्डलता ध्याममण्ड-
लयुक्तत्वप्रतीतिः स्यात् । तथा वस्त्रसम्बन्धनां तन्तूनां पक्ष्मणाञ्च शतनम् । विषयु-
क्तेषु धात्वादिषु मलाक्तता मललिप्तताप्रतीतिः । धातुः सुवर्णादिः । मौक्तिकं मुक्ता ।
काष्ठं खट्वासनादि । अश्म शिला । रत्नं मरतकादि । आदिशब्देन शिखादिर्गृह्यते ।

ഹരിത് . പച്ചനിറം . പരിക്കോലനം . നല്ലവ് . മാലുസ്ത്ര
സ്ഫുടിതാഗ്രതം . ഇതളികളുടെ അഗ്രം . നറുങ്ങിയിരിക്കുക
ക്ലാസി : വാടി ഇരിക്കുക . ചുറ്റും കരിവാളിച്ചത് . ശതനം നറുങ്ങുക .
ക . തന്തു നല്ല . പക്ഷം നല്ലുടെ രണ്ടുപുറത്തുമുള്ള പരുത്തി ഇഴ .

क्षेहादिहानिश्च । क्षेहं क्षिण्वता । स्पर्शसुखनाशः स्पर्शहानिः । प्रभा स्वशोभा, तस्या हानिर्नाशिः । मृण्मये पात्रे तु निष्प्रमे संप्रभायुक्तत्वं स्यात् ॥

विषदज्ञानेनाप्यन्नादीनां सविषत्वं ज्ञेयमिति विषदस्य लक्षणमाह— विषद इति ।

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ॥ १२ ॥

स्वेदवेपथुमांस्तब्धो भीतः स्वलति जृम्भते ।

विषदाता पुरुषः श्यावशुष्कास्यो भवेत् । विगतलक्षस्सन् कुत्रचिदस्पष्टदृष्टिः स्यात् दिशः पश्यति । तथा स्वदोषांशङ्कया स्वेदवेपथुयुतः । तथा सज्जातभयश्च । सञ्चरणे हेतुना विना स्वलितगतिः स्यात् । जृम्भाणञ्च कुरुते ॥

नृपाज्ञात्वरया केचिदपराधान्तराद्वाऽनवस्थितसत्त्वास्समाचरन्त्येवम् । तस्मादभ्यादिभिरपि परीक्षणं कार्यमित्याह— प्राप्येति ।

प्राप्यान्नं सविषन्त्वग्निरेकार्तः स्फुटत्यति ॥ १३ ॥

शिखिकण्ठाभधूमार्चिरनर्चिवोऽग्रगन्धवान् ।

अग्निस्तु सविषमन्नं प्राप्य, एकार्तस्संहतज्वालावानति स्फुटति, अतिशयेन चटचटायते । शिखिनो मयूरस्य कण्ठेन तुल्ये धूमार्चिषी यस्य । नानावर्णधूमज्वालावानित्यर्थः । अनर्चिर्ज्वालारहितः, असह्यगन्धवान् वा स्यात् ॥

क्षेहलक्षणयोगादग्निरपि चेत्थं स्यादतो वयोभिः परीक्षेत्याह— म्रियन्त इति ।

म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य, काकः क्षामस्वरो भवेत् ॥ १४ ॥

उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहशारिकाः ।

हंसः प्रस्वलति, ग्लानिर्जीवंजीवस्य जायते ॥ १५ ॥

चकोरस्याक्षिवैराग्यं, क्रौंचस्य स्यान्मदोदयः ।

कपोतपरभृदक्षचक्रवाका जहत्यमून् ॥ १६ ॥

१. प्रभायुक्तम्. क. । २. दसक्तदृष्टिः. ख. ।

വീലക്ഷോ വീക്ഷതേ അമ്പരന്നനോക്കുക. വേപഥ അകമെ കീഴുകി
ടക്ക. നൂമ്പ്വ: വിജിച്ഛാലം പറഞ്ഞാലും ഉടനെ അറിയാത്തവൻ.

ഉദ്വേഗം യാതി മാർജാരഃ, ശകുന്മുഞ്ചതി വാനരഃ ।

ഹൃष്യേന്മയൂര, സ്തദ്ദൃഷ്ട്യാ മന്ദതേജോ भवेद्विषम् ॥ १७ ॥

इत्यन्नं सविषं ज्ञात्वा त्यजेदेव प्रयन्नतः ।

यथा तेन विषघ്नेरन्नपि न, क्षുद्रജन्തവഃ ॥ १८ ॥

മക്ഷികാ: സവിഷമന്നം പ്രാശ്യ മ്വിയന്തേ । മക്ഷികാസ്സവിഷേഽഗ്ने നിലീയ വ്യാപയന്ത ഇത്യർത്ഥഃ । കാകഃ സവിഷമന്നം പ്രാശ്യ ഭുക്ത്വാ ക്ഷാമസ്വരോ മന്ദശബ്ദസ്ത്യാത് । ശുക്രാദയഞ്ചൈ-
തദ്ദൃഷ്ട്വോക്തക്രോശന്തി, ഉച്ഛൈഃ കൂജന്തി । ചസ്ത്വർണ്ണേ । ഹംസസ്സവിഷമന്നം ദൃഷ്ട്വാ പ്രസ്ഖലതി
സ്ഖലിതഗമനസ്ത്യാത് । ദൃഷ്ട്വേതി സർവ്വേ വർതന്തേ । ജീവജീവസ്യ ഗ്ലാനി: ക്വാന്തിഹാനിജായ-
ന്തേ । ചകോരസ്യാഗ്നിവൈരാഗ്യം ഭവതി । നയനേ വിഗതരാഗേ സ്ത്യാതാമിത്യർത്ഥഃ । ക്രൌഞ്ചസ്യ
മദോദ്ഭവസ്ത്യാത് । കപോതാദയഃ, അസൂനാ പ്രാണാജ്ജഹതി ത്യജന്തി । മാർജാര ഉദ്വേഗം യാതി । മാർജാ-
രസ്യ സവിഷാന്നദർശനേ, ഉദ്വിഗ്നചിത്താപ്രകാശഹാനിനേന്ദ്രസങ്കോചത്വാദിരക്ഷണാനി സ്യുരിത്യർത്ഥഃ ।
വാനരഃ ശകുന്മുഞ്ചതി । മയൂര എതദ് ദൃഷ്ട്വാ ഹൃഷ്യേത്, സഹർഷഃ സ്ത്യാത് । തദ്ദൃഷ്ട്യാ മയൂ-
രാഖലോകനേന വിഷം മന്ദതേജോ ഹീനശക്തിസ്സംസ്പൃശ്യതേ । മാരണാത്മകന്ന മാരയതീത്യർത്ഥഃ । സവി-
ഷാന്നസ്യ പ്രത്യൌഷധപ്രയോഗേണ ഗ്രാഹ്യത്വം വാ ന വേല്യാശങ്കാധാമാഹ— ഇതിതി । പ്രയജ്ഞതഃ അ-
ന്നം ഇതി സവിഷം ജ്ഞാത്വാ ത്യജേത് ഏവ । പ്രയജ്ഞമവലംബ്യോദനാദികമുക്തപ്രകാരേണ വിഷയുക്തമിതി വാദ്ധ്വാ
ത്യജേദേവ । പ്രത്യൌഷധപ്രയോഗേണ സ്വീകാര്യമുദ്വിഗ്നം ന കुर്യാദിത്യർത്ഥഃ । കഥം ത്യജേദിത്യാഹ— യഥാ
തേന ക്ഷുദ്രജന്തവോഽപി ന വിപദ്യേന് । യേന പ്രകാരേണ ത്യജ്യമാനേന തേന വിഷാഗ്नेന ക്ഷു-
ദ്ര-
ജന്തവഃ പിപീലികാമശകമകുങ്കുണാദയോഽപി ന നശ്യേയുഃ, തഥാ ത്യജേത് ॥

നിക്ടവർതിനോ വിഷജോ മൗഢ്യാദദർശനേന വാ പ്രയുക്തസ്യ വിഷസ്യ സ്പർശാഭ്യവഹാരേ കൃതേ
രക്ഷണമിതി സാദ്ധ്വാഹ— സ്പൃഷ്ട ഇതി ।

स्पृष्टे तु कण्डूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ।

नखरोमच्युतिः शोफः, सैकाद्या विषनाशनाः ॥ १९ ॥

शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपैതृപകैः ।

ससोमवलകतालीसपत्रकुष्ठाऽमृतानतैः ॥ २० ॥

1. പ്പ്ടൈ.. അ. അ. 2. ॥ ശാരികുറ്റ പഞ്ചവണ്ണക്കിളി. പരഭൂതം
കുയിൽ, കണ്ണം കോഴി. സേമാടം കൊല്ലം. നല്ല തരിശ്ശ.
ശതനം നറുങ്ങിപ്പോക. സേവ്യം രാമച്ചം. പാതകം പതിമുക്കം,
സോമവല്ലം ചാമത്തൊലി. നതം തകരം.

സ്പൃഷ്ടേ തു കണ്ഠവാദയഃ സ്യുഃ । ഹസ്താദിभिര്യന്ത്യാധിഗ്നം സവിഷാന്നാഭ്യജ്ഞാലേപാദിസ്पर्ശാനി
കൃതേ കണ്ഠവാദികഞ്ചായതേ । സർവാङ്ഗീണസ്തീവ്രസന്താപോ ധാഹഃ । ഋഷാ പ്രാദേശികോ ധാഹഃ ।
ആർതിശ്ശൽമ് । നഖരോമ്നാ ച്യുതിഃ ശതനമ് । സേകേതി- തत्र വിषസ്पर्ശജेषു രോഗेषു വक्ष്യ-
മാണാസ്സേകാധാശസ്താഃ । അദിശബ്ദേന നസ്യാദീനാം സംഗ്രഹണമ് । സേവ്യാദിभिഃ 'പ്രലേപാശ്ച
ശസ്താഃ ॥

ലാലാജിഹ്വോष्ठयोर्जाड्यमूषा च्ചിമിचिमायനम् ।

दन्तहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तम्भश्च वक्त्रगे ॥ २१ ॥

सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषः सर्वं च विषजिद्धितम् ।

ലാലേതി । സവിഷേഽന്തേ വക്ത്രാന്തർഗതേ സിതി ലാലാദികമുഭവതി । ചിമിചിമായന-
മണുപ്രമണിപരിസർവ്വണപ്രതീതിഃ । രസാജ്ഞത്വം ജിഹ്വാ രസഭേദമ്ന ജ്ഞാതീത്യർത്ഥഃ । ഹന്വോ സ്തംഭോ
ഹനുസ്തംഭഃ । സേവ്യേതി- തत्र पूर्वोक्तैस्सेव्याद्यैर्गण्डूषो हितः । सर्वमन्यद्यद्विषजयति तच्च
हितम् ॥

आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः ॥ २२ ॥

रोमहर्षो, वमिर्दाहश्ചक्षുर्हृदयरोधनम् ।

विन्दुभिश्चै चयो'ङ्गानാം, पक्വാशयഗते पुनः ॥ २३ ॥

अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसാധ്യते ।

तन्द्रा 'കൃശത്വം' पाण्डुत्वमुदरं बलसंक्षयः ॥ २४ ॥

तयोर्വാ'ന്തേविरിक्तस्य हरिद्रे कटभी'गुदम् ।

सिन्दुवारक्तनिष्पाववाष्पिकाशതपर्വिकाः ॥ २५ ॥

तण्डुलीयകപൂലानि कुक्कुटाण्डമവദ്ഗുജम् ।

നാവഗ്നാജനപാനेषു യോജയേദ്വിഷശാന്തയേ ॥ २६ ॥

൧. ചാർച്ചോ. ഖ. । ൨. ഗുരുത്വം. ഖ. ।

ലാല കിഴല. ജിഹ്വപാഷ്ടയോജ്ഞാജ്ഞാ തരിക്ക. ഹനുസ്തംഭം
ഹൃദയരോധം. പാഷ്ടം. വിളക്ക. കടലി വെൺകുന്നി. ഇം
ഗുദം ഓട. സിന്ധുവാരികം കർമ്മിനോച്ചി. നിഷ്ണാവം അമര. ബാ
ഷ്ടികാ അരേണകം. ശതപവികാ വയമ്പ്. തണ്ഡൂലീയകം ചെറു
ചീരവേര. കക്കടാഞ്ചനംകോഴിമുട്ട. അവൽഗുരു കാർക്കോകിലരി.

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

केषाञ्चिद्रव्याणामन्येन केनचिद्रव्येण सहोपयोगे विषवद्देहपीडाकरत्वं दृश्यत
इत्यतस्तानि धीमानि निरूपयन्नाह— विरुद्धमपीति ।

विरुद्धमपि चाहारं 'विद्याद्विषगरोपमम्' ॥ २९ ॥

विरुद्धमाहारमपि विषगरोपमं विद्यान् । यस्य द्रव्यस्यान्येन केनचिद्रव्येण
संयोगे सति विषोत्पत्तिकारणभूतयोगवद्भवति । तद्विरुद्धमित्युक्तम् । एवंभूतमाहारं रोग-
करत्वाद्वारोपमं मरणकृत्वाद्विषोपममिति जानीयादेवं ॥

तदेव विरुद्धं भोजनमाह— आनूपेति ।

आनूपमामिषम्माषक्षौद्र'क्षीरविरुद्धकैः ।

विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥ ३० ॥

विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ।

आनूपमामिषम्माषादिभिस्सह विरुध्यते । आनूपं महामृगाप्सरमत्स्याख्यम्मांसं
माषादिभिस्सह नोपयुजीत, विद्वत्वात् । विरुद्धकमङ्कुरितसस्यम् । विसादिभिश्च सह
विरुध्यते । मत्स्यां विशेषात् पयसा विरुध्यते । आनूपेषु मध्ये मत्स्या अन्ये-
भ्योऽतिशयेन पयसा सह नोपयोक्तव्या इत्यर्थः । मत्स्येष्वपि चिलीचिमाख्यो मत्स्यः
पयसा सहात्यन्तं विरुद्धः ॥

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं वथा ॥ ३१ ॥

विरुद्धमिति । सर्वमम्लं द्रवाद्वरूपं पयसा सह विरुद्धम् । तथा फलम् ।
चैरवमुनिना पठित“आम्राप्रतिके”त्यादिकं पयसा सह विरुद्धम् । “आम्राप्रतिकलि-
कुचकरमईमोचदन्तशठवदरकुशाम्रभव्यजांबवकपित्थतिन्त्रिणीकपारावतकाक्षोळपनसनाळिके-
रडाडिमामलका”दीनि ॥

तद्वत्कुलत्थवरककुण्डलमकुष्ठकाः ।

तद्वदिति । कुलत्थादयस्तद्वत्पयसा सह विरुद्धाः ॥

१. विद्याद्विषोपमम्. अ. आ. ई. ॥ २. क्षौद्रमाष. अ. इ. ॥

അകുരിതസസ്യം മുളച്ച നെല്ല്. വരകം കരിങ്കുറുനെല്ല്.
വേല്ല്. വിഴാലരി. മക്കച്ചകം മക്കുട്ടപ്പയറ്.

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत् ॥ ३२ ॥

भक्षयित्वेति । मूलकादि हरितकं भक्षयित्वा पयस्त्यजेत्, न सेवेत । विरुद्ध-
तयेति शेषः । अत्र 'हरितकस्य' मूलकादेः पयसा विरुद्धत्वत्र शाकसाधनविधिना
सिद्धस्येत्यवगन्तव्यम् ॥

वाराहं 'श्राविडा' नाद्या, दध्ना पृषतकुक्कुटौ ।

आममांसानि पित्तेन, माषസൂപേന मूलकम् ॥ ३३ ॥

अविं कुसुंभशाकेन, विसैः सह विरुढकम् ।

माषസूपगुडक्षौद्रदध्याज്പലैकुचं फलम् ॥ ३४ ॥

फलं कदळ्यास्तക്രേण दध्ना तालफलेन वा ।

कणोषणाभ्यां मधुना काकमार्ची गुडेन वा ॥ ३५ ॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।

सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कपोतामुषितां निशाम् ॥ ३६ ॥

वराहमिति । वराहं वराहसम्बन्धि मांसं श्राविन्मांसेन सह नाद्यात् । श्राविदा
इति वा पाठः । पृषतकुक्कुटमांसं दध्ना नाद्यात् । आममांसानि पित्तेन । अपरि-
पूर्णपाकानि मांसानि पित्तेन सह नाद्यात् । जन्तूनां हृदयाधस्थितस्य द्रवरूपस्य वस्तुनः
पित्तमिति संज्ञा । मूलकं माषസൂപേന नाद्यात् । अविमांसं कुसुम्भशाकेन नाद्यात् ।
विरुढकं विसैस्सह नाद्यात् । लैकुचഫലं माषസൂपादीनामन्यतमेन नाद्यात् । कदळ्याः
फलं तक्राद्यन्यतमेन नाद्यात् । काकमार्ची कणोषणाभ्यां मिश्राभ्यां सह नाद्यात् ।
केवलेन मधुना सह नाद्यात् । गुडेन वा नाद्यात् । मत्स्यपचनपात्रे सिद्धां पक्षां
काकमाचीञ्च नाद्यात् । (नागरस्य पचने पाकभाण्डे सिद्धां काकमाचीञ्च नाद्यात् ।)
अन्यस्मिन् वा पात्रे सिद्धां रात्रिमुषितां पर्युषितां कपोतां काकमाचीञ्चनाद्यात् ॥

मत्स्यनिस्ताकृतस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ।

कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुणन्त्वरुक्രെ ॥ ३७ ॥

1. हरितകരൂപസ്യ. ख. ॥ २. श्राविदा. ख. ॥ ३. कन्नथ एव. ॥ ४. തി
തകം പച്ചക്കറി. ശാവിത്തം മേക്കൻ. പൂക്കതം പുക്കിമാൻ. അമ
മാംസം അവിച്ചിരിക്കുന്ന മാംസം നിശ്ശാളിതം വറക്കപ്പെട്ടത്.

मत्स्येति । (मत्स्या निस्ताळ्यन्ते भज्यन्ते येन स्नेहेन स मत्स्यनिस्ता-
ळितस्नेहः । तैन स्नेहेन साधिताः पिप्पलीस्यजेत् ।) निस्ताळितमत्स्येनावशिष्टेन स्नेहेन
साधिताः पक्वाः पिप्पलीस्यजेत् । लेपादिकमपि न कुर्यादित्यर्थः । कांस्यपात्रे दश-
रालमुषितं स्थितं सर्पिस्यजेत् । लेपादिकमपि न कुर्यात् । दशाहादवापि विरुद्ध-
मेव । अरुष्कर उपयुक्ते ह्यु, उष्णमन्नपानादि त्यजेत् । 'मद्यमधुदधिभक्ष्यातकेषु चोष्ण'-
मिति सङ्गहे । अत्र मद्यादिभ्यो भक्ष्यातक उपयुक्ते, उष्णस्यात्यन्तिकनिषेधार्थं तुश-
ब्दः कृतः ॥

भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिल्यस्तक्रसाधितः ।

भास इति । शूल्यः शूलप्रोतपाचितो भासो विरुद्धो भवति । तक्रं साधितः
कम्पिल्यो विरुध्यते ॥

एकध्यं पायससुराकृसरान् परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥

एकध्यमिति । पायसादीन्नैकध्यं, एकत्र परिवर्जयेत्, न सेवेत ॥

मधुसर्पिर्षसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिंशः ।

एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥ ३९ ॥

मधुरिति । मध्वादीनि द्विशस्त्रिंश एकत्र वा समांशानि परस्परं विरुध्यन्ते ।
मध्वादीनि द्वे त्रीणि वा, एकत्र सर्वाणि वा, समभागानि कृत्वा सेवितान्यन्योन्यं
विरुद्धानि भवन्ति । मधुसर्पिषी समांशे विरुद्धे । मधुतैले मधुवसे मधुपानीये इति
द्विशो योजना । एवमन्येष्वप्येकत्र वा सर्वाण्यपि समांशानि विरुद्धानीति । अत्र
केवलानाम्मध्वादीनां समांशानामुपयोगो विरुद्धः; न तु द्रव्यान्तरसंयोगे, तेषां संयो-
गसंस्कारादिवशाद्विशिष्टगुणान्तरोत्पत्तेः ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ।

मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् ॥ ४० ॥

मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ।

भिन्नांशे इति । मध्वाज्ये भिन्नांशे अतुल्यांशे अपि दिव्यवार्यनुपानेन विरु-
ध्यते । तृतीयार्थे तसिः । अपिशब्दान्न केवलं समांशे इत्यर्थः । मधु पुष्करबीज-
क्षैकत्र विरुध्यते । मधुमैरेयशार्करमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । मधु मृद्वीकासवः । मैरेयः
खार्जूरसवः । शार्करः शर्करया कृतम्मथम् । क्षैरेयः पायसम् । मन्थानुपानः, मन्थो-
ऽनुपानं यस्य । कटुतैलवान् सर्षपतैलमृष्टो हारिद्रो विरुद्धः ॥

उपोदकाऽतिसाराय तिलकल्केन साधिता ॥ ४१ ॥

उपोदकेति । तिलकल्केन सह साधितोपोदकाऽतिसाराय कल्पते ॥

वलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ।

भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ॥ ४२ ॥

वलाकेति । वलाका वारुण्या प्रसन्ना युक्ता विरुध्यते । कुल्माषैश्च सह विरु-
ध्यते । कुल्माषः कुल्माषभक्ष्यः । सैव वलाका वराहवसया भृष्टा पक्वा सत्युपयुक्ता
सद्य एवासून् प्राणानिहन्ति मारयति ॥

तद्वत्तिरिपत्राढ्यगोधालावकपिंजलाः ।

ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्च्छिताः ॥ ४३ ॥

तद्वदिति । तित्तिर्यादय ऐरण्डेनैरण्डकाष्ठसम्बन्धिनः अग्निना सिद्धाः पक्वाः, तै-
लेन विमूर्च्छिता भृष्टाः, तद्वद्वलाकावत् सद्योऽसूनिहन्ति ॥

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ।

हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥ ४४ ॥

हारीतेति । हरिद्रावह्निना हारिद्रशूलकप्रोतपाचितं हारीतमांसं उपयुक्तं सद्यः
जीवितं व्यापादयति इत्यन्वयः । हरिद्रेन्धनज्वलिताग्नौ हरिद्राकृतशूलप्रोतपाचितं हारी-
तस्य मांसमभ्यवहारसमनन्तरमेव जीवितं विनाशयति ॥

१. ततैलेन-ऐरण्डतैलेन. ख. मारीडो. कुण्ड. पत्राढ्यं मयि.
विमूर्च्छिताः पत्राढ्यं मयि. वारुणिकोऽयं मयि. वारुणिकोऽयं मयि.

भस्मपांसुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ।

भस्मेति । तदेव भस्मपांसुपरिध्वस्तं समाक्षिकञ्च इत्यन्वयः । तदेव हारीतमांसं कुकूलानलपाचितत्वाद् भस्मपांसुभ्यान्धूसरितं माक्षिकाप्लुतमुपयुक्तञ्च जीवितन्नाशयति ।

‘अनन्तत्वाद्वा विरुद्धान्न’ साकल्येन पठ्यते ।

किन्तु लक्षणतो ज्ञानं भवतीति तदुच्यते ॥

यत्किंचिदोषमुत्क्लेश्य न हरेत्तत्समासतः ॥ ४५ ॥

विरुद्धं, शुद्धिरेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ।

यदिति । यत्किञ्चित् दोष उत्क्लेश्य न हरेत् समासतः तत् विरुद्धम् । यत्किञ्चिदल्पमात्रमप्यन्नपानमौषधं वा दोषं वातादिकं स्वस्थानात्सञ्चल्य, अत एवार्थात् पीडाकरण-सामर्थ्ययुक्तं कृत्वा च, बहिर्न निष्कासयेत् । तदद्रव्यं समासतः प्रायेण विरुद्धमिति जानीयात् । समासत इत्यनेन कानिचिद्द्रव्याण्येवंविधानि न विरुद्धानि भवन्ति, कानिचिदेवङ्गुणान्यपि विरुद्धानि भवन्तीति सूचयति । ‘विरुद्धाभ्यव’ हतौ सत्यां किङ्कार्य-मित्याह— शुद्धिरिति । अत्र शुद्धिः इष्टा । अत्र विरुद्धान्न उपयुक्ते चिरं विरुद्ध-सेवाजाते व्याधौ च शुद्धिर्वमनविरेचनादिकेष्टा । कार्येत्यर्थः । तद्विरोधिभिः शमः वा इष्टः । तद्विरोधिभिस्तस्य विरुद्धान्नस्य प्रतिगुणैर्द्रव्यैश्शमो वा कार्यः । अथवाऽन्योऽर्थः । तद्विरोधिभिर्विरुद्धान्नोत्क्लेशितदोषाणान्तत्कृतानां वा रोगाणां विरोधिभिर्विपरीतगुणैर्द्रव्यैश्शमो वा कार्यः । अन्ये तद्विरोधिशब्देन रसायनानि धदन्ति, “लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायन”मित्युक्तत्वात् । अनेन ‘विरुद्धाभ्यव’हारे कृते, एतत्सर्वं क्रमेण कार्यमित्यभिप्रायः ॥

द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ॥ ४६ ॥

द्रव्यैरिति । पूर्वं तैः द्रव्यैः एव शरीरस्य अभिसंस्कृतिः वा इत्यन्वयः । द्रेश-विशेषाद्यपेक्षया ‘विरुद्धाशङ्कायां’ सत्यां पूर्वन्तैरेव भविष्यद्विरुद्धाशनगुणविपरीतैर्द्रव्यैश्शरी-रस्याभिसंस्कारो शुणाधानं वा कार्यः । यस्मिन् देशे यस्य विरुद्धाशनस्य सम्भवः, अतस्तद्देशप्राप्तौ पूर्वं तद्विपरीतगुणेनाभिसंस्कृते देहे विरुद्धाशनं रोगं कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ विरुद्धप्रतिपक्षप्रसङ्गेन विरुद्धप्रतिपक्षभूतदेहादीन्दशयति— व्यायामेति ।

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनाम् ।

विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ॥ ४७ ॥

व्यायामस्निग्धादीनां विरोधिभोजनमपि न पीडायै भवति । व्यायामो विद्यते येषाम् । अर्श आदित्वादच् । व्यायामवतां स्निग्धदेहानां वयस्स्थानां मुख्यत्वाद्यौ-वनवतां बलिष्ठानां विरोध्यपि भोजनं रोगोत्पत्तये न स्यात् । यद्विरोधि भोजनं सात्म्यमभ्युसाद्यपेक्षया सात्मीभूतन्तच्च च रोगोत्पत्तये स्यात् । यदल्पमात्रयोपयुक्तं तच्च पीडायै न स्यात्, अल्पमात्रस्याल्पशक्तित्वात् ॥

सात्म्यं विरुद्धमपि भोजनत्र पीडाकरश्चेत्तदभ्यसनीयमेवेत्यशङ्क । तत्परिणामः कर्तव्य इत्युपरिष्ठाद्वक्तुकामः प्रथमं त्यागक्रममाह— पादेनेति ।

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ।

निषेवेत हितन्तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ॥ ४८ ॥

पादेनेति । अभ्यस्तमपथ्यं पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । चिकित्साशीलित्वाद्गोभावेन पथ्यताभ्रान्तिजनकमपथ्यं पादेन चतुर्थीशेन त्यजेत् । पूर्वशीलितमपथ्यं चतुर्थीशहीनं सेवेतेत्यर्थः । पुनः किं कार्यमित्याह— हितन्तद्वन्निषेवेत । पूर्वमनभ्यव-हंतं पथ्यं तद्वचतुर्थीशेन निषेवेत । त्यक्तस्यापथ्यस्यावकाशन्तावन्मात्रेण पथ्येन पूर-येदित्यर्थः । तत्कथमित्याह— एकद्वित्र्यन्तरीकृतमिति क्रियाविशेषणम् । एकदिनान्त-रीकृतं द्विदिनान्तरीकृतं त्रिदिनान्तरीकृतं त्याज्यं सेव्यञ्च । अत्र दिनशब्दस्य लोपः । एवमन्नकालानन्तरीकृत्य वा त्याज्यसेवनञ्च । केषाञ्चिदत्यन्तसात्मीभूतत्वाच्चतुर्थीशेन त्याज्यमिति शरीरबाधा शङ्क्यते तदा पादपादेन षोडशांशेन त्यागसेवने कर्तव्ये इति वाशब्दार्थः । अपथ्यस्य षोडशांशं त्यक्त्वा पथ्यस्य षोडशांशं सेवनीयमिति । अय-मर्थः— “अपथ्यं प्रथमे त्वहि त्रिपादं शीलयेत्पुनः” । पथ्यस्य पाद संयोज्य द्वितीये वासरे पुनः ॥ अपथ्यं सकलं भुञ्ज्यात् पूर्ववासरवदिने । तृतीये भोजनं कुर्यादिव-कुदिनान्तरम् ॥ अर्धमर्थं चतुर्थेऽह्नि पथ्यापथ्यस्य शीलयेत् । पञ्चमेऽपि च षष्ठेऽपि प्रथमेऽह्नि यथा तथा ॥ चतुर्थदिवसे यद्वत्तथा कुर्वीत सप्तमे । द्व्यन्तरीकरणञ्च । कथ्यते त्र्यन्तरिपुनः ॥ त्रिपादमष्टमे पथ्यमपथ्यन्तरेकपादिकम् । चतुर्थदिवसवर्धन-वमे दशमे तथा ॥ एकादशे च दिवसे पथ्यापथ्यस्य योजयेत् । द्वादशे दिवसे भुञ्ज्याद्यथोक्तन्त्वष्टमे दिने ॥ पथ्यन्तयोदशे सर्वं पथ्यमेव चतुर्दशात् ।” अत्रैव बुद्धिप्रयुक्तत्वात् पथ्यापथ्यस्य भोजनस्य समशानोद्भवत्वे रोगकरत्वनाशङ्कनीयम् । सङ्गहे चोक्तं—“दोषादि वैपरीत्येन हरते रोगिणो रुजम् । एकद्व्यं दधिदुग्धादयो-जना न विरुध्यते ॥” इत्यादि च ॥

कुत एवं त्यागसेवने कार्ये इत्याह— अपथ्यमिति ।

ॐ पथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितम्पथ्यमेव वा ।

सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ॥ ४९ ॥

अन्यथा पथ्यमपि सहसा त्यक्तं पथ्यमेव सहसा शीलितं वा सात्म्यासा-
त्म्यविकाराय जायते हि इत्यन्वयः । पादेनेत्युक्तप्रकारव्यतिरिक्तक्रमेण सर्वथा त्याज्य-
मपथ्यमपि झटित्येव त्यक्तं सत्सेवितविरुद्धपरिचयविरहजनितविकाराय भवति । सर्व-
कालं सेवनीयम्पथ्यमपि सहसा सेवितं यद्यसात्म्यजनितविकाराय भवति । यस्मात्
तस्मात् पूर्वोक्तं क्रमबलव्येव त्यागसेवनं कार्यमित्यर्थः ॥

त्यागो वा योः क्रमावलम्बनस्य फलमहि— क्रमेणेति !

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

नानुवन्ति पुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ ५० ॥

क्रमेण उपचिताः दोषाः पुनर्भावानुवन्ति । क्रमेण पूर्वोक्तान् शनैश्शनैः क्षय-
नीता अपथ्याशनजा वातादयः पुनर्भावं पुनरपि वृद्धिं यान्ति । क्रमेण उपचिताः
गुणाः अप्रकम्प्या भवन्ति च । पूर्वोक्तक्रमेणैव शनैश्शनैर्वृद्धिं गृहीताः पथ्योपयोगजा
धात्वादिवर्धनजा गुणाः स्थिरा भवन्ति । चशब्देन न केवलं स्थिरा वर्धनशीला-
श्चेत्युक्तम् ॥

एवं पूर्वोक्तक्रमेणापथ्यसात्म्यतां परित्यज्य पथ्यशीलित्वं प्रापितस्य पुनरप्यपथ्य-
रुचित्वं माभूदित्याह— अत्यन्तेति ।

अत्यन्तसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ।

अहितैर्दूषणम्भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ५१ ॥

अत्यन्तसन्निधानीनां दूषणात्मनां दोषाणां भूयः अहितैः दूषणं कर्तुं विद्वान् न
अर्हति इत्यन्वयः । देहेन सह वर्तमानानां विकारकरणसदभावानां वातादीनां भूयः
कथमपि पथ्यसेवित्वे जाते पुनरप्यपथ्यैराहारविहारैर्दूषणं वैकृत्यं कर्तुं पण्डितो नार्हति,
न युज्यते । जानता पुरुषेण पथ्यमेव शीलनीयमित्यभिप्रायः ॥

इदानीमाहारप्रसङ्गात्तत्तुल्ये स्वप्राब्रह्मवर्त्ये कथयति—आहारेति ।

आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या निषेवितैः ।

शरीरं धार्यते नित्यमगारमिव धारणैः ॥ ५२ ॥

युक्त्या निषेवितैराहारादिभिश्शरीरं त्रित्यन्धार्यते । युक्त्याऽनूनाधिकतया शरीरस-
त्वाद्यनुसारेण निषेवितैः सेवितैराहारेण, शयनेन स्वप्नेन, अब्रह्मचर्येण स्त्रीसेवया, एतैस्त्रिभि-
स्सततं शरीरं धार्यते । धर्मार्थसुखानुभूतियोग्यस्सम्पद्यत इत्यर्थः । धारणैः अगार
इव । यथा सुप्रतिष्ठितैः स्तम्भैर्गृहं धार्यते तथेत्यर्थः ॥

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र च वक्ष्यते ।

आहार इति । तत्र तेषु मध्ये, आहारो वर्णितः । ऋतुचर्यायां द्रवद्रव्यान्नस्व-
रूपविज्ञानीययोश्चोक्तः । तत्र तत्र शास्त्रभागे वमनविरचनादिकर्मसु ज्वरचिकित्सादौ
च वक्ष्यते ।

शयनाब्रह्मचर्ययोस्तिवहैव विधिं वक्ति— निद्रेति ।

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलाबलम् ॥ ५३ ॥

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितञ्च च ।

सुखादिकं निद्राधीनं स्यात् । सुखमारोग्यम् । दुःखं रोगजीवितम् । पुष्टिर्देह-
स्य मनसश्च । तद्वत् कार्यञ्च । देहस्य बलो बलक्षयश्च । वृषता स्त्रीगमनसाम-
र्थ्यम् । क्लीबता स्त्रीगमनाशक्तित्वम् । ज्ञानं सर्ववस्तूनां याथातथ्यनिरूपणशक्तिः ।
तद्वदज्ञानञ्च । जीवितमायुस्थितिः । न जीवितञ्च मरणञ्च । एतत्सर्वं निद्राधीनम् ।
तत्र सम्यक् सेविताया निद्राया गुणा असम्यक्सेविताया दोषा इति विरुद्धकार्यो-
त्पत्तिरुपपन्ना । तत्र सम्यक्सेवितनिद्रस्तु नीरोगस्सम्पूर्णदेह उपचितबलशुद्धशुक्रो ज्ञान-
वान् बहुकालजीवी स्यात् । असम्यक्सेवितनिद्रस्तु सरेगत्वादिमात्रलपंकालजीवी च
रथादिति पिण्डितार्थः ॥

तत्र सम्यङ्निद्रासम्यङ्निद्रे के इत्याकांक्षायां पूर्वमहितनिद्रान्दर्शयति— अकाल इति ।

॥ अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेवितां ॥ ५४ ॥

सुखायुषी पराकुर्यात् काळरात्रिरिवापरां ।

अकाले निषेविता निद्रा सुखायुषी पराकुर्यात् । ऋतुव्याधिवशादुक्तं विधि-
तिक्रम्य सेविता निद्रा सुखायुषी पराकुर्यात्, नाशयेत् । सुखायुषीत्यनेन सुखपुष्टिबल-
वृषत्वज्ञानानि गृह्यन्ते । अतिप्रसङ्गाच्च । कालेऽप्यतिमात्रया सेविता सुखायुषी नाश-
येत् । न च निषेविता च । कालेऽप्यकालेऽपि किञ्चिदप्यसेविता च सुखायुषी नाश-
येत् । अपरा काळरात्रिरिव । यथा काळरात्रिदर्शनानन्तरं सुखायुषोर्नाशो दृष्टः, तथा-
ऽहितनिद्रयेत्यर्थः । अहितनिद्रालक्षणकथनेन काले मात्रया सेविता सम्यङ्निद्रेत्यर्थादुक्तं
भवति । तस्याश्च सुखायुष्करत्वम् । सङ्गहे तु सम्यङ्निद्रागुणः पृथगुक्तः— “सैव
युक्त्या पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषे” इति ॥

निद्रागुणप्रसङ्गात् तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागरणस्यापि गुणमाह— रात्राविति ।

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपने दिवा ॥ ५५ ॥

अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ।

जागरणं रात्रौ रूक्षम् । प्रस्वपनं दिवा स्निग्धम् । स्निग्धगुणायां रात्र्यामपि
जागरणं रूक्षमित्यनेन जागरणस्यातीव रूक्षत्वमवगन्तव्यम् । रूक्षमिति देहे रूक्षाणां
भावानां वृद्धिकरमित्यर्थः । तथा दिवा रूक्षगुणेऽपि प्रस्वपनस्यातीव स्निग्धत्वं वेद्यम् ।
(तेन रात्रौ निद्रा सेव्या, दिवा न सेव्येति प्रतिपादयति ।) अनेन जागरणमतीव
रूक्षं प्रस्वपनमतिस्निग्धमिति बोध्यम् । अतिरूक्षस्निग्धत्वेन विना जागरणनिद्राविधान-
माह । आसीनप्रचलायितमरूक्षमनभिष्यन्दि च भवति । आसीनेनोपविष्टेन प्रचलव-
दाचरणमासीनप्रचलायितम् । मन्दनिद्रानिषेवणमिति यावत् । न रूक्षं देहे न रूक्ष-
गुणवर्धनं, स्निग्धतया न श्लेष्मस्रुतिकारि च स्यात् । एतच्च दिवा निद्रया पीडितानां
केषाञ्चिदतिस्निग्धताभयादाचरणीयमिति बोध्यम् ॥

दिवास्वप्नस्य कालमाह— ग्रीष्मे इति ।

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥ ५६ ॥

दिवास्वप्नो हितो, अन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ।

मुक्त्वाऽतिभाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ ५७ ॥

क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिध्माऽतिसारिणः ।

१. त्वासीन. ख. ॥ २. ख. एवं. ॥ ३. मुक्त्वा तु यानभाष्याध्व. आ. ।
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्व. ई. ॥ मुक्त्वाऽतिमात्रयानाध्व. ख. ॥ പ്രമഥം ३०७.
അന്ധനപ്രമഥാതിതം ഇരുന്നിട്ടുക്കും തുങ്ങുക.

वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृदशूलपीडितान् ॥ ५८ ॥

अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान्दिवास्वप्नोचितानपि ।

धातुसाम्यन्तथा ह्येषां श्लेष्मा चांगानि पुष्यति ॥ ५९ ॥

ग्रीष्मे वायुचयाऽदानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावंतः दिवास्वप्नः हितः । वायुचयजातेना-
दानकलस्य परिपुष्टत्वाज्जातेन रौक्ष्येणा च कालस्वभावाद्रात्रेरल्पत्वेन पूर्वानुभूतनिद्राया
असमाप्त्या च ग्रीष्मकाले दिवास्वप्नः कार्य इत्यर्थः । सः अन्यस्मिन् कफपित्तकरः
हि । दिवास्वप्नोऽन्यस्मिन् ग्रीष्मवर्ज्य ऋतुपञ्चके कृतस्तु कफपित्तकारी स्यात् । अति-
भाष्यादिकर्मभिः क्लान्तान् श्वासादिमत्तश्च वृद्धादीन् क्षतादिभिः पीडितांश्चाजीर्णान्
शस्त्राद्यभिहतश्चोन्मत्तश्चाभ्यस्तदिवास्वप्नांश्च मुञ्चवा वर्जयित्वा कफपित्तकरः । एषान्दि-
वास्वप्नेन किं फलमित्याह— धातुसाम्यमिति । तथा हि एषां धातुसाम्यं स्यात्
श्लेष्मा अङ्गानि पुष्यति च । अतिभाष्यादिक्लान्तादीनां दिवास्वप्ने क्रियमाणे सति
दोषधातुमलानां साम्यमनूनाधिकतया स्थितिः स्यात् । श्लेष्मा चाङ्गानि पोषयति
यस्मात्तस्मादेषां सर्वेष्वनुष्वपि दिवास्वप्नो हित इत्यर्थः ॥

ग्रीष्मेऽपि दिवास्वप्नानर्हान्दर्शयति— बहुमेद इति ।

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ।

विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ ६० ॥

बहुमेदःकफा ग्रीष्मेऽप्यहनिन्न स्वप्युः । तथा स्नेहनित्याः क्षिग्धाहारादिशीलिनः ।
विषार्तस्तथा रोहिण्यादिकण्ठरोगपीडितश्च रात्रिष्वपि कदाचिदपि नैव स्वप्यात् ॥

विरुद्धनिद्रासेवने दोषमाह— अकालेति ।

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।

शिरोरूकासहृल्लासस्रोतोरोधाग्रिमन्दताः ॥ ६१ ॥

अकालशयनात् मोहादयः स्युः । अकाले शयनात् स्वप्नात्, मोहादयो जायन्ते ।
मोहो वैचित्यम् । स्तैमित्यं विरुत्साहत्वम् । स्रोतसां रोधः कफादिना पूर्णत्वेन रसा-
दीनामवहनम् ॥

शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरम्मद्यं रसं दधि ।

अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥ ६६ ॥

कान्ताबाहुलताश्लेषो निवृत्तिः कृतकृत्यता ।

मनोनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ६७ ॥

ब्रह्मचर्यरते ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ।

निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ॥ ६८ ॥

शीलयेदिति । मन्दनिद्रस्तु क्षीरादीन् शीलयेत् । विरेकादिकारणेन वातकोपे-
नाल्पीभूतनिद्रस्तु क्षीरादीन् सातत्येनौषयुञ्जीत । मूर्धतर्पणं शिरोवस्तिः । कर्णपूरणम-
क्षितर्पणञ्च । तर्पणं स्नेहपूरणम् । सुनिद्रताहेतूनाह— कान्ताबाहुलताश्लेषादयः कामम-
त्यर्थनिद्रासुखहेतवः । अनुरक्ताया दयिताया' बाहुलताभ्यामाश्लेषः । आश्लेषग्रहणात्
परिरम्भणमात्मवेष्टयते, न व्यवयः । निवृत्तिर्दुःखराहित्यम् । कृतकृत्यता कर्तव्यताशे-
षाभावः । मनोनुकूलानां विषयाणां शब्दादीनामनुभूतिश्चेति वाच्यम् । एतैर्निद्रासुखं
पूर्णं भवतीत्यर्थः । अन्यदपि निद्रासुखकरमस्तीत्याह— ब्रह्मचर्येति । ग्राम्यसुखनिस्पृ-
हचेतसः ब्रह्मचर्यरतेः सन्तोषतृप्तस्य निद्रा स्वं कालं न अतिवर्तते । ग्राम्यसुखेषु
दयितादर्शनाल्लिङ्गनादिषु' निस्पृहचेतसो वीतरागस्य; अत एव ब्रह्मचर्यतत्परस्य ब्रह्म-
चर्यमेव सुखमिति मन्वानस्येत्यर्थः । तन्निमित्तेनानन्देन पूर्णस्य नरस्य निद्रा स्वस्मिन्
काल एव भवति । स्वकाले भवति च । एतदैहिकपारलिकभोगविरक्त इत्युक्तम् ॥

इदानीं क्रमप्राप्तस्याब्रह्मचर्यस्येति कर्तव्यतामाह— ग्राम्यधर्म इति ।

ग्राम्यधर्मे' त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ।

अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसंकीर्णमेहनाम् ॥ ६९ ॥

अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्यभोषितम् ।

वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ॥ ७० ॥

चैत्यश्मशानाह्ननचत्वरानुचतुष्पथम् ।

१. अनुरक्ताया दयिताया. क. ॥ २. सुखकारण. ख. ॥ ३. दयिताल्लिङ्गनादिषु. क. ॥
४. ग्राम्यधर्मे. हन्दुः. ॥ ५. नायतन. ख. । नाहनन / नायतन. ई. ॥

सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।

त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टिर्निदाघयोः ॥ ७३ ॥

हिमे वाजीकृतां तृप्तः कामतः कामं सेवेत । हेमस्तशिशिरयोर्वाजीकृतां वाजी-
करणैस्सज्जातसन्तर्पणः शुक्लवृद्धिकरौषधैः पोषित इत्यर्थः । यथेच्छं कामं सेवेत । कामश-
ब्देन सुरतानुभूतिर्गृह्यते । वसन्ते शरदि च त्र्यहात् त्र्यहमतिक्रम्य चतुर्थेऽह्नि मैथुनं
सेवेत । वर्षासु ग्रीष्मे च पक्षात् पक्षमतिक्रम्य सेवेत । अत्रापि तृप्तो वाजीकृता-
मिल्यनुवर्तते ॥

भ्रम'कृमो रुदौर्बल्यव'धै'त्विन्द्रिय'क्षयः ।

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥ ७४ ॥

भ्रमेति । अन्यथा उक्तविधेरन्येन प्रकारेण । उक्तविधिमतिक्रम्येत्यर्थः । स्त्रियं
गच्छतो भ्रमादिकं स्यात् । कृम इन्द्रियसादः । ऊर्वोर्दौर्बल्यं गमनाशक्तिरिति यावत् ।
बलादिक्षयश्च । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । अपर्वमरणमकालमरणञ्च स्यात् ॥

सम्यक्सेवितस्य फलमाह— स्मृतिरिति ।

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोबलैः ।

अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ७५ ॥

स्त्रीषु संयताः स्मृत्यादिभिरधिका मन्दजरसश्च भवन्ति । स्त्रीषु संयताः स्त्री-
र्यथोक्तविधिना सेवमाना नरा अधिकस्मृत्यादियुक्ता अल्पजराश्च भवन्ति ॥

रतावसानानुष्ठेयमाह— ज्ञानेति ।

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्य-

शीतांबुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरतौ रतस्य

तस्यैवमाशु वैपुषः पुनरेति घाम' ॥ ७६ ॥

१. द्वर्षा. ख ॥ २. भ्रम. अ. आ. ई. । भ्रम / भ्रम. ई. ॥ ३. पुंस्त्वेन्द्रिय.
आ. ॥ ४. सुराः प्रसन्नाः आ. ख. ॥ ५. "वपुषो वय एति धाम्ना." इति च पाठः
ई. पुस्तके ॥ ७२० ॥ ७७० ॥

रतस्य विरतावसाने क्लृप्तादीन् यथौचित्येन सेवेत । खण्डसिनाढ्यं भक्ष्यं खण्डखाद्यम् । रसो मांसरसः । प्रसन्ना मद्यविशेषः । अनु पश्चात्, शयनं निद्राञ्च भजेत् । एवं तस्मै वयुषः पुनः धाम आशु एति । एव कृते सति तस्य रतिक्षीणस्य देहस्य भूयोऽपि शुक्रं शीघ्रं प्राप्नोति, जायते । पूर्ववदेहे वृद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अध्यायादौ प्रस्तुतं वस्तुसंहरति— श्रुतेति ।

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दर्यालौ

भिषजि निरवबन्धं देहरक्षां निवेश्य' ।

भवति विपुलतेजः स्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७७ ॥

भूमिपालः श्रुतचरितसमृद्धत्वादिगुणे भिषजि 'देहरक्षां निरवबन्धं निवेश्य स्वकुशलफलभोगी चिरायुर्भवति । राजा राजमात्रो वा श्रुतेन शास्त्रावगमेन चरितेन सद्वृत्तेन च पूर्णे तथा शस्त्रक्षारादिकर्मकरणसमर्थे तथा सर्वजनं प्रत्यार्द्रमनस्कं भिषक्-श्रेष्ठे पथ्यापथ्यनिरूपणे निदानव्याधिपरीक्षणव्याधिप्रतीकारव्याध्यपुनर्भवरसायनोपयोगादि-स्वरूपं शरीररक्षणं निस्सन्देहं "एतत्त्वदायत्तन्नान्यस्मिन्नि"ति निधाय स्वकुशलफल-भोगी आत्मनः पुराकृतानामिह कृतानाञ्च पुण्यकर्मणां फलान्यनुभवन् चिरकालजीवी भवति । तथा विपुला अधिकास्तेजस्स्वास्थ्यकीर्तिप्रभावा यस्य । तेजः कान्तिः । प्रभावश्चात्तयतिशयः ॥

इति निष्ठातीरगतश्वत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां वाक्यप्रदीपिकायां सूत्रस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

विषाद्रक्षितमप्यन्नपानं हीनातिमालकम् ।

रोगाय मृत्यवे वा स्यादिति मार्ता निगद्यते ॥

अथाऽतो मात्राप्रतितीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

मात्रयाऽशितमशनं' तस्मै हितं मात्राशित्तीयम् । तत्प्रकारकथनेन हितम् ॥

मात्राशील्यादिना मात्रां प्रशंसति—

मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।

मात्रा द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघूण्यपि ॥ १ ॥

सर्वकालं मात्राशी स्यात् । स्वस्थश्चागुरुश्च सर्वदा मात्रयाऽशनशीलः स्यात् । कुत इत्याह— मात्रा हि अग्नेः प्रवर्तिका । मात्रैव जाठराग्नेः प्रवर्तिका । स्वव्यापार इति शेषः । मात्राशनेनैव जाठराग्नेः स्वव्यापारप्रवर्तनशक्तिरित्यर्थः । उक्तञ्च— “रक्ष्योऽग्निर्मात्रया पथ्यमपथ्यत्वं प्रपद्यते । अपथ्यं पथ्यतां याति मात्रा देहस्थं कारण”मिति । तस्मादग्निप्रवृत्तिर्मात्राधीना । सा च देहस्थितिहेतुः । उक्तञ्च— “अग्निमूर्धं बलपुंसां बलमूलं हि जीवित”मिति । कस्मिन्मात्रा व्यवस्थितेत्याह— मात्राः गुरुणि अपि लघूनि द्रव्याणि अपि अपेक्षन्ते । ह्रस्वमध्योत्तमस्वभावास्तिस्रो मात्रा रक्तशालितोयहरिणपाठाद्राक्षादीन्याश्रित्य तिष्ठन्ति । तत्र पिष्टक्षीरानूपामिषादीनि गुरुणि । दिव्योदकरक्तशालिमुद्गैणादीनि लघूनि ॥

मात्रास्वरूपज्ञानार्थमाह— गुरुणामिति

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनान्नातितृप्तता ।

मात्राप्रमाणन्निर्दिष्टं सुखं तावद्धि' जीर्यति ॥ २ ॥

गुरुणां द्रव्याणां पिष्टक्षीरद्राक्षेक्षुमाषादीनामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिर्मात्रा । यावत्परिमाणेनोदरस्य पूर्णता तस्मादर्धपरिमाणाभ्यवहारो गुरुद्रव्यस्य मात्रेत्यर्थः । लघूनां दिव्योदकरक्तशाल्यादीनां नातितृप्तिर्मात्रा । यावत्परिमाणेनोदरस्य तृप्तिः, तस्मात्पादहीनता लघुद्रव्यस्य मात्रेत्यर्थः । मात्राप्रमाणन्निर्दिष्टमिति मात्राणां प्रमाणमनुरुपमुन्मादहीनता भवति । तदेव दृढीकरोति— तावत् सुखं जीर्यति हि । यद्द्रव्यं यावत् परिमाणमभ्यवहृतं यस्य पुरुषस्य पचनयोग्यकाले सुखमविकृतिं कृत्वा पाकं याति तावत् परिमाणमशनन्तस्य मात्रेत्यर्थः । अनेन सुखजरणलक्षणा मात्रेत्युक्तं भवति ॥

१. तमन्नं क. ॥ २. प्रवर्तक. ख. ॥ ३. मध्यदीर्घस्वभावा. क. ॥ ४. यावद्धि. ख. ॥ ५. क्षीरिक्षुद्राक्षामाषप्रवृत्तीना. क. ॥ ६. पूर्णत्वं. क. ॥ ७. नातितृप्तिर्मात्रा. ख. ॥

यथोक्तप्रमाणतो' विपरीताशने दोषमाह— भोजनमिति ।

भोजनं हीनमात्रन्तु न बलोपचयौजसे ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

हीनमात्रं भोजनन्तु बलोपचयौजसे न स्यात् । यथोक्तप्रमाणादुपमात्रं भोजनं पुनः बलाय नोपचयाय नौजसे । बलादिकन्न करोतीत्यर्थः । सर्वेषां वातरोगाणां कारणताञ्च गच्छति । वातरोगान् करोतीत्यर्थः ॥

अतिमात्रं पुनस्सर्वानांशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

अतीति । अतिमात्रमशनं पुनः सर्वोन्मीनानि दोषानांशु शीघ्रमेव कोपयति । अतिमात्राशनस्य सर्वदोषप्रकोपनत्वमिति विशेषः ॥

तेनातिमात्रान्नेन कुपिता दोषाः किं कुर्युरित्याह— पीड्यमानेति ।

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ॥ ४ ॥

आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।

विष्टम्भयन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विषूचिकाम् ॥ ५ ॥

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसा वाऽजितात्मनः ।

अजितात्मनः नरस्य आमेन दुष्टेन तेन अन्नेन वाताद्याः पीड्यमानाः युगपत् कोपिताः तदेव आविश्य विष्टम्भयन्तः अलसकं कुर्वते । वा सहसा अधरोत्तरमार्गाभ्यां च्यावयन्तः विषूचिकां कुर्वते इत्यन्वयः । अतिमात्राशने कृते पुनरप्यपथ्यसेविनो नरस्या- 'मिमांशकरत्वादपेक्षेनात' एव दुष्टेन रसादिकरणासमर्थेन तेनातिमात्रभुक्तेनान्नेन वस्त्रादयो रुद्धमार्गत्वात् पीड्यमानाः स्वकर्मकरणासमर्था जाता अत एव युगपदेककालं सर्व एव कोपिताः कोपं प्रापितास्तदेवापक्रमन्नमाश्रित्य' तत्र स्वैस्स्वैर्गुणैस्सन्निधिं कृत्वा स्थिरतागुणश्रान्त्या तदेवान्नं विशेषेण स्तम्भयन्तोऽलसकसंज्ञं रोगं जनयन्ति । अथवा तदेवान्नमादिश्य सलगुणबहुलत्वात् सहसाऽनुचितवेगकालेऽधोमार्गोर्ध्वमार्गाभ्यां छर्द्यतीत्यारा- त्मना च्यावयन्तो विषूचिकासंज्ञं रोगं कुर्वते ॥

अलसकविषूच्योर्लक्षणमाह— प्रयातीति ।

प्रयाति नोर्ध्वन्नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥

आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽऽसकः स्मृतः ।

आहारः ऊर्ध्वं न प्रयाति । अधस्तात् न प्रयाति । न पच्यते च । आमाशये अलसीभूतः तिष्ठति । तेन सः अलसकः स्मृतः । अतिमात्रयोपयुक्त आहार ऊर्ध्वं न प्रयाति मुखाच्छर्दिरूपो बहिर्न निर्याति । अधस्ताद् गुदेनातिसाररूपेण बहिर्न निर्याति । उष्णोदकपानादिना न पाकं याति च । केवलमामाशयेऽलसीभूत ऊर्ध्वधोनिर्गमन-पाकादिकमाहारकर्म किञ्चिदपि कर्तुमशक्तस्तिष्ठति । तेन हेतुना स रोगोऽलसकसंज्ञः स्मृतः । तन्त्रकृद्भिरिति शेषः ॥

विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभूशकोपतः ॥ ७ ॥

सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विषूचिका ।

विविधैरिति । वाय्वादिभूशकोपतः विविधैः वेदनोद्भेदैः गात्राणि सूचीभिः इव विध्यति इति विषूचिका इत्यन्वयः । वाय्वादीनान्त्रयाणामप्यत्यन्तकोपान्नाप्रकारैः पीडोल्पादनैस्सर्वावयवानि सूचीभिरिव विध्यति । सर्वावयवेषु सूचीव्यथावत् पीडाजनयतीत्यर्थः । तेन हेतुना स रोगो विषूचिकेत्युच्यते ॥

तत्र शूलभ्रमान्दृक्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥ ८ ॥

पित्ताज्ज्वरातिसारान्तर्दाहसृष्टप्रळयादयः ।

कफाच्छर्द्यगगुरुतावैक्संगष्टीवनादयः ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र, अनिलाच्छूलादयः स्युः । तत्रानन्तरप्रस्तुतायां विषूचिकायामाहारविशेषाद्वाताधिकायां सत्यां शूलाद्युद्भवः स्यात् । पित्ताज्ज्वरादयः स्युः । आहारविशेषात् पित्ताधिकायां विषूच्यां ज्वराद्युद्भवः स्यात् । प्रळयो मूर्च्छातिशयः । कफाधिकायां विषूच्यां छर्द्याद्युद्भवः स्यात् ॥

विषूचिकाया भेदानुक्त्वाऽलसकं लक्षयति— विशेषादिति ।

विशेषादुर्बलस्याल्पवहनेर्वेगविधारिणः ।

पीडितम्मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥

अलसं क्षोभितन्दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलादीन् कुरुते तीव्रां छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥

सोऽलसः—

विशेषात् दुर्बलस्य अल्पबलः वेगविधारिणः अन्नं मारुतेन पीडितं श्लेष्मणा अन्तरा रुद्धं अलसं दोषैः क्षोभितं शल्यत्वेन एव संस्थितं छर्द्यतीसारवर्जितान् तीव्रान् शूलादीन् कुरुते, सः अलसः नाम रोगः इत्यन्वयः । सर्वस्यैवाप्यतिमात्राशिनो मारुतेन पीडितमन्नं शूलादीन् कुरुते । विशेषतस्तु बलहीनस्य मन्दाग्नेर्वातमूत्रशकृद्वेगधारणशीलस्य नरस्यातिमात्रया भुक्तमन्नं वायुना स्वसञ्चाराभावात् पीडितमवपीडितं कफेनान्तराऽमाशयमग्न्य एवार्ध्वमधश्च रुद्धमार्गमत पृथालसमूर्ध्वाधोनिर्गमनपचनासमर्थं जातं तथा तदानीं कुपितेन पित्तेन वातश्लेष्मभ्याश्च क्षोभितमाकुलितमति एवातिपीडाकारित्वाच्छल्यरूपत एव स्थितं दुस्सहान् पूर्वोक्ताश्च शूलादीन् छर्द्यतीसाररहितान् कुरुते जनयति । सोऽलसकसंज्ञो रोगः ॥

अलसकस्यासाध्यतामाह— अत्यर्थेति ।

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धत्वाः ।

यान्तस्तिर्यक् तनुं सर्वो दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥

स दण्डालसको नाम तन्त्यजेदाशुकारिणम् ।

दोषाः अत्यर्थदुष्टाः दुष्टामबद्धत्वाः तिर्यक् यान्तः सर्वो तनुं दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् सः दण्डालसकः नाम स्यात् । अतिमात्राशिनो नरस्य येन केनचिदपथ्येनातिशयेन दुष्टा दोषाः पुनः पूर्वं प्रदुष्टेनामदोषेण पिहितलोतसोऽत एव तिर्यक्लोतोभिर्गच्छन्तस्सकलं शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति प्रसारणाकुञ्चनरहितं कुर्वन्ति यदि स दण्डालसको व्याधिः । आशुकारिणं तं त्यजेत् । शीघ्रं स्वकर्म मारणङ्करोतीत्याशुकारी । आशुकारित्वात्तन्न चिकित्सेत् ॥

आमविषमाह— विरुद्धेति ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ॥ १३ ॥

आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञितम् ।

विषरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १४ ॥

विरुद्धाशनाध्यशनाजीर्णशीलिनः विषलक्षणं विषसंज्ञितं महाघोरं आमदोषं वर्जयेत् । विरुद्धाशनाध्यशनाजीर्णाशनानि सातत्येन कुर्वतः पुरुषस्य विषभुक्तसमानपीडाकरं विषारूपं देहनाशनकरत्वादतिकष्टमामदोषं दुष्टाभं वर्जयेत्, न चिकित्सेत् । कुत इत्याह—विषरूपत्वेनाशुकारित्वात्, विरुद्धोपक्रमत्वतश्च । विषसदृशलक्षणत्वेन विषवदाशु स्वभारणाख्य-कर्मकरणाच्च हेतोरचिकित्स्यत्वम् । मारणात्मके व्याधौ दोषाणामत्यन्तोद्रेकं तथा शमयितुमौषधस्याशक्तत्वं विरुद्धोपक्रमत्वम् । विषे शीतोपक्रमो युक्तः, आमे चोष्णोपक्रमो युक्त इति वा विरुद्धोपक्रमत्वम् । एभिर्हेतुभिरामविषस्याचिकित्स्यत्वम् ॥

आमज नितानामलसकादीनाञ्चिकित्सामाह— अथेति ।

अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।

पीत्वा सोग्रापदुफलं वायुष्णं, योजयेत्ततः ॥ १५ ॥

स्वेदनं फलवर्ति च मलवातानुलोमनीम् ।

नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ १६ ॥

अथ अलसीभूतं साध्यं आमं त्वरितं सोग्रापदुफलं उष्णं वारिं पीत्वा उल्लिखेत् । अथ साध्यासाध्यज्ञानादनन्तरमलसकलक्षणतां गतं साधयितुं शक्यमिति ज्ञात-माममपक्रमन्नं कालाविलम्बेन कल्कीकृतवचासैन्धवमदनफलयुक्तमुष्णोदकं पीत्वा छर्दयेत् । योजयेदिति । ततो वमनानन्तरं नानाविधं स्वेदनं यथायोग्यं कृत्वा मलवातानुलो-मनीं फलवर्तिञ्च योजयेत् । मलवातप्रवर्तिनीमित्यर्थः । अन्नेनान्यदपि मलवातानुलोमं सर्वं युक्त्या कार्यमिति द्योतितम् । नाम्यमानानि अङ्गानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् च । तत्र च दोषकोपविशेषात् सङ्कोच्यमानान्यङ्गानि तापस्वेदेनात्यन्तं स्विन्नानि कृत्वा वस्त्र-वद्भ्रादिना वेष्टयेत् ।

विषूचिकां प्रति विशेषचिकित्सामाह— विषूच्यामिति ।

विषूच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ।

तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥

विषूच्यामतिवृद्धायां सत्यां पञ्च्योर्दाहः प्रशस्यते । शूलादिलक्षणाणां साकल्ये-
नातिवृद्धायां सत्यां पार्ष्णिमध्ये तप्तशलाकया तिर्यग्दाहः कर्तव्यः । दहनानन्तरं, व्रण-
रोपणादिकमौषधं सङ्गृहात् बोध्यम् । तदहः उपवास्य एनं विरिक्तवत् उपाचरेत् च ।
तदहो देहनदिवसं सकलमेनं विषूचिकर्तुं लब्धयित्वा द्वितीये दिवसे विरिक्तवत् पेया-
दिकमेणोपाचरेच्च ॥

अलसकादीनां शूलादिहरौषधपानमादौ न कार्यमित्याह— तीव्रातिरिति ।

तीव्रातिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधत् ।

आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ १८ ॥

निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमस्सहसाऽतुरम् ।

अजीर्णी तीव्रातिरपि शूलघ्नमौषधं न पिबेत् । अजीर्णाशनो नरोऽतिदुस्सहार्तियु-
क्तोऽपि शूलहरमौषधं न पिबेत् । उपवसेदेवेत्यर्थः । औषधपाननिषेधहेतुमाह—आमेति ।
आमसन्नः अनलः दोषौषधाशनं पक्तुं न अलम् । आमदोषकृतबलहानिरग्निरपक्वं वाता-
दिकं प्रयुज्यमानमौषधमजीर्णमाहारश्च युगपत् पक्तुं न शक्तस्स्यात् । अपि चैतेषां
विभ्रमः सहसाऽतुरन्निहन्यात् । अपि च केवलमिदं गुणाय न सम्पद्यते । प्रत्युत
दोषङ्करोतीति सूचनार्थमपि चेतिशब्दः । एतेषां दोषौषधाशनानां विभ्रमो दुष्टतोत्क-
र्षिणी सामग्री शीघ्रमातुरन्निहन्यात्, मारयेत् । अनेनाजीर्णाशनस्यौषधसेवनमनर्हत्वम् ॥

कदा वौषधं ओन्यमित्याह— जीर्णाशन इति ।

जीर्णाशने तु भैषज्यं युज्यात् स्तब्धगुरुदरे ॥ १९ ॥

दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेस्सन्धुक्षणाय च ।

जीर्णाशने स्तब्धगुरुदरे तु दोषशेषस्य पाकार्थं अग्नेः सन्धुक्षणाय च भैषज्यं
युज्यात् । उपवासेल्लेखनाभ्यां परिणताहारे दोषाणामसाकल्येन पाकान्निश्चलगुरुदरेऽसति
पुरुषे त्ववशिष्टस्य दोषशेषस्य पचनार्थमग्निज्वलनार्थञ्च पेयाकषायादिकं प्रयुज्जीत । स्तब्ध-
गुरुदरे इति विशेषणेन यदा शूलादयश्शान्ताः स्तब्धगुरुदरता चावशिष्टा स्यात्तदानी-
मेवौषधकाल इत्युक्तम् । “उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो ग्रथोचितम् । लघुता क्षुत्पिपासा च
जीर्णाहारस्य लक्षणमित्युक्तम् । एतत् स्वस्थमुद्दिश्यैवोक्तम् ॥

तत्र किं रूपं भेषजं योज्यमित्याह— शान्तिरिति ।

शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥

त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।

आमविकाराणां अपतर्पणात् तु शान्तिः भवति । आमदोषजानामालस्यस्तैमि-
त्यादीनां व्याधीनामपतर्पणेन लंघनेनैवोपशमः स्यात् । तदपतर्पणं कथं योज्यमित्याह—
त्रिविधमिति । तत् त्रिविधं त्रिविधे दोषे समीक्ष्य प्रयोजयेत् । तदपतर्पणमल्पम-
ध्योत्कृष्टत्वेन त्रिप्रकारं कृत्वा तद्वत् त्रिप्रकारं आमदोषे दोषदूष्यदेशकालाभ्यादीन् पर्या-
लोच्य योजयेत् । वैद्य इति शेषः ॥

एनदेव यथायोगमाह— सति ।

तत्राल्पे लंघनं पथ्यं मध्ये लंघनपाचनम् ॥ २१ ॥

प्रभूते शोधनन्तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् ।

तत्राल्पे दोषे लंघनं पथ्यम् । मध्ये लंघनपाचनं पथ्यम् । प्रभूते शोधनं
पथ्यम् । तेषु त्रिषु, अल्पबलमामदोषं लंघनेनोपवासेन शमयेत् । मध्यबलं लंघनेन
पाचनौषधेन च शमयेत् । उत्कृष्टबलमामदोषं वमनादिकर्मणा शमयेदित्यर्थः । तत् हि
मलान् मूलात् उन्मूलयेत् । तच्छोधनमेव मलान् दोषान् मूलान्नाशयेत् । अनेनोत्कृ-
ष्टबल आमदोषे शोधनमेवेत्युक्तम् ॥

आमदोषचिकित्सायुक्तिस्सर्वरोगेष्वपि निरूपणीयेत्याह— एवमिति ।

एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥

चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।

त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद्व्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥

एवं अन्यान् व्याधीन् अपि स्वनिदानविपर्ययात् चिकित्सेत् । एवं यथा सन्त-
र्पणोत्थ आमदोषः स्वनिदानविपरीतेनापतर्पणेन चिकित्सेत्, तथाऽन्यानपि ज्वरादिरीमान्
स्वनिदानविपरीतेन चिकित्सेत् । अपतर्पणोत्थं सन्तर्पणेन शीतोत्थमुष्णेन रुद्धोत्थं
स्निग्धेनेत्यादि । अनुबन्धे सति तु वैद्यः हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा यथायथं व्याधिविपर्ययं
युञ्ज्यात् । एवन्निदानविपरीतेनोपक्रम्यमाणस्य व्याधेरनुपशमे सति (निदानविपरीतचि-
कित्सान्त्यत्वा यथास्वं वक्ष्यमाणं मुस्तापर्पटकं ज्वरे रजनीम्मेहे रक्ताशंसि कुटच-
मित्पदिकं व्याधिविपरीतं प्रयोजयेत् ॥

न च हेतुव्याधिवि) परीतयोरेव चिकित्सायामुपयोग इति दर्शयन्नाह — तदर्थकारीति ।

तदर्थकारि वा पके दोषे त्विद्वे च पावके ।

हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्र्यादि युक्तितः ॥ २४ ॥

तदर्थकारि वा युज्यात् । तच्छब्देन हेतुव्याधिविपर्ययो गृह्यते । ताभ्यां निर्दानव्याधिविपरीताभ्यां साध्यमर्थं रोगोपशमलक्षणं प्रयोजनं कर्तुं शीलं यस्य तत् तदर्थकारि । तद्वा प्रयोजयेत् । छर्या छर्दनौषधप्रयोगः, अतिसारेऽतिसरणं, मदात्यये मद्यपानम्, चुत्थदग्धेऽग्निप्रतपनं, पित्तेऽन्तर्गूढे विमार्गणे वा स्वेदः कट्वम्लत्वणाम्यवहारश्च, इत्यादिकं तदर्थकार्यौषधम् । एषा प्रासङ्गिकोक्तिः । पुनः प्रकृतामामचिकित्साभेवानुसरन्नाह — पकेति । दोषे पके तु पावके इद्वे च युक्तितः अभ्यञ्जनादि हितम् । पूर्वोक्तेनौषधादिनाऽमदोषे पके क्षीणबले च, अत एव निरामत्वादप्राविद्वे ज्वलितत्वात् पाकक्षमे सति च, एतत्समुदितलक्षणे जाते तत्काले युक्तितो मात्रया यथाऽग्निसादो (न स्यात्तर्थाविधया युक्त्या, अभ्यङ्गादिकं हितम् । कुर्यादित्यर्थः । आदिशब्देन सङ्गोक्तमञ्जनोद्वर्तनादिगृह्यते ॥)

चिरकालसन्नितामदोषविशेषभूतस्याजीर्णस्य लक्षणमाह — अजीर्णमिति ।

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः ।

सद्योभुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्केशगौरवम् ॥ २५ ॥

कफात् अजीर्णं न आमम् । तत्र अक्षिगण्डयोः शोफः सद्योभुक्तो इव उद्गारः प्रसेकादिकं च स्यात् । कफनिमित्तमजीर्णन्तु, आमसंज्ञम् । तत्राऽमाख्येऽजीर्णे, अक्षिगूटयोर्गण्डयोश्च शोफः स्मात् । भोजनसमनन्तरोद्गारवदुद्गारश्च । उत्केशो दोषाणां स्वस्थानचलनम् । शरीरगुरुत्वञ्च । अग्निवैपरीत्येन कफस्याजीर्णकर्तृत्वे प्राधान्यादग्रे पाठः ॥

विष्टब्धमनिलाच्छूलविबन्धाध्मानसादकृत् ।

विष्टब्धमिति । अनिलाज्जातमजीर्णं विष्टब्धसंज्ञम् । तच्च शूलादिकृत् ॥

१. कग्रन्थे अष्टः ॥ २. कग्रन्थे अष्टः ॥ ३. तु. अ. आ. इ. ई. ॥ ४. स्वस्थानाच्चलनं. ख. ॥ പ്രസേകം വായിൽ വെള്ളം വരിക. അക്ഷിഗൂടം കണ്ണിന്റെ പോള. സാരം തളർച്ച.

पित्ताद्विदग्धं तृणमोहभ्रमाम्बोद्गारदाहवत् ॥ २६ ॥

पित्तादिति । पित्ताज्जातमजीर्णं विदग्धसंज्ञम् । तच्च तृडादियुक्तम् । तृट् तृणा । दाहस्सर्वाङ्गीणस्तीव्रसन्तापः ॥

त्रिविधस्यैवास्य चिकित्सामाह— लघनमिति ।

लघने कायेमामे तु, विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।

विदग्धे वमनं, यद्वा यथावस्थं हितम्भवेत् ॥ २७ ॥

आमाख्ये लघनमेव कार्यम् । विष्टब्धाख्ये भृशं स्वेदनं कार्यम् । भृशमित्यनेनामाख्येऽपि स्वेदनङ्कार्यमिति द्योतयति । विदग्धनाम्नि वमनं कार्यम् । वा यथावस्थं यद्वितं भवेत्तद्वा कार्यम् । अथवा यथावस्थं दोषद्वयादीनामवस्थावशालंघनोदिषु यदुपक्रमं हितं भवेत्तद्वा प्रयोज्यम् । अवस्थाविशेषेण सर्वत सर्वं वा कार्यमिति ॥

गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विळम्बिका ।

कफवातानुविद्धा'ऽमर्लिगा तत्समसाधना ॥ २८ ॥

गरीयस इति । गरीयसः लीनात् आमात् एव विळम्बिका भवेत् । अतिवृद्धत्वेन प्रभूतात्तथा स्रोतस्सु श्लिष्टादामदोषाद्विळम्बिका नाम व्याधिरजीर्णविशेषो भवेत् । सा च कफवाताभ्यामनुविद्धा युक्ता । आमाख्याजीर्णस्य यल्लिङ्गं लक्षणमक्षिपूतगण्डशोफादिकं तत्सदृशलक्षणा । तेनामेन तुल्यं साधनञ्चिकित्सितं यस्याः सैवम् ॥

लघनङ्कार्यमाम इति जीर्णेऽप्याहारे कदाचिंदाहाररसोऽजीर्णः स्यात् । अतस्तल्लक्षणमुच्यते— अश्रद्धेति ।

अश्रद्धा हृदव्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।

शयीत किञ्चिदेवात्र, सर्वश्चानशितो दिवा ॥ २९ ॥

स्वप्यादजीर्णी, संजातबुभुक्षोऽद्यामितं लघुं ।

१. नुबद्धा ख. इन्दुध. ॥ २. दाहारारो रसोऽजीर्णः ख. ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

उद्गारे शुद्धे अपि रसशेषतः अश्रद्धा हृदयथा च स्यात् । जीर्णाहारस्याव्य-
भिचारलक्षणमुद्गारशुद्धता । तस्यां जातायामपि रसस्य साकल्येन पचनाभावादन्नानभि-
लापो हृदये यत्किञ्चिद्गुजा च स्यात् । तच्चिकित्सामाह— अत्र किञ्चिदेव शयीत ।
तत्र रसशेषामपीडायामभुक्त्वा स्तोकमात्रमेव स्वप्यात् । सर्वः अजीर्णी च अनशितः
दिवा स्वप्यात् । अलसकृदिनिमित्ताजीर्णयुक्तः सर्वोऽप्यभुक्त्वान् दिवा बुभुक्षजननावधि
स्वप्यात् । न रसशेषाम इवाल्पम् । सञ्जतबुभुक्षः लघु मितं अयात् । विबुधश्च यदि
क्षुद्धांस्ततो लघुगुणमन्नं मात्रायुक्तं भुञ्ज्यात् ॥

जीर्णतालक्षणं ज्ञातुमजीर्णानां सर्वेषां सामान्येन लक्षणन्दर्शयति— विबन्ध इति ।

विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥

अजीर्णलिंगं सामान्यं विष्टम्भो गोरवं भ्रमः ।

विबन्धादिकं सामान्यमजीर्णलिङ्गम् । मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिरतिप्रवृत्तिर्वा । ग्लानिश्शरी-
रसादः । मारुतस्य मूढता प्रतिलोममार्गगामित्वम् । एतत् सर्वं सर्वाजीर्णानां समानभूतं
लक्षणम् । सर्वेष्वेतत्सर्वं स्यादित्यर्थः । अभावस्त्वेतेषां सम्यग्जीर्णताल्लिङ्गमित्यर्थव-
शादुक्तं भवति ॥

अतिमात्राशनेन विनाऽप्यजीर्णस्यान्यान्यपि कारणानि सन्तीत्याह— न चेति ।

न चातिमात्रमेवान्नमामदोषाय केवलम् ॥ ३१ ॥

द्विष्टं विष्टम्भ-दग्धामगुरुक्षहिमाशुचि ।

विदाहि शुष्कमत्यम्बुप्लुतं चान्नन्न जीर्यति ॥ ३२ ॥

अपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः ।

अतिप्रावं भुक्तमन्नमेव न केवलमामदोषाय भवति । वक्ष्यमाणमेतदप्यामदोषक-
रमिति शेषः । द्विष्टादि चान्नं मात्रया भुक्तन्न जीर्यति, न जरां गच्छति । विष्ट-
म्भकारि च । अतिगुरु, अतिरूक्षञ्च । हिममतिशीतम् । अशुचि केशादिदूषितम् ।
शुष्कमद्रवप्रायम् । अत्यम्बुप्लुतमन्तराऽन्तराऽत्यर्थजलपानाद्भावितम् । शोकादिभिरुपतप्त-
चित्तेन भुक्तमन्नञ्च न जीर्यति । चशब्दस्समुच्चये । एतत्सर्वमप्यजीर्णकारणमित्यर्थः ॥

अन्यच्चाजीर्णकारणमाह— मिश्रमिति ।

१. अर्थादेतेषामभावस्सम्यग्जीर्णताल्लिङ्गमित्युक्तं भवति. ख. ॥ २. क्षुद्धादिभिः. ख. ॥

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनम्मतम् ॥ ३३ ॥
 विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ।
 अकाले बहु वाऽल्पं वा भुक्तन्तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥
 त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजति वा ।

पथ्यं अपथ्यं च मिश्रं भुक्तं समशनं मतम् । देहव्याध्योर्हितमहितं शाल्यादि
 यवकादि चैकीकृत्याभ्यवहरणस्य समशनसंज्ञेत्यर्थः । भुक्तस्य उपरि भूयः भोजनं अध्य-
 शनं विद्यात् । भोजनानन्तरं पुनस्तदानीमेव भुक्तस्याहारस्याध्यशनसंज्ञेत्यर्थः । अकाल
 इति । अकाले बहु वा अल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनं विद्यात् । अकालशब्देनान्न-
 कालातीतोऽप्राप्तान्नकालश्च गृह्यते । अतीतकाले बहु यथोक्तमात्राधिकतया तदल्पकतया
 तदल्पकया वा भुक्तमप्राप्तकाले बहु वाऽल्पं वा भुक्तश्चाशनं विषमाशनं विद्यात् ।
 त्रीणीति । एतानि त्रीणि अपि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् वा सृजन्ति । (त्रीण्य-
 प्येतानि समशनाध्यशनविषमाशनानि सातत्येन शीलितानि मृत्युकराणि कृच्छ्रसाध्य-
 व्याधिकराणि वा भवन्ति । तानि कदाचिदपि न शीलनीयानीति द्योतयितुं पूर्वं
 मृत्युं सृजन्तीत्युक्तम् ॥)

इदानीमन्नपानविधिमाचष्टे— काल इति

काले सात्स्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ॥ ३५ ॥
 षड्रसं मधुरप्रायं नातिद्रुतविच्छिम्बितम् ।
 स्नातः क्षुद्रान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः ॥ ३६ ॥
 तर्पयित्वा पितृन्देवानतिथीन् बालकान् गुरुन् ।
 प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥
 समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन्द्वम् ।
 इष्टमिष्टैस्सहाश्रीयाच्छुचि भक्तजनाहृतम् ॥ ३८ ॥

आत्मानं सम्यक् समीक्ष्य स्नातः पित्रादीन् तर्पयित्वा प्रतिपन्नपरिग्रहान् तिरश्च-
 अपि प्रत्यवेक्ष्य काले क्षुद्रान् धौतपादकराननः विविक्तस्थः सात्स्य्यादिगुणमग्नं इष्टैः

सर्वद्रव्येषु नित्यशीलनीयानि द्रव्याण्यह— शीलयेदिति ।

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजांगलम् ।

पथ्यामलकमृद्रीकापटोलीमुद्गरकराः ॥ ४२ ॥

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रहाडिमसैन्धवम् ।

त्रिफलाम्मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ॥ ४३ ॥

शाल्यादीन् शीलयेत्, नित्यं सेवेत । जाङ्गलमिति जाङ्गलमांसम् । निशि नेत्र-
बलाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिफलाञ्च शीलयेत् । रात्रौ स्वप्नकाले नेत्रयोर्दर्शनशक्तये सर्पि-
र्मध्वाप्लुताञ्चूर्णितां त्रिफलां शीलयेच्च ॥

स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ।

स्वास्थ्यानुवृत्तिरिति । यत् स्वास्थ्यानुवृत्तिकृत् तच्च शीलयेत् । यद्रोगोच्छे-
दकरं तच्च शीलयेत् । स्वास्थ्यस्य स्वस्थभावस्यानुवृत्तिरनुबन्धस्तङ्करोति । ऋतुचर्याद्युक्त-
मन्नपानादि यत् तच्च नित्यं सेवेत । यच्च द्रव्यं रोगस्य विनाशकरं किराततिक्तौदि
तच्च सेवेत ॥

भोजनस्यादिमध्यावसानेषु क्रमेण सेव्यानि द्रव्याण्यह— विसेत्ति ।

विसेक्षुमोचचोचाम्रमोदकोत्कारिकैदिकम् ॥ ४४ ॥

अद्याद्द्रव्यं गुरु स्तिग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ।

विपरीतमतश्चान्ते, मध्येऽम्बलवणोत्कटम् ॥ ४५ ॥

पुरः प्रथमं गुर्वादिगुणयुक्तं विसादिकमद्यात् । अन्ते भोजनस्यावसाने, अतोऽ-
स्माद्विपरीतं लघुरूक्षतीक्ष्णसरप्रायं द्रव्यमद्यात् । भोजनस्य मध्ये, अम्बलवणरस-
धिकं द्रव्यमद्यात् । भोजनकाले त्वेवं क्रमापेक्षया गुर्वादिगुणयुक्तं द्रव्यसेवनं वातादी-
नामेतिवृद्धिहानित्वेन विना साध्यापादनार्थमुक्तम् ॥

अन्नद्रव्येषु कठिनद्रव्यं द्रवद्रव्यञ्च कियत्परिमाणमासेव्यमित्याह— अन्नेनेति ।

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४६ ॥

कुक्षेः द्वौ अंशौ अन्नेन प्रपूरयेत् । एकं अंशं पानेन प्रपूरयेत् । चतुर्थं पवनादीनां आश्रयं अवशेषयेत् । चतुर्विधेष्वन्नेष्वद्रवरूपेणौदनादिना कुक्ष्यर्थं पूरयितव्यम् । द्रवरूपेण जलादिनैकमंशं पूरयितव्यम् । एवमन्नपानेन कुक्षेत्रिभागं पूरयितव्यम् । कुक्षेः चतुर्थमंशं वाय्वादीनामाश्रयं तेषां सञ्चरणार्थमवशेष्यम् । न त्वन्नपानेन पूरयितव्यमित्यर्थः ॥

अनुपानविधिमाह — अनुपानमिति ।

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।

दधि मद्ये विसे क्षौद्रे, कोष्णे पिष्टमयेषु तु ॥ ४७ ॥

शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राञ्जकांचिकम् ।

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं, स्थूलानान्तु मधूदकम् ॥ ४८ ॥

शोषे मांसरसो, मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ।

व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीव्यायामातप'कर्मभिः ॥ ४९ ॥

क्षीणे बाले च वृद्धे च' पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ।

यवगोधूमयोर्भुक्तयोरनु पश्चात् पानं शीतजलं हितम् । दध्यादिचतुष्टये च शीतं वारि हितम् । पिष्टस्वरूपेषु सर्वेषु तु कोष्णं जलमनुपानं हितम् । शाके मुद्गादिविकृतौ च मस्तुत्वादिकमनुपानं हितम् । कृशदेहानां पुसां देहपुष्ट्यर्थं सुरासंज्ञं मद्यमनुपानं हितम् । स्थूलदेहानां कर्शनार्थं मधुमिश्रमुदकं हितम् । शोषे राजयक्ष्मणि मांसरसो हितः । मांसे भुक्ते मद्यमनुपानं; स्वल्पे पावके च मद्यं हितम् । व्याधिभिरौषधादिकर्मभिश्च क्षीणे बाले वृद्धे च पयः क्षीरमनुपानं पथ्यम् । यथाऽमृतमित्यनेन व्याध्यादिक्षीणानां पयोऽनुपानमतिशयेन पथ्यमिति ज्ञापयति ॥

सर्वान्नानामनुपानकथनायानुपानस्य युक्तिन्दर्शयति — विपरीतमिति ।

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥ ५० ॥

अनुपानं समासेन सदैवा तत् प्रशस्यते ।

यत् अन्नस्य गुणैः विपरीतं अविरुद्धं च समासेन तत् अनुपानं सर्वदा प्रशस्यते इत्यन्वयः । लघुरूक्षशीतादीनामन्नानां गुरुस्निग्धोष्णादिगुणमन्योन्याविरुद्धं द्रव्यमनुपानार्थं सर्वेषां योज्यमित्यर्थः । समासत इत्यनेन विस्तरेण पूर्वमुक्तमनुक्तञ्चानुपानमिति कथयति ॥

अनुपानस्य किं कर्मेत्याह— अनुपानमिति ।

अनुपानं करोत्यूर्जं तृप्तिं व्याप्तिं द्वांगताम् ॥ ५१ ॥

अन्नसंघातशैथिल्यविकृतिजरणानि च ।

अनुपानमूर्जादीन् करोति । ऊर्जा मनःप्रहर्षः । तृप्तिः शरीरेन्द्रियप्रीणनम् । व्याप्तिराहारस्य व्यवधिता । अन्नसंघातस्य शिथिलतां, विकृतिर्विकेदस्तं, जरणं सुखपचनञ्च करोति ॥

अनुपानायोग्यानाह— नोर्ध्वजत्रुरिति ।

नोर्ध्वजत्रुगदध्वासकासोरक्षतपीनसे ॥ ५२ ॥

गीतभाष्यप्रसंगे च स्वरसादे' च तद्धितम् ।

तत् ऊर्ध्वजत्रुगददिषु न हितम् । एवंगुणमपि तदनुपानमूर्ध्वजत्रुगदादिमद्भिर्न पेयमित्यर्थः । जत्रुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु, तस्मिन् गदा नेत्राद्यामयाः । ऊर्ध्वजत्रुग्रहणेनैव पीनसे सिद्धे पुनरपि पीनसग्रहणात् पीनसेऽतिवर्ज्यमिति सूचयति । गीतभाष्ययोः प्रसङ्गे सातत्यानुष्ठाने च न हितम् ॥

अनुपाननिषेधप्रसङ्गेन केषाञ्चिद्द्रवरूपस्य सर्वस्यापि वर्ज्यत्वमाह— प्रक्लिप्तेति ।

प्रक्लिप्तेदेहमेहाक्षिगळरोगव्रणातुराः ॥ ५३ ॥

पानं त्यजेयुः—

कर्दमविसर्पादिना प्रक्लिप्तेदेहाः, तथा मेहादिभिः प्रत्येकमातुराश्च पानं यवाद्यादि द्रवरूपं सर्वं त्यजेयुः । न केवलमनुपानम् ॥

पानभोजनानन्तरन्त्याज्यं कर्म निर्दिशति— सर्वं इति ।

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।

पीत्वा, भुक्त्वाऽतपं बर्हिन् यानप्लवनधावनम् ॥ ५४ ॥

सर्वश्च स्वस्थो रोगी वा पुरुषः, यवाग्वादिकं पीत्वा भाष्यादींस्त्यजेत्^१ । भुत्वा भोजने कृते तदनन्तरमातपादित्यजेत् । ग्रानमश्वादि । धावनन्त्यजेदित्यन्नेन शनैश्शनैर्-
गमनमनुमतं, “पदशतमात्रं गत्वा वामभागेन संविशे”दिति वचनात् ॥

“काले सात्म्य”मित्युक्तत्वाद्भोजनस्य कालमाह— प्रसृष्ट इति ।

प्रैसृष्टे' विष्मृत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे

विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रपिंगमने वातेऽनुसरति ।

तथाऽग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ

प्रयुंजीताहारं विधिनियमितं कालस्स हि मतः ॥ ५५ ॥

• विष्णुमूत्रे प्रसृष्टे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे उद्गारे विशुद्धे च क्षुद्रपगमने वाते अनुसरति तथा अग्नौ उद्रिक्ते देहे विशदकरणे सुलघौ च सति विधिनियमितं आहारं प्रयुज्जीत । स हि कालः मतः इत्यन्वयः । मले मूत्रे च प्रकर्षेण सृष्टे बहिर्गते, न किञ्चिदपि मृच्चिते । अत एव हृदि सुष्ठु विमले रसशेषकृतगौरवादिरहिते । अत एव जीर्णत्वाद्वातादौ स्वस्थानस्थिते च सति । अत एवोद्गारे शुद्धे । चशब्दात् स्रोतोमुखेषु च शुद्धेषु । क्षुद्रपगमननिमित्ते समानवायावनुलेपं गच्छति । तथा समाध्यापितत्वादुद्रिक्ते पाकक्षमे सति । देहे स्वविषयग्रहणसमर्थेन्द्रिये । सुलघौ त्यक्तजाळ्ये जाते । विधिना पूर्वोक्तेन काले सात्त्विकमित्यादिना नियमितमाहारं प्रयुज्जीत । अश्लीयादित्यर्थः । स एव भोजनकालो मतः । तन्त्वकृद्भिरिति शेषः । स एव काल इत्यनेन तदानीमेव भोजनं कर्तव्यं तदानीं कार्यं चेति प्रतिपादयति । अम्लकत्वधूमकत्वबहुलत्वगतिमान्धत्वदौर्गन्ध्यादीन्यशुद्धोद्गारलक्षणानि । एतद्वाहित्यमुद्गारशुद्धता ।

इति निष्ठातीरगताश्वत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदयव्याख्यामां वाक्यप्रदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥

१. "सर्वश्च बहु च पानं पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादींस्त्यजेत्" इतीन्दुः । अरुण-
दत्तोऽपि "पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादींस्त्यजेत्" इत्याह ॥ २. विसृष्टे. अ. आ. इ. ई. ॥
प्लवणं पादक. पावणं शोडक.

नवमोऽध्यायः ।•

रसाद्युपहितद्रव्यस्वरूपं प्रागुदीरितम् ।

तस्य कारणतश्चिन्ताहेतोर्द्रव्यादिवर्णना ॥

अथवा—

अन्नपानं परीक्ष्यैव द्रव्यादीनि प्रयोजितम् ।

आरोग्याय भवेदस्माद्द्रव्यादिज्ञानमुच्यते ॥

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः । आदिशब्देन रसवीर्यविपाकप्रभावपरिग्रहः । द्रव्यादीनां विज्ञानमवगमः । तस्मै हितो द्रव्यादिविज्ञानीयः । तमध्यायम् ॥

तत्र रसादीनामाश्रयत्वेन, द्रव्यस्य प्राधान्याद्द्रव्यमेवादाबुध्यते— द्रव्यमिति ।

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं, ते हि तदाश्रयाः ।

रसादीनां द्रव्यं एव श्रेष्ठं, ते तदाश्रयाः हि इत्यन्वयः । सूत्रध्यायनिर्दिष्टानां रसद्रव्यवीर्यविपाकगुणप्रभावानां मध्ये द्रव्यस्यैव प्राधान्यम् । ते रसादयः, तदाश्रया द्रव्यमाश्रित्य स्थिता यस्मात्, तस्मात् स्थावरजङ्गमात्मकं हरीतक्यादिहरिणादिकं कार्य-द्रव्यं प्रधानमित्यवबोद्धव्यम् ॥

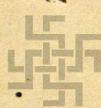
कार्यद्रव्यस्य किं कारणद्रव्यमित्याशङ्क्यामाह— पञ्चभूतेति ।

पञ्चभूतात्मकन्तत्तु—

तत्तु पञ्चभूतात्मकम् । यद्रसादीनामाश्रयभूतं कार्यद्रव्यं हरीतक्यादिहरिणाद्यात्मके तत्तु पञ्चभूतकारकम् । पञ्चभूतैस्सम्भूय निष्पादितम् ॥ पृथिव्यादयः केन प्रकारेण तत्र कारणतां गच्छन्तीत्याह— क्षमामिति ।

क्षमामधिष्ठय जायते ॥ १ ॥

अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तन्निवृत्तिविशेषश्च—

क्ष्मां अधिष्ठाय अम्बुयोनिं जायते । अग्निपवननभसां समवायतः तन्निवृत्तिः विशेषश्च जायते । तत् द्रव्यं भूमिमाधारीकृत्य भूम्या जलेन सह मिश्रणे प्राप्ते जायत इत्यर्थः । तदानीमभ्यादीनां (समवायतो युगपत्संयोगेनोपकारत्वात् तस्य कार्यद्रव्यस्य निवृत्तिर्निवृत्तिः, अंकुरशाखादिमत्त्वेन स्वरूपलभस्स्यात् । एषामेवाभ्यादीनां) एकादितारतम्यादिसंयोगविशेषेण स्थित्या, विशेषो द्रव्यान्तरेण सादृश्यम् । इयं हरीतकी, इयं बला, इदमामलकमित्यादि स्वरूपभेदस्स्यात् । तत्र पृथिवी प्रधानकारणत्वमुपादानलक्षणं भजते । तदवयवानां मिश्रणं करोति जलम् । अग्निरुपादानं पचति । वायुरूर्ध्वाधस्तिर्यगवयवानुत्कर्षति । नभोऽवकाशं ददाति । इत्येवं सर्वं कार्यद्रव्यं पञ्चभूतात्मकम् ॥

द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मके सति पार्थिवादिद्रव्यवहारः कथंमिल्याशङ्क्याह— व्यपदेश इति ।

व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

भूयसा तु व्यपदेशः । भूयिष्ठेन भूतेनैव व्यपदेश उक्तिर्भवति । द्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि यत्र द्रव्ये यद्भूतमधिकत्वेन तिष्ठति तद्द्रव्यं तदाख्यां लभते । पार्थिवमाप्यमाग्नेयं वायव्यं नाभसमिति व्यवहारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसम्भवात् ।

तस्मादिति । तस्मात् भूतसंघातसम्भवात् द्रव्यं नैकरसं स्यात् । पूर्वोक्तात् पञ्चभूतयुगपत्संयोगेनोत्पत्तेर्हेतोस्सर्वं पाञ्चभौतिकं द्रव्यन्नैकरसमनेकरसं भवति ॥

नैकदोषास्तृतो रोगाः—

नैकदोषा इति । ततः रोगाः नैकदोषाः स्युः । यत एवं सर्वस्य द्रव्यस्य सर्वरसत्वं ततस्तेन द्रव्येण जनितत्वात् ज्वरादयो रोगा नैकदोषाः । त्रिदोषजनिता भवन्तीत्यर्थः ॥

तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेप्यते ।

तत्रेति । तत्र व्यक्तः रसः स्मृतः । अव्यक्तः अनुरसः । अन्ते किञ्चित् व्यक्तः

अपि अनुरसः इष्यते च इत्यन्वयः । तस्मिन् द्रव्ये यो रसनेन्द्रियेण स्फुटन्निर्भारितस्वरूपमुपलभ्यते स रसः स्मृतस्तन्त्रकृद्भिः । प्रधानरसाभिभूतत्वात् यो रसनेन्द्रियेणाव्यक्तोऽस्फुटस्वरूप उपलभ्यते सोऽनुरसः स्मृतः । अन्ते प्रधानरसास्वादवसाने रसनेन्द्रियेण किञ्चित् स्फुटो य उपलभ्यते सोऽयनुरस एवेष्यते । मुनिभिरिति शेषः । रसकार्यमीषत् करोतीत्यर्थः । एवमनुरसस्य द्वैविध्यम् ॥

द्रव्यस्थिता मधुरादयो रसा गुर्वादिगुणयुक्ता इति कथं वक्तुं पार्यन्त इत्याह—
गुर्वादय इति ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

रसाश्रये पृथिव्यादौ द्रव्ये गुर्वादयः गुणा रसेषु साहचर्योपचारतः व्यपदिश्यन्ते । रसोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्रसानामाधारभूते पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मके कारणद्रव्ये वर्तमाना गुर्वादयो गुणा मधुरादिरसेषु साहचर्योपचारतः कदाचिदपि पृथक् स्थित्यभावेन हेतुना रसादयो गुर्वादिगुणयुक्ता इति व्यवहियन्ते । मुनिभिरिति शेषः । रसानां द्रव्यात् पृथक् स्थित्यभावेन हरीतक्यादौ कार्यद्रव्ये स्पष्टरूपाः स्थिता रसा इति बोध्यम्, व्यपदेशस्तु भूयसेत्युक्तत्वात् ॥

पार्थिवादीनां लक्षणमाह— तत्रेति ।

तत्र द्रव्यं गुरु स्थूलस्थिरगन्धगुणोल्बणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यसंघातोपचयावहम् ।

तत्र पार्थिवं द्रव्यं गुर्वादिगुणोल्बणम् । तत्र पार्थिवादिषु द्रव्येषु मध्ये पार्थिवं पृथिवीभूताधिकं द्रव्यं गुर्वादिगुणोल्कटम् । पार्थिवशब्देन पार्थिवद्रव्येऽन्येऽपि गुणास्सन्तीति निगद्यते, पाञ्चभौतिकत्वात्सर्वद्रव्याणाम् । एवमाप्यनदिष्वपि योज्यम् । तथोपयुक्तं देहे गुरुत्वादिकृच्च भवति । गौरवं गुरुत्वम् । स्थैर्यं दार्ढ्यम् । संघातं काठिन्यम् । उपचयो महत्त्वम् ॥

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोल्बणम् ॥ ६ ॥

आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्लेदप्रह्लादबन्धकृतम् ।

द्रवमिति । आप्यं द्रवादिगुणं स्नेहनादिकृच्च । विष्यन्दं श्लेष्मन्नावः । प्रह्लादो हृदयसौख्यम् । बन्धः स्रोतोबन्धः ॥

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ॥ ७ ॥

आग्नेयं दाहभावरणप्रकाशपचनात्मकम् ।

रूक्षमिति । आग्नेयं द्रव्यं रूक्षादिगुणोल्बणं (दाहादिकरञ्च । भा दीप्तिः । वर्ण-प्रकाशः शुक्लरक्तादिवर्णस्य स्फुटताकरत्वात् ॥

वायव्यं रूक्षविशदलघुस्पर्शगुणोल्बणम् ॥ ८ ॥

रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम् ।

वायव्यमिति । वायव्यं रूक्षादिगुणोल्बणं) रौक्ष्यादिकरञ्च । विचारो धातुवाहनम् ॥

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ॥ ९ ॥

सौषिर्यलाघवकरं —

नाभसमिति । नाभसं द्रव्यं सूक्ष्मादिगुणोल्बणं सौषिर्यादिकरञ्च ॥

जगत्येवमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः ॥ १० ॥

जगतीति । एवं जगति (किञ्चित् द्रव्यं नानार्थयोगयोः वशात् अनौषधं न विद्यते । एवमुक्तप्रकारेण पञ्चभूतात्मके स्थावरजङ्गमात्मके जगति सति) किञ्चिद्द्रव्यं सिकता-भस्मपांस्वादिकमपि नानार्थयोगयोः, वशात् सामर्थ्यात्, अनौषधं न विद्यते । सर्वं द्रव्यं व्याधिप्रतीकारमेव भवति । अर्थः प्रयोजनम् । यद्यत्रापथ्यं तत्तत्रैव प्रयोजनान्तरेण पथ्यम् । यथा, अभ्यवहारेणोष्णकारी तिलो लेपनेनोष्णहारी च दृश्यत इत्यादि प्रयोजनोदाहरणम् । योगो युक्तिः । युक्त्यौषधमिदं योजितमस्यरोगस्य विजयाय स्यादिति परिकल्पनम् ॥

तस्य द्रव्यस्य शोधनशमनग्राहिदीपनत्वादयो ये विशेषास्तेऽप्येकादिमहाभूतौल्लिख्यपक्षकृता एवेति प्रदर्शनार्थमाह— द्रव्यमिति ।

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्राप्योऽग्निपवनोत्कटम् ।

अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥

तत्र अग्निपवनोत्कटं द्रव्यं प्रायः ऊर्ध्वगमम् । भूमितोयगुणाधिकं भूयिष्ठ अधोगामि च स्यात् । तत्र पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु मध्ये, अग्निपवनाधिकं द्रव्यं बाहुल्येनोर्ध्वगमं वमनकारि । अतिशयेन वमनं करोतीत्यर्थः । प्रायश्शब्देन क्वचिदग्निपवनाधिकस्याधोगामित्वं सूचयति । यथा हरीतक्यादेरचिन्त्यप्रभावत्वात् । भूमितोयगुणाधिकं बाहुल्येनाधोगामि विरेचनकारि । अत्रापि पूर्ववन्महीसलिलाधिकमपि वमनकारीति भूयिष्ठशब्देन सूचितम् । व्यामिश्रभूतोत्कटं द्रव्यं व्यामिश्रात्मकं छर्दिविरेचनकारीति । सामर्थ्यलभ्य एवायमर्थः । अन्यत्सर्वं बृंहणादिकं सङ्गहाददृश्यम् ॥

इति द्रव्यं, रसो' भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते' ।

इतीति । द्रव्यमित्यनेन प्रकारेणोक्तं भवति । द्रव्यज्ञानं प्रति यद्वक्तव्यं तत्सर्वमुक्तमित्यर्थः । द्रव्यादनन्तरं रसे वक्तव्ये तस्य बहुवक्तव्यत्वात् तत्त्यागेन वीर्यं विवक्षुः क्रमभङ्गदोषं परिहरति । रस इति— रसः भेदैः सह उत्तरत्र उपदेक्ष्यते । पूर्वप्रस्तुतो रसस्त्रिषष्टिसंख्येभेदैस्सहानन्तस्तध्याय उपदेक्ष्यते । बहुवक्तव्यत्वादिह नोच्यत इत्यर्थः ॥

अथ वीर्यस्य विपाकादिभ्यः प्राधान्यात् तत्प्रस्तौति । तत्रापि वीर्यवाद्भिनाम्मतभेददर्शयति— वीर्यमिति ।

वीर्यं पुनर्वदन्त्येके गुरु स्निग्धं हिमं मृदु ॥ १२ ॥

लघु रूक्षोष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ।

एके पुनः गुरु स्निग्धं हिमं मृदु लघु रूक्षोष्णतीक्ष्णं च वीर्यं वदन्ति । कतिचिदाचार्यास्तु द्रव्याश्रितानद्यौ गुर्वादीन् वीर्यमित्याचक्षते । वीर्यं शक्तिः सामर्थ्यमिति पर्यायाः । एवन्तदष्टधा मतम् । अनेन प्रकारेण तद्वीर्यमष्टविधम्मतम् । गुर्वादिवादिनामिति शेषः ॥

चरकस्त्वाह वीर्येन्तु क्रियते येन या क्रिया ॥ १३ ॥

वावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा ।

चरकस्त्विति । चरकाचार्यः पुनरेवं वक्ति— वीर्यमिति । येन या क्रिया क्रियते

१. रसान् / रसो. ई. ॥ २. पदेक्ष्यति / पदेक्ष्यते. ई. ॥ ३. वीर्यन्तयेन या क्रियते क्रिया. ख. ॥

तत्तु वीर्यम् । यस्मिन् द्रव्यनिष्पत्तिकाले यथा भूतयोगशक्त्या या क्रिया स्नेहनादिकं
यत् कर्म निष्पद्यते तदेव वीर्यम् । यत्किञ्चिद्गुणजातं द्रव्ये स्थितं तत्सर्वं वीर्यमेव ।
एतदेवं समर्थयति— अवीर्यं किञ्चित् न कुरुते । हीनशक्तिं द्रव्यं किञ्चिदप्यर्थं निष्पा-
दयति, प्रतिनियतशक्तिपरिष्कृतात्सर्वभावानाम् । अत एवाह— सा सर्वा वीर्यकृता
हि । या क्रिया क्रियते सा क्रिया सर्वा वीर्येण जनिता यस्मात्तस्माद्यदवीर्यं तत्
किञ्चित् कर्म न कुरुत इत्यर्थः ॥

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वयेति भण्यते ॥ १४ ॥

समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु ।

व्यवहाराय मुख्यत्वाद्बह्वग्रग्रहणादपि ॥ १५ ॥

गुर्वादिष्विति । तेन गुर्वादिषु एव वीर्याख्या अन्वयार्था इति भण्यते । यतो
वीर्यस्यैव करणसामर्थ्यं तेन हेतुना विंशतिगुणेषु मध्ये गुर्वादिष्वेवाष्टासु वीर्याख्याऽ-
नुगतार्थेति भाष्यते । वरत्वाद्वीर्यमिति । क्रियानिष्पादनसामर्थ्यं गुर्वादीनामेवेत्यर्थः । गुर्वा-
दीनां वीर्यसंज्ञात्वे हेतुं विशेषणैर्दर्शयति— समग्रगुणसारेषु सर्वेषु विंशतिविधगुणेषु साराः
स्थिराः । चिरकालावस्थायिन इत्यर्थः । तथाविधेषु । हेतौ सप्तमी । समग्रगुणसारत्वादि-
त्यर्थः । तथा शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु । शक्तिः स्वकर्मकरणसामर्थ्यम् । तस्योत्कर्षोऽति-
शयः । तस्मिन् विशेषेण वर्तनं विवर्तः । स विद्यते येषां त एवम् । शक्त्युत्कर्षे
विशिष्टत्वेन स्थितत्वादित्यर्थः । स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु व्यवहाराय गुणकथनाय मुख्य-
त्वात् श्रेष्ठत्वात् । बह्वग्रग्रहणादपि बहुषु गुणेषु द्रव्याश्रितेष्वेष्टेषामेवाचार्यैः प्रथमपा-
ठाच्च इत्येतैर्हेतुभिर्गुर्वादिष्वेव वीर्याख्याऽनुगतार्थेति भण्यते । वरत्वाद्वीर्यमिति ॥

एतदेवं समर्थयति— अतश्चेति ।

अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवत्यपि नैव सा ।

विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥

रसाद्येषु सा सम्भवति अपि अतः विपरीतत्वात् न च विवक्ष्यते । रसविपा-
कगुणान्तरप्रभावेषु स्नेहशमनशोधनादिक्रियानिर्वर्तनसामान्यात्सा वीर्याख्या विद्यमानाऽपि,
अस्मात् समग्रगुणसारेष्वित्यादिनोक्तात् कारणकदम्बकौटिल्येन स्थितत्वात् गुर्वादिष्वक-
वत् कार्यकरत्वाभावाच्चैवोररीक्रियते । रसादीनां वीर्याख्या न भवतीति भावः । रसवी-
र्यविपाकगुणान्तराणि यद्यपि स्वां स्वां क्रियां कुर्वन्ति तत्रापि गुर्वाद्युत्कर्षप्रकारवैपरीत्याद्

वीर्यसंज्ञया न परामृश्यन्त इत्यर्थः । वीर्यमिति— अतः गुर्वादयः हि वीर्यम् । यतो रसादिषु वीर्यसंज्ञा सम्भवत्यपि वैपरीत्यान् विवक्ष्यते । अतोऽस्मात् कारणात् गुर्वादय एव वीर्यत्र रसादयः ॥

एवं बहुविधवादिनामप्यष्टविधवाक्तिवं युक्त्या साधितम् । स्वाभिमतं प्रस्तौति— उष्णमिति ।

उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च ।

अपि च अन्ये वीर्यं उष्णं शीतं इति द्विधा एव आचक्षते । बहुवीर्यवादिनां मतमष्टविधवादिनो निराकुर्वन्ति । तेषामपि मतं न तथेति निपातसमुदायेन द्योतितम् । अपि चेति निपातसमुदायो युक्तिसमुच्चये । सयुक्तिक्रमात्मपक्षीयाः केचिदाचार्या द्रव्याणां वीर्यमुष्णशीतभेदेन द्विप्रकारमेव मन्यन्ते नाष्टविधमिति ॥

तामेव युक्तिमाह— नानेति ।

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥ १७ ॥

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ।

द्रव्यं नानात्मकं अपि महाबलौ अग्नीषोमौ जातुचित् न अतिक्रामति । स्थावरजङ्गमात्मकं द्रव्यं पञ्चमहाभूतपरायत्तत्वात् नानास्वभावमपि, उत्कृष्टशक्ती अग्नीषोमौ कदाचिन्मुल्लिख्यते । तयोर्महाबलत्वाद् अग्नीषोमात्मकमेव सर्वमित्यर्थः । अवश्यद्विद्विद् द्रव्यमाग्नेयं किञ्चित् सौम्यम् । जगद्रव्यक्ताव्यक्तमिव । यथा तैल्लोक्यं कर्तुं व्यक्तं स्थूलं दृश्यन्तरुपर्वतादिकं, अव्यक्तं सूक्ष्मं कालभूतादिकं नातिवर्तते । तथा द्रव्यमग्नीषोमावतिक्रम्य न वर्तते । तेन गुर्वादिगुणदशकस्य सोमात्मकत्वाच्छीतवीर्यत्वं, अन्यस्य लघ्वादेरग्निगुणभूयिष्ठत्वेनोष्णवीर्यत्वम् ॥

तयोः कर्माण्याह— तत्रेति ।

तूत्रोष्णं भ्रमतृङ्गानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥

शमं च वातकफयोः करोति, शिशिरं पुनः ।

ह्लादनं जीवं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥

तत्र उष्णं भ्रमादीन् करोति । आशुपाकिता आशुपचनशक्तित्वम् । शिशिरेति— शिशिरं पुनः शीतवीर्यन्तु ह्लादादीन् करोति । ह्लादनं देहमनसोस्तुष्टिः । जीव-

नमोजोवृद्धिः । स्तम्भं स्तम्भनं देहे द्रवरूपाणां स्थितिकर्म । रक्तप्रसादः कालु-
ष्यादिनाशः । पित्तप्रसादः पित्तकोपशान्तिः । यद्द्रव्यमुपयुक्तं भ्रमादीन् करोति तदु-
ष्णवीर्यमन्यच्छीतवीर्यम् ॥

कमप्राप्तं विपाकं लक्षयति— जाठरेणेति ।

जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् ।

रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥ २० ॥

रसानां जाठरेण अग्निना योगात् परिणामान्ते यत् रसान्तरं उदेति स विपाकः
इति स्मृतः । उपयुक्तमधुरादिरसाश्रयद्रव्याणां जाठराग्निसंश्लेषाज्जरणनिष्ठाकाले कफादि-
दोषोत्पत्त्यन्तरं सारकिट्टविभागात् पूर्वं यद्विरसान्तरं रसविशेष उत्पद्यते स विपाक
इत्युक्तः । मुनिभिरिति शेषः ॥

विपाकस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य पूर्वोक्तं त्वित्वमुपपादयति— स्वादुरिति ।

स्वादुः पटुश्च मधुर, अम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।

तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥

स्वादुः पटुः च रसः प्रायशः मधुरं पच्यते । अम्लः प्रायशः अम्लं पच्यते ।
तिक्तोष्णकषायाणां प्रायशः कटुः विपाकः स्यात् इत्यन्वयः । मधुररसो गुळादिल-
वणरसश्च सैन्धवादिः प्रायेण मधुररसं कृत्वा पच्यते । स्वादुलवणौ मधुरविपाकावि-
त्यर्थः । अम्लरसो दधिकाञ्चिकादिरम्लरसं कृत्वा पच्यते । अम्लविपाक इति यावत् ।
तिक्तादीनां प्रायेण कटुरसो विपाकः स्यात् । प्रायश इत्यनेन षण्णां रसानां विपाके
व्यभिचारित्वमुक्तम् । यथा मधुररसो व्रीहिरम्लविपाकः, अम्लमामलकं मधुरपाकं, तिक्तं
पटोलादिकं मधुरपाकं, कटुरसं शुण्ठ्यादिकं मधुरपाकं, क्षौद्रसौवर्चले विपाके कटुके
इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

रसैस्सौ तुल्यफल, स्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।

किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चाप्तरम् ॥ २२ ॥

गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेनैव किञ्चन ।

रसैरिति । असौ रसैः तुल्यफलः । असौ मधुराम्लकटुकलक्षणो विपाकः, रसैर्जि-
ह्वावैषयिकैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलः समानगुणः । मधुरस्य ये धात्वादिपोषणादयो गुणास्ते

मधुरविपाकस्यापि सन्तीत्यर्थः । फलग्रहणेन विपाकस्य धातुपौषणवातशमनादिकमेव कार्यं
सदृशं न तु देहाह्लादादिलक्षणं कार्यमिति सूचितम् । द्रव्याणां रसवीर्यविपाकैः कार्य-
कर्तृत्वे विरोधं परिहरति । तत्रेति— तत्र किञ्चित् द्रव्यं शुभाशुभं कर्म रसेन कुरुते ।
अपरं द्रव्यं पाकेन कर्म कुरुते । किञ्चन गुणान्तरेण किञ्चन वीर्येण किञ्चन प्रभावेन
कर्म कुरुते । तत्र कर्मनिर्वर्तने, एकं द्रव्यं दोषहरणजननलक्षणं सदसत् कर्म रसेन कुरुते ।
यथा मधु कषायरसत्वेन पित्तं शमयति । अन्यद्विपाकेन कर्म कुरुते । यथा कषा-
यमधुरः कुलत्थोऽम्बुपाकतया पित्तं जनयति । किञ्चन द्रव्यं गुणान्तरेण गुर्वाद्यन्यतमेन ।
यथा, अम्बुं काञ्चिकं रूक्षगुणेन कफं शमयति । किञ्चन वीर्येण । यथा, कषायति-
क्तं महत्पञ्चमूलं वातञ्जयति, न तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् । किञ्चन द्रव्यं प्रभावेन ।
यथा, अम्बोष्णा सुरा स्तन्यं वर्धयति; मधु च विषं हरति । अनेन द्रव्यस्य
कर्मनिर्वर्तने रसविपाकवीर्यगुणप्रभावाः कारणीभवन्ति ॥

द्रव्याश्रितानां रसादीनां मध्ये कथमेकस्य स्वकार्यकरत्वं स्यादित्याशङ्क्या-
माह— यद्यदिति ।

यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ २३ ॥

अभिभूयेतरास्तत्तत् कारणत्वं प्रपद्यते ।

रसादीनां यत् यत् बलवत्त्वेन द्रव्ये वर्तते तत् तत् इतरान् अभिभूय कार-
णत्वं प्रपद्यते इत्यन्वयः । द्रव्याश्रितानां रसवीर्यविपाकगुणप्रभावानाम्मध्ये यद्रसादिवस्तु
रसो वा वीर्यं वा विपाको वा गुणो वा प्रभावो वा द्रव्ये बलिष्ठतया वर्तते तत्त-
द्रस्तुजातमितरानबलान् विफलीकृत्य कार्यसाधकत्वं प्राप्नोति । रसोत्पत्तिभूतस्य बलवत्त्वे
रसस्य कार्यकर्तृत्वम् । विपाकदीनामेवं बलवत्त्वं कारणमप्युच्यम् ॥

तत्र हेतुमाह— विरुद्धेति ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ॥ २४ ॥

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसा अल्पं जीयते हि इत्यन्वयः । द्रव्यस्थितानां रसवीर्य-
विपाकप्रभावगुणानां विषमसंयोगभावे सति रसादिषु बलवता रसाद्यन्यतमेनाबलवद्रसाद्य-
न्यतममभिभूयते यस्मात्तस्माद्वैतोर्द्रव्याश्रितेषु रसादिषु बलिष्ठस्य कार्यकरत्वमुक्तम् ।
यथा कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वात्, कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्ध-
यति क्षिग्धत्वात्, अम्बुं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षत्वादित्यादिकं सर्वमुच्यम् ॥

स्तत्तु ! स्तत्तत् ई. ॥

यत्तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षासंभवः परस्परसाम्यं तत् कस्य कथं कार्यकर-
त्वमित्याह— रसमिति ।

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्व्यपोहति ।

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥

विपाकः रसं व्यपोहति । वीर्यं तौ व्यपोहति । प्रभावः तान् व्यपोहति ।
कार्यकरणे कुण्ठयति । तौ रसविपाकौ । तान् रसवीर्यविपाकान् । बलेति— रसादीनां
बलसाम्ये नैसर्गिकं बलं इति । रसादीनां समबलत्वे स्वाभाविकी शक्तिरित्येवंप्रका-
रेण बोध्यम् ॥

द्रव्याश्रितस्य प्रभावस्य स्वरूपं दर्शयति— रसेति ।

रसादिसाम्ये यत् कर्म विशिष्टन्तत्प्रभावजम् ।

रसादिसाम्ये विशिष्टं यत् कर्म तत् प्रभावजं इत्यन्वयः । यस्मिन् द्रव्यद्वये
रसवीर्यविपाकानां तुल्यत्वे सति तस्मादेकस्यान्यस्माद्विशिष्टं व्यावृत्तमतिशयितं कर्म यत्
तत् प्रभावाज्जातमिति विज्ञेयम् । तस्य विशिष्टस्य कर्मणो जनकः प्रभाव इत्यर्थः ।
“रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयवानयम् । द्रव्यस्वभावो निर्दिष्टो यः प्रभावस्स कीर्तितः ॥”

तत्रोदाहरणन्दर्शयति— दन्तीति ।

दन्ती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥

मधुकस्य च मृद्वीका, घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।

दन्ती चित्रकस्य रसाद्यैः तुल्या अपि विरेचनी । दन्तीचित्रकौ रसवीर्यविपाकै-
स्तस्मावपि दन्ती प्रभावाद्विरेचनकरी, न तु चित्रकः । मधुकस्य रसाद्यैः समाऽपि
मृद्वीका विरेचनकरी, न तु मधुकम् । घृतं क्षीरस्य रसादिभिस्समानगुणमपि दीपनं,
न पुनः क्षीरम् ॥

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां, पुनश्च तत् ॥ २७ ॥

विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।

इतीति । द्रव्यादीनां सामान्यतः कर्म इति । द्रव्यवीर्यविपाकगुणप्रभावानां कर्म सामान्येनैवं प्रकारेणोक्तम् । यैरेव महाभूतैर्द्रव्याश्रिता रसादय आरब्धास्तैरेव महाभूतैस्तानि द्रव्याण्यारब्धानि । तेषां कर्मोक्तमिति सामान्येन सूचितं, न विशेषेण । इदानीं विशिष्टं कर्म प्रतिद्रव्यं वक्तुमिदमाह— तच्च पुनः विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते । चशब्दो व्यतिरेके । तत् सामान्योक्तं कर्म भूयोऽपि नानाप्रकारसन्निवेशविशेषयुक्तमहाभूतारब्धद्रव्यविशेषेण भिद्यते विशिष्यते । नानात्वेन सम्पद्यत इत्यर्थः

विचित्रप्रत्ययारब्धानामुदाहरणं वक्ष्यते— स्वादुरिति ।

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिह्वातकृच्चः ॥ २८ ॥

उष्णा मत्स्याः पयश्शीतं कटुर्सिंहो न सूकरः ।

तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ॥ २९ ॥

स्वादुः गुरुः च गोधूमः वातजित् । स्वादुरसो गुरुगुणयुक्तश्च गोधूमो मधुररसोपदिष्टं वातशमनं करोति समानप्रत्ययारब्धत्वात् । मधुररसो गुरुगुणयुक्तो यवस्तु वातं करोति विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । वीर्यतोऽप्याह— मत्स्याः उष्णाः, पयः शीतम् । स्वादुरसो गुरवो मत्स्या उष्णवीर्याः, न मधुररसोपदिष्टशीतवीर्याः, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादु गुरु च क्षीरं शीतवीर्यं समानप्रत्ययारब्धत्वात् । विपाकतोऽप्याह— स्वादुरसो गुरुगुणयुक्तश्च सिंहः कटुकविपाकः, न मधुररसवन्मधुरविपाकः, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । तथाविधः सूकरो मधुरविपाक एव, न कटुविपाकः, समानप्रत्ययारब्धत्वात् । एवमन्यदचूहम् । अत्र प्रभावविचित्रप्रत्ययारब्धयोरीषद्वेदः । समयोर्द्रव्ययोरेकस्य विरुद्धकर्मजनकत्वं प्रभावः । समयोरिवानयोर्विरुद्धकार्यकरत्वं विचित्रप्रत्ययारब्धत्वामेति । उक्तञ्च— “प्रभावो युक्त्यनुगमाददूर एव प्रवर्तते । विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यकर्माऽपि तादृशम् ॥” इति । तस्मात् सर्वं द्रव्यं रसोपदेशेन न आदिशेत् । यत एवं विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाद्विचित्ररूपत्वं तस्माद्वेतोस्सर्वं स्थावुरज्जन्मात्मकं द्रव्यं रसनिरूपणेन, इदं वातादिशमनं वर्धनमिति नादिशेत् । (अपि तु समानप्रत्ययारब्धमेव रसोक्त्या वातादिशमनमित्यादिशेत् । अस्य द्रव्यस्यायं रसः, गुर्वाद्यन्यतमगुणयुक्तश्च । तेनेदं वातादिशमनं वर्धनमिति रसनिरूपणेन) समानप्रत्ययारब्धमेव द्रव्यं वाच्यं, न विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यं, तस्य विचित्ररूपत्वात् । समानप्रत्ययारब्धान्येव द्रव्याणि बहुतराणि । विचित्रप्रत्ययारब्धानि पुनः कतिपयान्येव । अतो नानाप्रकारत्वाद्द्रव्याणि विमृश्य योज्यानीति भावः ॥

इति निळातीरगताश्वत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां वाक्यप्रदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

पूर्वमुक्तं रसो भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ।

रसभेदीयमध्यायं व्याचष्टे साम्प्रतन्त्वतः ॥

अथातो रसभेदीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

रसानां भेदो रसभेदः । रसविभागज्ञानार्थं हितमध्यायमिति ॥

तत्रादौ रसानामुत्पत्तिप्रकारन्दर्शयति — क्षमेति ।

क्षमाम्भोऽग्निक्षमांबुतेजःखवाय्वग्न्यनिलगोनिलैः ।

द्रव्योल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥

द्रव्योल्बणैः क्षमादिभिः भूतैः क्रमात् मधुरादिरसोद्भवः । द्रव्यमुल्बणमधिकं येषु तैर्द्रव्यधिकैः क्षमादिभिर्भूतैर्यथासंख्यं मधुरादीनां रसानामुत्पत्तिर्भवति । क्षमामधिष्ठाय जायते इत्याद्युक्तप्रकारजनितेषु द्रव्येषु भूजलाभ्यामधिकाभ्यां मधुररसोद्भवः, अग्निभूभ्यामम्लः, तोयाग्निभ्यां लवणः, आकाशवायुभ्यां तिक्तः, अग्निपवनाभ्यां कटुः, भूमिवायुभ्यां कषायः । उल्बणशब्देन रसस्यापि द्रव्यवत् पाञ्चभौतिकत्वं सूचितम् । रसः खल्वेक एवाबाह्यान्महाभूतात् सम्पद्यते । स पुनः कालस्य षड्तुक्त्वाद्भूतातिरिक्तैर्महाभूतगुणैर्मधुरादिभेदेन षोडश परिणमते । हेमन्ते पृथिव्युदकयोराधिक्यान्मधुररसोद्भवः । वर्षास्वप्निपृथिव्योराधिक्यादम्लः । शरदग्र्युदकयोराधिक्याल्लवणः । शिशिरे वाय्वाकाशयोराधिक्यात्तिक्तः । ग्रीष्मेऽग्निवाय्वोराधिक्यात् कटुकः । वसन्ते वायुपृथिव्योराधिक्यात् कषायः । एवं षडसोत्पत्तिप्रकारः । क्रमादित्यनेनान्येनापि प्रकारान्तरेण भूतयोगस्सम्भवति, तैस्तु न रसान्तरोत्पत्तिरिति सूचितम् । रसकारणभूतद्वन्द्वोत्कर्षापकर्षादिशेषेण प्रतिद्रव्यमास्वादभेदः । उक्तञ्च— “इक्षुक्षीरक्षौद्राक्षादेः स्वादुभेदनिष्पत्तिः । भूजल्यारुल्लवणयोः कारणयोस्तारतम्यसम्बन्धात् ॥” इति । अम्लादिष्वेवं बोद्धव्यम् ॥

मधुरादिरसविशेषपरिज्ञानोपायमाह— तेषामिति ।

तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्त्रमुपलिम्पति ।

आस्वाद्यमानो देहस्य हृत्पादनोऽक्षिप्रसादनः ॥ २ ॥

प्रियः पिपीलिकादीनां—

తేషాం యః ఆస్వాద్యమానః వక్త్రం उपलिम्पति, దేహస్థ హృదనః అక్షప్రసాదనః పిప్పి-
లికాదీనాం ప్రయః, తం స్వాదుం రసం విధాత్ ఇत्यన్వయః । షణ్ణాం రసానాం మధ్యే యో
రసో జిహ్వాసయోగం నీయమానో ముఖోపదేహజనయతి ! తథా దేహస్థః ప్రీణనః । తస్మాదక్షా-
ణామింద్రియాణాం ప్రసాదనః ప్రసన్నత్వకృత్ । ప్రసన్నత్వञ్చ స్వవిషయగ్రహణశక్తిత్వమ్' । పిప్పి-
లికాదీనామపీఠ్యతమః । మధురవ్యతిరిక్తాన్యరసయుక్తవస్తుని వపిప్పిలికాదేరనుపసర్పణాన్మధ్వా-
దానుపసర్పణాञ్చ పిప్పిలికాదేరిఘృతమత్వమనుమీయతే । అనేనైతచ్చ సూచితమ్ । ప్రమేహాదిషు మూత్ర-
దేహాదౌ' పిప్పిలికోపసర్పణాన్మాధుర్యానుమానం కృత్వా మేహిత్వం విజ్ఞాయత ఇతి । తం రసం మ-
ధురం విధాత్ ॥

అమ్లః క్షారయతే ముఖమ్ ।

— హర్షణో రోమదంతానామక్షిబ్ధువనికోచౌకః' ॥ ౩ ॥

అమ్ల ఇతి । యః ముఖం క్షారయతే । యో రసః ఆస్వాద్యమానో ముఖం క్షావయతి,
రోమహర్షణో దంతహర్షణశ్చ, అక్షిబ్ధువౌ నికోచయత్యల్పీకరోతి సోఽమ్లరసో వేద్యః ॥

లవణః స్యన్దయత్యాస్యం కపోలగఢదాహకృత్ ।

లవణ ఇతి । యః (ఆస్వాద్యమాన ఆస్యం ముఖం స్యన్దయతి క్షావయతి, తథా
కపోలే గఢే చ దాహం కరోతి, స లవణరసో వేద్యః ॥)

— తిక్తో విశదయత్యాస్యం రసానాం ప్రతిహన్తి చ ॥ ౪ ॥

తిక్త ఇతి । తిక్త ఆస్వాద్యమాన ఆస్యం విశదయతి పైచ్ఛిల్ల్యరహితం కరోతి
రసానాం ప్రతిహన్తి చ । రసనాయా అన్యరసగ్రహణశక్తిం నాశయతీత్యర్థః ॥

— ఉద్రేజయతి జిహ్వాగ్రం కుర్వశ్చిమిచిమాం కడుః ।

— స్వావయత్యగ్నినాసాస్యం కపోలౌ దహతీవ చ ॥ ౫ ॥

ఉద్రేజయతీతి । కడుః ఆస్వాద్యమానః చిమిచిమాం కుర్వన్ జిహ్వాగ్రం ఉద్రేజయతి । కడుః
రాస్వాద్యమానో జిహ్వాగ్రామణ్యప్రాణిపరిసర్పణప్రతీతిం కుర్వన్ జిహ్వాగ్రం సోద్రేగం కరోతి । ఆక్ష
నాసాస్యతో జలక్షరణం కరోతీత్యర్థః । కపోలౌ దహతీవ చ ।

౧. శక్తత్వమ్. క. । ౨. మూత్రహదౌ. క. ॥ ౩. చనః. ఓ. ॥ ౪. కప్రన్యే. బ్ర. ॥
అంతఃపానం పల్లవకాంతకాంతక. నికోచయతి మజ్జిప్తిక.

कषायो जळयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविवन्धकृत् ।

कषाय इति । कषायो जिह्वां जळयेत् । रसनाशक्तिहानिं करोतीत्यर्थः । तथा कण्ठस्रोतसो विवन्धं श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव करोति ॥

रसानामिति रूपाणि, कर्माणि—

रसानीमिति । इति रसानां रूपाणि । अनेन प्रकारेण रसानां लक्षणानि । ज्ञेयानीति शेषः । रूपमित्यनेन यथा रूपे ज्ञाते, अयं पुरुषोऽयं वृष इत्यवबोधो भवति तथा रसानामप्येतल्लक्षणेनेति बोध्यम् । रसानां कर्माणि । वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

तानि कर्माण्याह— मधुर इति ।

मधुरो रसः ॥ ६ ॥

आजन्मसात्स्यात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।

बालवृद्धक्षैत'क्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥ ७ ॥

प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ।

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥

कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान् ।

स्थौल्याग्निसादसन्यासमेहगण्डाबुदादिकान् ॥ ९ ॥

मधुरः रसः आजन्मसात्स्यात् धातूनां बलं प्रबलं करोति । मधुररसो जन्मनः प्रभृति सात्म्यसि सातत्यसेवसा रसादिधातूनां निजबलमधिकं करोति । तथा बालादीनां प्रशस्तः, हितः । बालादीनान्नित्यसेवनेन देहबलकृत् । वर्णादीनामधिकवर्धनेन प्रशस्तः । स्तन्यकरो व्रणसन्धानकरश्च । आयुष्यः प्रभावादायुर्वृद्धिकरः । चिरकालं व्याधिपीडितत्वादन्नान्नमिलापेण क्षामदेहस्य मधुरोपयोगेन देहायुषोवर्धनत्वेन जीवन इत्युक्तः । कुरुते इति— सः अत्युपयोगेन मेदःश्लेष्मजान् गदान् कुरुते । एवंगुणोऽपि मधुररसः षडसम्मधुरप्रायमित्युक्तविधिना विना, अतिमात्रसेवनात् स्थौल्यादिकान्मेदोविकारान् श्लेष्मविकारांश्च जनयति ॥

अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥ १० ॥

കരോതി ക്കഫപിച്ഛാസൃച്' മൂഢവാതാനുലോമന: ।

സോഽത്യഭ്യസ്തസ്തനോ: കुर്യാച്ഛൈഘ്നിലയം തിമിരം ഭ്രമം ॥ 11 ॥

കണ്ഠപാण्डുത്വവീസർപ്പശോഫവിസ്ഫोटദ്ഭുജ്വരാന् ।

അമ്ല ഇതി । അമ്ല: രസ: അഗ്നിദീപ്തികരാദിഗുണ: । അമമന്ത്രം പാചയതിതി പാ-
ചന: । രുചിജനകത്വാദ്രോചന: । ഹിമസ്पर्ശ:, ലേപസേകാभ्यामुष्ണനാशन इत्यर्थ: । ക്ലേദനോ
വ്യാപ്താദേ: । മൂഢം വിമാർഗ്ഗപ്രവൃത്തം വാതമനുലോമയതി സ്വമാർഗ്ഗം പ്രാപയതി । സ ഇതി—
സോഽത്യഭ്യസ്തോഽതിസേവിത:, തനോഽശരീരസ്യ ശൈഘ്നിലയം കुर്യാത് । ശരീരശൈഘ്നിലയം സന്ധി-
വ-
ന്ധവിശ്ലേഷ: । തിമിരസംജ്ഞേന്ദ്രരോഗഞ്ച । കണ്ഠവാദ്യം കुर്യാത് ॥

ലവण: സ്തംഭസംഘാതബന്ധവിഘ്നാപനോഽഗ്നികൃത് ॥ 12 ॥

സ്നേഹന: സ്വേദനസ്തീക്ഷ്ണോ രോചനശ്ചേദഭേദകൃത് ।

സോഽതിയുക്തോഽസ്തപവനം ഖലതി പലിതം വലിം ॥ 13 ॥

തദ്കുष्ठവിषവീസർപ്പാന् जनयेत् क्षपयेद्बलम् ।

ലവണ ഇതി । ലവണ: സ്തംഭാദീനാം വിഘ്നാപനോ നാശന: । സ്തംഭോ ധോഷാദേ: സ്തംഭ-
ത്വം । സംഘാതോ ഭാവാനാം നിവിഡത്വം । ബന്ധ: സ്തംഭസ്യ ധോഷസ്യ വേഗരോധ: । ദുർമാ-
സസ്യ ഛേദകൃത് । ഗ്രന്ഥ്യാദേർഭേദകൃച്ഛ । സോഽതി- സ ലവണരസോഽതിസേവിത:, അസ്തപവന-
വീ-
ജ്ഞനയേത് । 1. ദേഹബലഞ്ച നാശയേത് ॥

തിക്ത: സ്വയമരോഽചിണ്യുരൂചിക്രിമിതദ്ഭുവിപാൻ' ॥ 14 ॥

കുष्ठമൂർച്ഛാജ്വരോക്ലേശദാഹപിച്ഛകഫാൻ ജയേത് ।

ക്ലേമമേദോവസാർജ്ജ'ശകൃന്മൂത്രോപശോഷണ: ॥ 15 ॥

ലഘുർമേഘ്യോ ഹിമോ രുക്ഷ: സ്തന്യകണ്ഠവിശോധന: ।

धातुक्षयं चलव्याधीनतियോഗात् करोति स: ॥ 16 ॥

തിക്ത ഇതി । തിക്ത: സ്വയം അരോചിണ്യു: । സ്വയം പुरुഷസ്യാരോചനശീല: । അ-
ച്ഛാദീഞ്ച ജയേത് । ദേഹേ ച ക്ലേശാദീനാമുപശോഷണോ വിനാശന: । തഥാ മേഘായൈ ഹിതം ।
സ തിക്തരസോഽതിസേവയാ ധാതൂനാം ക്ഷയം വാതവ്യാധീഞ്ച ജനയേത് ॥

1. കഫപിച്ഛാഘ്ന. അ. ॥ 2. രുചി ക്രിമിതദ്ഭുവിപം. ഇ. ॥ 3. മജ്ജ. അ. ഇ. ഇ. ॥
4. 20 ചുഴൽച്ച. ചലതി ക്ഷയം. പലിതം നര. വലി തിരയൽ.

कटुर्गळामयोददकुष्ठालसकशोफजित् ।

व्रणविस्त्रादनः स्नेहक्लेदमेदोविशोषणः' ॥ १७ ॥

दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य रूक्षणः' ।

भिन्नन्ति' बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ॥ १८ ॥

कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्लबलक्षयम् ।

मूर्च्छामाकुंचनं कम्पं कटी'पृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १९ ॥

कटुरिति । कटुरसो गळामयादिजित् । गळामयः कण्ठरोगः । अलसकोऽति-
मात्राशनजातः । व्रणस्यावसादनो गम्भीरत्वाकृत्वेन 'रोहण'प्रतिबन्धकः । स्नेहादिना-
शनश्च । शोधनः, वक्त्रस्येति शेषः । अन्नस्य रूक्षणः स्नेहविनाशनेन विदाहकरः ।
मेदःकफामजर्नितान् बन्धान् विनाशयति । कुरुते इति— स कटुरसोऽतियोगेनातिमा-
त्रसेवया तृष्णादिकं कुरुते । आकुञ्चनं पाणिपादादीनां प्रसारणाशक्तिः ॥

कषायः पित्तकफहा गुरुरसविशोधनः ।

पीडनो रोपणशीतः क्लेदमेदोविशोषणः ॥ २० ॥

आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ।

करोति शीलितस्सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्भुजः ॥ २१ ॥

तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोबन्ध'मलग्नहान् ।

कषाय इति । कषायः पित्तकफादिगुणः । अन्नस्य विशोधनः प्रसादनः । पीडनः
शोफस्य पीडनकारी । आमं संस्तम्भयति, ऊर्ध्वाधोनिर्हरणपचनाक्षमं करोति । ग्राही पुरी-
षबन्धकृत् । अतिशयेन त्वक्प्रसादकरश्च । स कषायरसोऽतिशयेन सेवितो विष्ट-
म्भादीन् करोति । पौरुषभ्रंशः, शुक्लनाशनः ॥

रसानुक्त्वा सुखावबोधार्थं रसाश्रयद्रव्याणि गणयति— धृतेति ।

घृतहेमगुळाक्षोऽमोचचौच'परूषकम् ॥ २२ ॥

अभीरुवीरापनसर्पराजातन'बलात्रयम् ।

മേദേ ചതസ്ര: പണിന്യോ ജീവന്തീജീവകർषഭമ് ॥ २३ ॥

മധുകं മധുകं വിവി വിദാരി ശ്രാവണീയുഗമ് ।

ക്ഷീരശുക്ലാ തു കാക്ഷീരീ ക്ഷീരണ്യ: കാഷ്മരീ സഹേ ॥ २४ ॥

ക്ഷീരേഷുഗോക്ഷുരക്ഷൌദ്രാക്ഷാദിർമധുരോ ഗണ്: ।

ഘൃതഹേമാദിക: മധുര: ഗണ്: । ഘൃതാദികോ മധുരദ്രവ്യസമൂഹ: । ക്ഷീരണ്യ: ക്ഷീരവൃक्षा: ॥

അമ്ലോ ധാत्रीഫലാമ്ലികാപാതുള്ളാംഗാമ്ലവേതസമ് ॥ २५ ॥

ഭാഭിമം രജതം തീക്രം ശുക്രം പാരാവതം ദധി ।

ആമ്രപാമ്രാതകം ഭവ്യം കപിതൃം കര്മദകമ് ॥ २६ ॥

അമ്ല ഇതി । ധാതൃഫലാദികമമ്ലദ്രവ്യസ്കന്ധ: ॥

വരം സൌവർച്ഛലേ കൃഷ്ണം വില്ല് സാമുദ്രമൌജിദമ് ।

രോമകം പാസുജം സീസം ക്ഷാരശ്ച ലവണോ ഗണ്: ॥ २७ ॥

വരാദികോ ലവണഗണ്: । ക്ഷാരസ്സുവർച്ഛികാദയ: ॥

തിക്ത: പടോലീ തായന്തീ വാലകോശീരചന്ദനമ് ।

മൂർനിവർനിവകടുകാതഗരാഗുരുവത്സകമ് ॥ २८ ॥

നക്തമാലദ്വീജനീമുസ്താമുവാർഷകമ് ।

१. ക്ഷീരണ്യ: ക്ഷീരവൃक्षा:.. ഖ. ॥

വീരാ കാകോളി. ബലാരത്രയം കുറുന്തോട്ടിയും വെൺകുറുന്തോട്ടിയും അനക്കുറുന്തോട്ടിയും. ചതസ്ര: പണ്ണിന്യ: ഓരീല, മുച്ചില, ചെറുപയറു്, ഉഴുന്ന്. മധുകം ഇരിപ്പപ്പുവ. ബിംബീ കൊവല, ശ്രാവണീയതം ശ്രാവണീയം മയാശ്രാവണീയം. ക്ഷീരശുക്ലാ പാൽ മുതൽ. തുകാക്ഷീരീ കൂവ. ക്ഷീരീണ്യ: നാല്പാമരം. സഹകര പുച്ചാ കുറുന്തലയും മുയൽചെവിയും. അമ്ലികാ പിണർപുളി. പാരാവതം ചെറുനാരകം. ഭവ്യം വടകപ്പുളി. കര്മവേതസം തൈരിത്തൊമ്പുളി. വരം ഇത്തപ്പു. സീസം ഇഴയം. നക്തമാലം ഉണ്ണു.

पाठापामार्गकंसायोगुल्बुर्चीधन्वयाषकम् ॥ २९ ॥

‘पंचमूलं महद्व्याघ्रघ्नौ विशालाऽतिविषा वैचा’ ।

तिक्तगणः पटोल्यादिकः । न्याग्रघ्नौ बृहतीद्वयम् । महत्पञ्चमूलञ्च ॥

कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजित्पंचकोलकम् ॥ ३० ॥

कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम् ।

हिङ्गवादिः कटुकस्कन्धः । पित्तं प्राणिनोऽवयवभूतमन्तर्भवं सर्वं पित्तञ्च । मूलं गवादीनाम् ॥

वर्गः कषायः पथ्याक्षः शिरीषः खदिरो मधु ॥ ३१ ॥

कदंबोदुम्बरं मुक्ता प्रवालजिनगैरिकम् ।

बालं कपित्थं खर्जूरं खिसं पद्मोत्पलादि च ॥ ३२ ॥

पथ्यादिः कषायवर्गः कषायस्कन्धः ॥

सर्वेषां मधुरादीनां श्लेष्मलादित्वमुक्तं यत्र चैतद्वयमिचरति तद्दर्शयति—मधुरमिति ।

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाहते ।

मुद्गाद्बोधूमतः क्षौद्रात् सिताया जांगलामिषात् ॥ ३३ ॥

जीर्णशाल्यादीनृते मधुरं प्रायः श्लेष्मलम् । पुराणशाल्यादीन् वर्जयित्वा मधुररसं सर्वं प्रायेण श्लेष्मलं भवति । संवत्सरातीते शाल्यादिकं मधुरमपि श्लेष्महरमित्यर्थः । मधुर-
डाडिमादौ क्वचिद्वयमिचरदशेनात् प्रायोग्रहणम् । एवमुत्तरत्रापि प्रायोग्रहणस्य प्रयोजनं वेद्यम् ॥

प्रोष्णेऽम्लं पित्तजननं डाडिमामलकाहते ।

अपत्थ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ॥ ३४ ॥

डाडिमामलकर्जूमल्लरसं सर्वद्रव्यं प्रायेण पित्तवर्धनम् । सैन्धवं वर्जयित्वा सर्वं लवणरसं प्रायेण चक्षुषोऽपथ्यम् ॥

तिक्तं कटुं च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।

ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसो नतः ॥ ३५ ॥

१. वचाः. आ. ई. २. हरितकम्. आ. इ. ३. जीर्णशाल्यादिकम्. क. ।

കംസം വാളാട്. അയസ്സ് ഇരിമ്പ്. കുമിളിൽ വിഴാലരി. Adhi National Centre for the Arts

तिक्तरसानाम्मध्येऽमृतापटोलीवर्जं सर्वं तिक्तरसं प्रायेणावृष्यं वातकोपनं च । कटुरसानाम्मध्ये नागरपिप्पलीरसोनवर्जं सर्वं कटुरसं द्रव्यमवृष्यं वातकोपनं च भवति ॥

कषायं प्रायशः शीतं स्तंभनं चाभयां विना ।

अभयां वर्जयित्वा सर्वं कषायरसं प्रायेण शीतगुणं स्तंभनञ्च भवति ॥

वीर्यतो भुणतश्चापि विशेषमाह—

रसाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ॥ ३६ ॥

तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलाः ।

कट्वम्ललवणाः रसाः यथोत्तरं वीर्येण उष्णाः । उष्णवीर्या इत्यर्थः । कटुरुष्णः, अम्ल उष्णतरः, लवण उष्णतमः । एवमुत्तरत्रापि यथोत्तरत्वं योज्यम् । तिक्तादयस्तद्वदेव यथोत्तरं शीतलाः शीतवीर्याः । तेन तिक्तः शीतवीर्यः, कषायश्शीतवीर्यतरः, मधुरश्शीतवीर्यतमः ॥

तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा ॥ ३७ ॥

पट्वम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्मूत्रमारुताः ।

तिक्तः कटुः कषायश्चैते त्रयस्तथा यथोत्तरं रुक्षगुणा बद्धमलाश्च । पक्वादयो यथोत्तरं स्निग्धा निस्सारितशकृतादयश्च ॥

पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥ ३८ ॥

लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।

पटोः कषायरसो गुरुतरः । तस्मात् कषायान्मधुरोऽतिशयेन गुरुः । अम्लो लघुगुणः । तस्मादम्लात् कटुरसो लघुतरः । तस्मात् कटुरसादपि तिक्तरसो लघुतमः ॥

उक्ताणां रसानां रसान्तरसंयोगे गुणभेदेन कार्यान्तरत्वं भवति । अतस्तद्विज्ञानार्थं रसान्तरसंयोगतो भेदनाह—

संयोगाः सप्तपंचाशत्, कल्पना तु त्रिषष्टिधा ॥ ३९ ॥

रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ।

रसानां संयोगाः सप्तपञ्चाशत् । भवन्तीति शेषः । एषाञ्च मधुरादीनां रसान्तर-
संयोगेन सप्तपञ्चाशत् संयोगा भवन्ति । यथास्थूलं यौगिकत्वेन (रसानां कल्पना तु
त्रिषष्टिधा विभज्यते । स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादानुरूपतया तथा यौगिकत्वेनोप-
योगयोग्यत्वेन) संयुक्तानभिसंयुक्तानां च रसानां कषायस्नेहादिरूपेणोपयोगः पुनस्त्रिषष्टिप्र-
कारेण विभक्ततां याति । रसानां त्रिषष्टिभेदत्वादुपयोगोऽपि त्रिषष्टिविध इत्यर्थः ॥

रससंयोगानां संख्यां वक्तुकाम आह— एकैकंति—

एकैकहीनास्ते पञ्चदश यान्ति रसा द्विके ॥ ४० ॥

त्रिके स्वादुर्दृशा, म्लः षट्, त्रीन् पटु, स्तित्त एककः ।

चतुष्केषु दश स्वादु, श्वतुरोऽम्लः, पटुः सकृत् ॥ ४१ ॥

पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो, मधुरः पञ्च सेवते ।

द्रव्यमेकं षडास्वाद, मसंयुक्ताश्च षड्साः ॥ ४२ ॥

ते रसाः द्विके एकैकहीनाः पञ्चदश भेदान् यान्ति । ते रसा द्विके 'द्विरसाधार'द्रव्य-
संयोगे पञ्चदश भेदान् प्राप्नुवन्ति । किं भूताः ? पूर्वं येन येन संयुक्तास्तेन तेन
वियुक्ता इत्यर्थः । कथमिति चेत्—मधुराम्लः (१) मधुरलवणः (२) मधुरतिक्तः (३)
मधुरकटुकः (४) मधुरकषायः (५) इति पञ्च भेदाः । ततो मधुरस्त्याज्यः । अम्ल-
लवणः (६) अम्लतिक्तः (७) अम्लकटुकः (८) अम्लकषायः (९) इति चत्वारः ।
ततोऽम्लस्त्याज्यः । लवणतिक्तः (१०) लवणकटुकः (११) लवणकषायः (१२) इति
त्रयः । ततो लवणस्त्याज्यः । तिक्तकटुकः (१३) तिक्तकषायः (१४) इति द्वौ । तत-
स्तित्तस्त्याज्यः । कटुककषायः (१५) इत्येकः । इति द्विरससंयोगे पञ्चदश भेदाः । त्रिक
इति— त्रिके त्रिरसाधारद्रव्यसंयोगे स्वादुरसो दश भेदान् याति । अम्लः षड्भेदान् याति
पटुस्त्रीन् भेदान् याति । तिक्तः एककः । एकमेव भेदं याति । कथम् ? मधुराम्ललवण
(१) मधुराम्लतिक्तः (२) मधुराम्लकटुकः (३) मधुराम्लकषायः (४) मधुरलवणतिक्तः
(५) मधुरलवणकटुकः (६) मधुरलवणकषायः (७) मधुरतिक्तकटुकः (८) मधुरतिक्तकषायः
(९) मधुरकटुककषायः (१०) इति त्रिके मधुरस्य दश भेदाः । अम्ललवणतिक्तः (११) अ-
म्ललवणकटुकः (१२) अम्ललवणकषायः (१३) अम्लतिक्तकटुकः (१४) अम्लतिक्तकषायः
(१५) अम्लकटुककषायः (१६) इति त्रिकेऽम्लस्य षड्भेदाः । लवणतिक्तकटुकः (१७) लवणति-
क्तकषायः (१८) लवणकटुककषायः (१९) इति त्रिके लवणस्य त्रयो भेदाः । तिक्तकटुककषा-
यः इति तिक्तस्यैको भेदः । इति त्रिकसंयोगे विंशतिभेदाः । चतुष्केषु चतुरस्रद्रव्यसंयोगेषु
स्वादुरसो दश भेदान् याति । यथा— मधुराम्ललवणतिक्तः (१) मधुराम्ललवणकटुकः

(२) मधुराम्ललवणकषायः (३) मधुराम्लतिक्तकटुकः (४) मधुराम्लतिक्तकषायः
 (५) मधुराम्लकटुककषायः (६) मधुरलवणतिक्तकटुकः (७) मधुरलवणतिक्तकषायः
 (८) मधुरलवणकटुककषायः (९) मधुरतिक्तकटुककषायः (१०) इति चतुष्केषु मधुरस्य
 देश भेदाः । चतुष्केषु संयोगेष्वम्लश्चतुरो भेदान् याति । यथा— अम्ललवणतिक्तकटुकः
 (१) अम्ललवणतिक्तकषायः (२) अम्ललवणकटुककषायः (३) अम्लतिक्तकटुककषायः
 (४) इति चत्वारो भेदाः । पटुः सकृदेकं भेदं याति । यथा— लवणतिक्तकटुककषायः
 (१) एवं चतुष्केषु पञ्चदश भेदाः । पञ्चकेषु संयोगेष्वम्लरस एकं भेदमेव सेवते याति ।
 यथा— अम्ललवणतिक्तकटुककषायः (१) पञ्चकेषु संयोगेषु मधुरः पञ्च भेदान् सेवते ।
 यथा— मधुराम्ललवणतिक्तकटुकः (१) मधुराम्ललवणतिक्तकषायः (२) मधुराम्ल-
 लवणकटुककषायः (३) मधुराम्लतिक्तकटुककषायः (४) मधुरलवणतिक्तकटुककषायः
 (५) इति पञ्च भेदाः इति पञ्चके संयोगे षड्भेदाः । षडास्वादं षड्संयुक्तमेकं
 द्रव्यम् । इति सप्तपञ्चाशत् संयोगाः । असंयुक्ताः पृथग्भूता रसाः षट् च । इति
 त्रिषष्टिभेदाः संभवन्ति ।

सुखप्रतिपत्तये प्रोक्तान् भेदानेकत्र गणयति— षडिति ।

षट् पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्यु-

श्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ ।

भेदास्त्रिका विंशतिरेकमेव

द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥

पञ्चकाः षट् स्युः । पञ्चरससंयोगे षड् भेदाः । पृथग्रसाः षट् च । शर्कराकाश्चि-
 कसौवर्चलकिराततिक्तमरिचखदिरादीनामसंयुक्ता मधुरादयः षड्साश्च स्युः । चतुर्द्विकौ
 पञ्चदशप्रकारौ । चतुष्के संयोगे पञ्चदश भेदाः । द्विकसंयोगे च पञ्चदश भेदाः
 स्युः । त्रिकाः भेदाः विंशतिः स्युः । त्रिके संयोगे विंशतिर्भेदा भवन्ति । षडा-
 स्वादं द्रव्यं एकं एव । षड्संयुक्तं द्रव्यमेकञ्च स्यात् । इति त्रिषष्टिः । अनेन
 प्रकारेण यथास्थूलं त्रिषष्टिधा कल्पना व्याख्याता ॥

सम्प्रति यथासूक्ष्मं दर्शयितुमाह— त इति ।

ते रसानुरसतो रसभेदा-

स्तारतम्यपरिकल्पनया च ।

संभवन्ति गणनां समतीतां

दोषमेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

ते रसभेदाः रसानुरसतः तारतम्यपरिकल्पनया च गणनां समतीताः संभवन्ति ।
 त्रिषष्टिरूप रसभेदाः, रसानुरसतो रसानां पृथगनुरसयोगात्, तथा तरतमभावपरिकल्पनया
 च । स्वादुतरः स्वादुतमः स्वाद्वम्लतरः स्वाद्वम्लतम इत्यादिविकल्पनया सख्यामति-
 क्रान्तास्संभवन्ति । तत्रैकस्मिन् द्रव्ये द्वयो रसाः, तस्यानुरसाश्च त्रयः । तत्र मधुरोऽधिकः,
 अम्लोऽधिकतरः, तिक्तोऽधिकतमः । अनुरसानामप्येवं तारतम्यं योज्यम् । एवं निरूप्य-
 माणेऽसंख्येयत्वं स्यात् । तथाऽपि ते दोषभेषजवशादुपयोज्याः । दोषाणां भेषजवशात्
 चिकित्सितानुरोधेनोपयोज्याः । यथा पवने जेतव्ये मधुरोऽम्लो लवणो वा, मधुराम्ललवणो
 वा, मधुराम्लो मधुरलवणोऽम्ललवणो वेति त्रिषष्टिभेदभिन्नस्य दोषस्य यथा प्रयुज्य चिकि-
 त्सितानि भवन्ति तथा प्रयोज्या इत्यर्थः ॥

इति निष्कातीरगताश्वत्थग्रामनिवासिना परमेश्वरद्विजोत्तमेन कृतायामष्टाङ्गहृदयव्या-
 ख्यायां वाक्यप्रदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥

